

Зайнолла Самашев . Ольга Кузнецова . Вячеслав Плахов
Zainolla Samashev . Olga Kuznetsova . Vyacheslav Plahov

САРАЙШЫҚТЫҢ ҚЫШ БҰЙЫМДАРЫ . КЕРАМИКА . САРАЙЧИКА . CERAMICS OF SARAICHIK HILLFORT

In the year 1380 Toktamys conquered power in Golden Horde under support of Emir Timur. But his aspirations for revival of state's greatness recalled discontent of Timur and new stage of cruel fight for power had been started. Biographer of Timur, Ibn Arabshah wrote: "Forward troops of him reached Azak and he destroyed Sarai, Saraiyuk, Khajitarkhan and all that regions. But written sources and archaeological materials show, that town's life after destroy was not stopped. Part of constructions was restored and then, on the ruins of Sarai at the beginning of the XV century new houses were built. By their type they repeated houses of previous period. Rooms were in size 4 by 5 meters. Sofa-bed-benches, heated by kan system were situated along walls. Sofa were plastered by alabaster. At the same time houses had characteristic peculiarity. It was concluded in deepening by premises lower of level of wall's basis. Traces of yurts were seen in yards sometimes. Architects concurred objects with early big and bright constructions in town, for example, building of khana under construction of new buildings.

The book is devoted to characteristics of the most numerous categories of researches of West-Kazakhstan expedition on ruins of medieval town Sarai.

researches of West-Kazakhstan expedition on ruins of medieval town Sarai.

Город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути.

В 1380 г. город Сарай был разрушен войсками Тимур-Ленка. В 1450 г. на его развалинах возродили новый город. Этот город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути. В 1480 г. город был разрушен войсками Ибрагима Калкандаровича. В 1500 г. на его развалинах возродили новый город. Этот город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути. В 1550 г. город был разрушен войсками Шейх-мухаммеда. В 1600 г. на его развалинах возродили новый город. Этот город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути. В 1650 г. город был разрушен войсками...

Ш БҮЙИМДАРЫ

КЕРАМИКА САРАЙЖУКА

САРАЙЖУКА

САРАЙШЫҚТЫҢ ІТ...

As the majority of other towns, Saraijuk was formed for management of areas of Shoahy Ulus. Palaces and administrative buildings for nobility were constructed in town, and blocks of free people, merchants and handicrafts-men appeared around them. Probably, settlement existed there in the earliest period and there was convenient pass through Jaiyk River. Saraijuk route passed there from ancient times, in that picturesque place in endless steppe, on southern part of border between Europe and Asia. Town served as important staging point along Great Silk Road.

Сарайжук (совр. Сарайчик)

Сарайшықтың қыш
бұйымдары

Керамика
Сарайчика

Ceramics of
Saraichik Hillfort

ББК. 63.4

С 17

- С 17 Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. – Алматы, 2008. – 264 б.
Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Керамика Сарайчика. – Алматы, 2008. – 264 с.
Samahev Z., Kuznetsova O., Plakhov V. Ceramics of Saraichik hillfort. – Almaty, 2008. – 264 p.

Бұл басылымда ортағасырлық Сарайшықта 1989 – 2008 жылдардағы қазба жұмыстарының нәтижесінде жинақталған қыш бұйымдар кешені жан-жақты зерттелген

Книга посвящена характеристике и анализу наиболее многочисленной категории археологических находок – керамических изделий, полученных в результате исследований на городище Сарайчик в 1989 – 2008 гг.

The book is devoted to characteristics of the most numerous category of findings, like ceramic items, received in the result of researches of West-Kazakhstan expedition on ruins of medieval town Saraichik in the years 1989-2008

ББК. 63.4

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің
Ә.Х. Марғұлан атындағы археология Институтының ғылыми кеңесі ұсынды

Книга рекомендована к изданию решением Ученого совета Института археологии
им. А.Х.Маргулана МОН РК

The book is recommended for publication by decision of Scientific Board of A.Kh. Marguiian Institute
of Archaeology, MES RK

Ғылыми редактор: тарих ғылымдарының докторы, профессор Елеуов М.

Научный редактор: доктор исторических наук, профессор Елеуов М.

Scientific editor: doctor of History sciences, professor Eleuov M.

Пікір жазғандар: тарих ғылымдарының докторы, профессор Подушкин А.Н.

Рецензенты: тарих ғылымдарының докторы, профессор Жолдасбаев С.

Reviewers: Doctor of History sciences, professor Podushkin A.N.

Doctor of History sciences, professor Zholdasbayev S.

ISBN 978-601-7153-00-7

© Самашев З., Кузнецова О., Плахов В., 2008

© ЖШС «Археология» шығармашылық топ 2008

© ЖШС «ZUR advertizing» басып шығару, 2008

© Умарова Г., Умаров А. дизайн, 2008

© Белялов О., фото, 2008

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты
Министерство Образования и Науки Республики Казахстан Институт археологии им. А.Х.Марғұлана
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan A.Kh. Margulan Institute of Archaeology

Зайнолла Самашев
Ольга Кузнецова
Вячеслав Плахов

Zainolla Samashev
Olga Kuznetsova
Vyacheslav Plakhov

Сарайшықтың қыш
бұйымдары
Керамика
Сарайчика
Ceramics of
Saraichik Hillfort

Алматы 2008

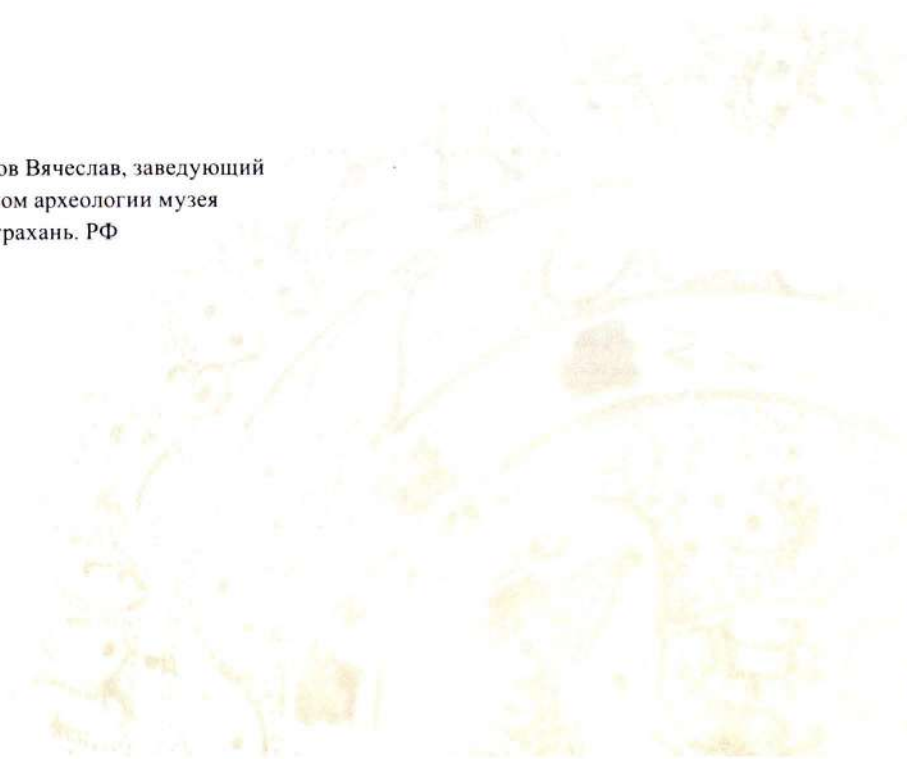
Самашев Зайнолла, Главный
научный сотрудник института
археологии МОН РК

Кузнецова Ольга, научный
сотрудник института археологии
МОН РК

Плахов Вячеслав, заведующий
отделом археологии музея
г. Астрахань. РФ

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	6
САРАЙШЫҚТЫҢ ТАРИХИ ДАМУ БЕЛЕСТЕРІ.....	9
САРАЙШЫҚТЫҢ ҚЫШ БҰЙЫМДАР КЕШЕНІ.....	31
СЫРЛАНБАҒАН ҚЫШ БҰЙЫМДАР.....	33
Сырланбаған қызыл балшықты қыш бұйымдар.....	33
«Қаражылтырақ» қыш ыдыстар.....	48
«Штампөрнекті» қыш ыдыстар.....	49
СЫРЛАНҒАН ҚЫШ БҰЙЫМДАР.....	54
Сырланған қызыл балшықты қыш бұйымдар.....	54
Кашиндік балшықтан жасалған қыш ыдыстар.....	59
ҚОРЫТЫНДЫ.....	70
ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАР.....	75
ӘДЕБИЕТ.....	262

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ.....	6
САРАЙЧИК: СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ.....	9
КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС САРАЙЧИКА.....	31
НЕПОЛИВНАЯ КЕРАМИКА.....	33
Красноглиняная неполивная керамика.....	33
«Чернолощенная керамика».....	48
Керамика со штампованным орнаментом.....	49
ПОЛИВНАЯ КЕРАМИКА.....	54
Красноглиняная поливная керамика.....	54
Кашинная поливная керамика.....	58
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	70
ИЛЛЮСТРАЦИИ.....	79
ЛИТЕРАТУРА.....	262

TABLE OF CONTENTS

PREFACE.....	240
SARAICHIK: PAGES OF HISTORY.....	240
CERAMIC COMPLEX OF SARAICHIK HILLFORT.....	245
UNGLAZED CERAMICS.....	245
Red clay Unglazed ceramics.....	245
«Black Polished ceramics».....	250
Ceramics with Stamped Ornament.....	250
GLAZED CERAMICS.....	252
Red clay Glazed ceramics.....	252
Cashine Glazed ceramics.....	253
CONCLUSION.....	257
LITERATURE.....	262
ILLUSTRATION.....	79

АЛҒЫ СӨЗ

Соңғы кездері көшпелілер қаласының пайда болуы мен олардың тарихи тағдырын байыптау барысында Жошы Ұлысындағы мәдени даму мен өзгерістерді зерттеуге деген қызығушылық байқалады. Бұл ғылыми міндеттерді жүзеге асыруда археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған дерек көздерінің құндылығы арта түсуде.

3. Самашевтың басшылығымен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының Сарайшықта 1989-2008-ші жылдар аралығында жүргізген зерттеулері тікелей осы қаланың материалдық және рухани тарихына байланысты, Алтын Орда және оған көршілес мемлекеттерде орын алған этно-әлеуметтік және мәдени үрдістерді зерделеуге мүмкіндік беретін бірден бір тыңғылықты материал қорын жасады. Қазіргі таңда қалада жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері сарапталып, жүйелі түрде ғылыми айналымға енгізіле бастады.

Оқырман қауымға ұсынылып отырған жаңа басылымды Сарайшық қаласының қыш бұйымдар кешенін жиырма жылға жуық зерттеудің ғылыми қорытындысы деп қарауға болады.

Кітапта сарапталған материалдар Сарайшықтың

Жошы Ұлысының басқа аймақтарымен арадағы күрделі де, жан-жақты байланыста болғанын ашуға, қала келбетінің өзгеруі қыш бұйымдар мен сәулеттік безендіруде, әшекейлерде көрініс тапқан. Сондай-ақ, қаланың гүлденуінде оның экономикалық негізін қалаудағы қыш өндірісінің тиісті рөлін анықтауға мүмкіндік беріп, атағымен әлемге танылған қаланың шаруашылық және мәдени өміріне қатысты кейбір өзекті тарихи мәселелерді зерттеудегі ақтандақтардың орнын толықтырады.

Еуразияда XIII-XVI ғасырларда орын алған күрделі экономикалық, саяси және мәдени-тарихи процестер тоғыз жолдың торабы болған Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың түр-сипаттарынан белгі беріп, сыр шертеді. Сол себепті кітаптағы түрлі мәліметтер тек қыш бұйымдарды зерттейтін мамандармен қатар, тарихшы және басқа да ғылым саласындағы оқырмандарға қажетті дерек болар деген ойдамыз.

Қаланың мәдени кабаттарынан табылған бұйымдардың сан алуан өнімдері ең алдымен Сарайшықтың жеке өзіндік қыш өндіру мектебінің қалыптасу кезеңдерін

ПРЕДИСЛОВИЕ

В последнее время в контексте разработки вопросов возникновения кочевнических городов и их исторических судеб возрос интерес к проблемам, связанным с развитием и трансформацией культур улуса Жошы. Первостепенное значение в реализации этих задач приобретают материалы археологических раскопок.

Исследования Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1989-2007 гг. под руководством З. Самашева на Сарайчике создали объективную источниковую базу для изучения не только материальной и духовной истории этого города, но и важнейших этносоциокультурных процессов, происходивших в Золотой Орде и в соседних государствах.

Проанализированный в книге и введенный в научный оборот материал восполняет пробелы в изучении хозяйственно-культурной жизни Сарайчика, выявляет его многообразные связи с иными регионами, отражает изменения в городском облике, прослеживаемые на

изделиях гончаров и в архитектурном декоре, а также определяет роль гончарного производства в экономическом процветании города.

Сведения, содержащиеся в книге, несомненно, вызовут интерес не только у специалистов по керамике, но и у историков, поскольку керамические изделия, обнаруженные на месте мощного транзитного центра, каковым являлся Сарайчик, невольно отражали и сложные экономические, политические и культурно-исторические процессы в Евразии XIII-XVI вв.

Кроме того, разнообразные керамические изделия представляют собой важный источник для постижения процесса становления здесь собственной школы гончаров.

Археологическая процедура – описание, типология, классификация и др., осуществленная в данной работе, позволяет выделить присущие местным гончарам формы изделий и технологические приёмы и определить

анықтап зерттеуге қажет маңызды еңбек болып табылады.

Сипаттау, топтау, жіктеу және де басқа осы кітапта жүзеге асырылған ғылыми шаралар қыш бұйымдарды жасауда Сарайшық көзешілеріне тиесілі түрлер мен технологиялық тәсілдерді айқындауға және жергілікті өндіріске, өзге де Еуразияның керамика жасау орталықтарымен мектептердің ықпал-әсерінің деңгейін, сонымен қатар сырттан әкелінген ыдыстың ұнаған үлгілеріне еліктеу элементтерін және де өз өндірісінің қыры мен сырын алып келген шетелдік шеберлердің жеке үлестерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Жошы Ұлысының дәуірлеген және оның құлдырауынан кейінгі құрылған жаңа этно-мемлекеттік құрылымдардың мәдени-шаруашылық тыныс-тіршілігі мен саяси-әлеуметтік үдерістерінің ерекшеліктерін анықтау әрине, зерттеудің дерек көзі ретінде танылуын кеңейтпейінше мүмкін емес.

Сондықтанда, Сарайшықтың қыш бұйымдар кешеніне қатысты материалдарды ғылыми айналымға енгізу осы мақсатты жүзеге асыруға тікелей байланысты болмақ.

Сарайшық қаласын зерттеу барысында алынған тың нәтижелердің қомақты бөлігін қамтыған тек мамандар ғана емес, жалпақ жұрттың ықыласына бөленген, замана сұранысына сәйкес, дер кезінде жазылған бұл кітаптың өз оқырманына берері мол.

Көптеген жылдар бойы жүргізілген қазба жұмысының қорытындылары кезінде тарих сахнасында адуынды қимылдаған айбынды ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпағына қалдырған айшықты мирас болар белгісі тәрізді, төлтума ескерткіші негізінде жасалған зерттеулер бұдан былайғы уақытта да аруақтардың қолдауымен сәтті жалғасын тауып, жаңаша және жарқыраған материалдар табылып, елдің мерейін асқактатар деп үміттендіреді. Әрине, олардың Қазақстан тарихының ортағасырлық кезеңіне қатысты кейбір оқиғаларды қайтадан қалпына келтіруге септігін тигізері сөзсіз.

*Мадияр Елеуов,
тарих ғылымдарының докторы, профессор*

степень влияния других традиционных керамических школ, элементы подражания понравившимся образцам привозных сосудов, а также установить индивидуальный вклад иноземных гончаров, привнесших секреты своего производства.

Выявление особенностей хозяйственно-культурного уклада и социально-политических процессов в улусе Жошы и в этно-государственных образованиях, возникших после его распада, невозможно без расширения источниковедческой базы исследования. Введение в научный оборот материала по керамическому комплексу Сарайчика непосредственно связано с реализацией этой задачи.

Книга своевременна, востребована и содержит значительную часть результатов новейших исследований на городище Сарайчик.

Итоги многолетних изысканий вселяют надежду, что работы на этом знаковом памятнике будут успешно

продолжены и удастся получить новые яркие материалы, которые послужат основой для реконструкции некоторых событий в средневековой истории Казахстана.

*Мадияр Елеуов,
доктор исторических наук, профессор*

Сарайшықтың тарихи
даму белестері

Сарайчик:
страницы истории

Saraichik:
pages of history

Казіргі Атырау қаласынан 50 шақырым жерде, Жайық өзенінің оң жағалауында, әлемге аты мәшһүр, ұлы қалалардың бірі болған Сарайжұқтың (қазіргі атауы – Сарайшық) қираған орны жатыр.

Сарайжұқтың Жошы Ұлысының басқа қалаларынан бір ерекшелігі – ол кезінде мемлекеттің үлкен бір бөлігін басқару үшін арнайы салынған. Қалада ақсүйектерге арналған сарай, әкімшілік ғимараттар тұрғызылып, олардың айналасында басы еркін

тұрғындардың, көпестердің және қолөнершілердің баспаналары біртіндеп пайда болып жататын. Мүмкін, бұл жерде ертеректе де қоныс және Жайықтан өтетін көпір де болған шығар. Шексіз даланың осынау бір көрікті тұсында, Еуропа мен Азияның шекарасының оңтүстік пұшпағында көне замандардан бері көктей өтетін керуен жолындағы бұл қала Ұлы Жібек жолының маңызды бір елді мекені болатын. Дерекке сүйенсек, 1333-1334 жылдары Сарайжұқ қаласында болған араб саяхат-

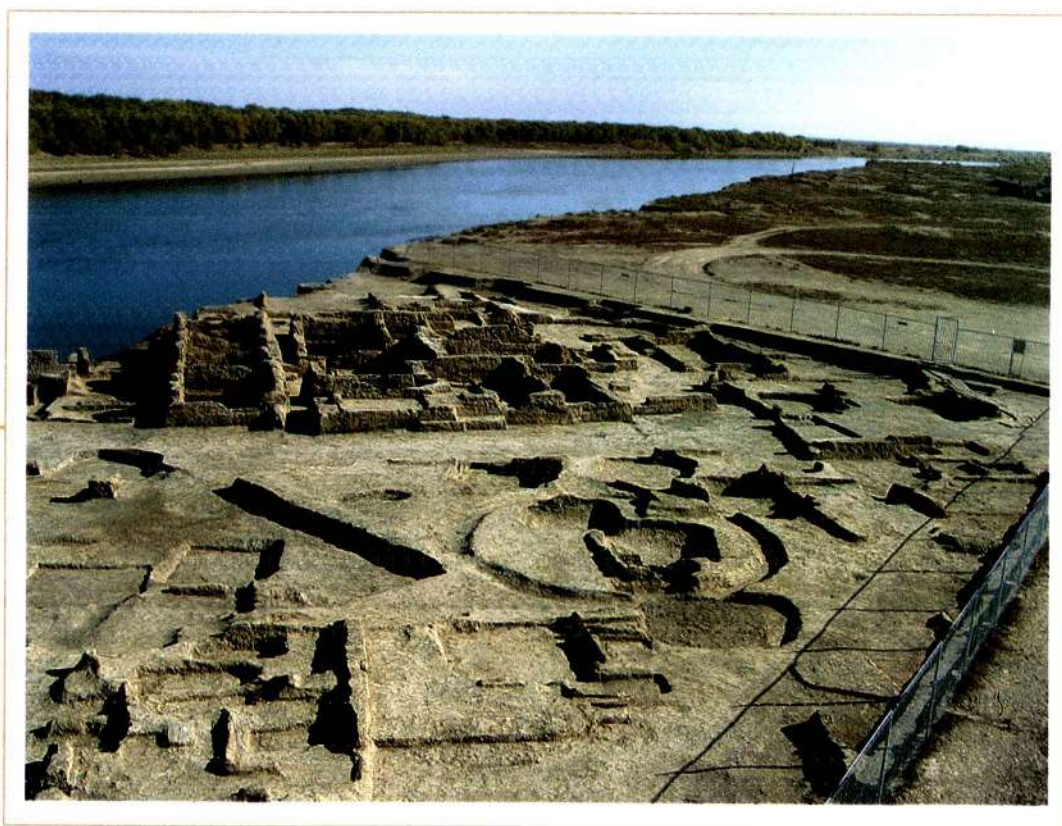
В 50 км от современного города Атырау, на правом берегу реки Жайык, сохранились руины некогда величественного и знаменитого города Сарайджука (совр. Сарайчик). Как и большинство других городов, он был основан для управления округами улуса Жошы. В городе возводились дворцы для знати и административные здания, а вокруг них возникали кварталы вольных жителей, купцов и ремесленников. Возможно, здесь уже существовали поселение и удобная переправа через Жайык, ведь через это живописное место в бескрай-

ней степи издревле пролегал караванный путь. Город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути. По сведениям арабского путешественника Ибн Батуты, посетившего в 1333/1334 г. Сарайджук, «город расположен на берегу большой и быстрой реки, которая называется Улусу, что значит «великая вода». На ней мост из судов, как мост Багдадский». С востока, от Ургенча к Сарайджуку подходила трасса, которая отсюда расходилась в четырех направлениях. Одно вело вдоль реки на север, другое – через степь на

шысы Ибн Батута қала «Ұлы Су», яғни ағысы жылдам Жайықтың өзенінің жағасында орналасқан. Өзенде Бағдадтағы сияқты қайықтардан тұратын көпірі бар деп жазған болатын. Шығысы, Үргеніш жақтан оған құдық және керуен сарайлармен қамтылған үлкен жол келіп тіреледі де, ол осы жерден төрт тарапқа тарқатылады. Біреуі өзен бойлап солтүстікке, енді біреуі дала арқылы Сарай әл-Махрусса мен Сарай әл-Жәдидке, ал үшіншісі – Каспий теңізіне қарай бағыттталып, Қажы-Тарханға

және одан әрі Қырымға қарай бет алады. Олардың бәрі құдық және мөлдір бұлақтармен қамтылған керуен-сарайлы. Төртінші бағыт негізінен Каспий арқылы Иран мен Азербайжанға баратын су жолы болды.

Әлбетте, бұл өңірге жан-жақтан керуендермен бірге жолда қолданылатын және сатуға арналған әртүрлі қыш ыдыстар да келіп жататын. Бұл жерден табылған керуен сарайлардың сәулеті, тиыны мен қыш бұйымдық кешені сол кезеңдегі саяси және

столицы Сарай ал-Махруса и Сарай ал-Жедид, третья – вдоль побережья Каспийского моря на Хажы-Тархан и далее в Крым. Все они были обеспечены караван-сараями, колодцами или другими источниками чистой воды. Четвертым направлением являлся водный путь через Каспийское море в Иран и Азербайджан.

Разумеется, с караванами сюда попадали и различные керамические сосуды, предназначенные как для пользования в пути, так и для продажи. Архитектура караван-сараяев, нумизматический материал и керами-

ка, найденные здесь, пока изучены недостаточно, чтобы в полной мере и объективно реконструировать исторические процессы внутри улуса и его экономические связи с остальным миром с периода его возвышения и до распада.

В ходе археологических исследований на разных участках городища, в нижних слоях раскопов были найдены кремневые скребки, каменный пест эпохи бронзы, наконечники стрел раннего железного века. Зафиксированы остатки перерезанных последующими

экономикалық орталықтардың өз уақыты аясында қарай қалай өзгеріп тұрғанын паш етеді. Бірақ, бұл материалдар жеткілікті зерттелмегендіктен, тарихи даму мен экономикалық байланыстың Сарайшыққа байланысты жай-жапсарлары әлі ашыла қойған жоқ.

Болашақтағы зерттеулер барысында қыш бұйымдардың керуен жолы арқылы таралуы мен олардың өндіріс орталықтары анықталатын болса, ол да тарихқа қосылған тағы бір үлкен үлес болады. Ол өз кезегінде Сарайжүк тарихындағы көлеңкелі тұстарға сәуле түсіруге мүмкіндік береді.

Сарайшық жұртындағы өткен ғасырдың сексенінші жылдарының соңында басталған археологиялық зерттеулер, Жошы Ұлысының жалпы жағдайын көрсетуде, қала өміріндегі саяси және экономикалық мәселелердің кейбірін пайымдауға мүмкіндік туғызатын мәліметтерді жинай бастады.

Сараптай келгендегі бізге белгілі қала тарихының жайы мынаған саяды. Яғни, ең төменгі мәдени қабаттағы қазбалардың бірінен шақпақ тас

жанкалары, қола дәуірінің тас келсабы, ерте темір дәуірінің қола жебе кірістері т.б. табылды.

Археологиялық зерттеулер барысында ішінара, кезекті құрылыс нысандарын басып өткен XI-XII ғасырларға тиесілі тұрақтар болжам бойынша, «қыпшақ» дәуіріне тән қыштан жасалған қарапайым ыдыстардың шала күйдірілген қара түсті бөлшектері де табылды. Мүмкін, осы жер телімінде сол кездерде кішігірім қоныстар да болған.

Осман тарихының шежірешісі Қажы Халифтың бір айтып өткен қаласы да осында болуы мүмкін. Оның айтуынша, Жайық (Жанку) өзенінің сағасында Свадж (немесе Сваих) қаласы бар, ол бұрын құмандардың астанасы болған, кейіннен ноғайлар оны қайта салып, қоныстанған. Олардың «хандары» әлі күнге дейін сонда тұрады деген екен (Трепавлов, 2002, 226). Құмандар деп автор, шамасы, сол кездегі алтынордалықтарды айтқан болар. Әзірге, Жайықтың төменгі ағысындағы жерлерде, Сарайшықтан басқа, XII ғасырға жататын қыш бұйымдар кездесе қойған жоқ.

Қазіргі кездегі қолда бар археологиялық мәлімет-

постройками жилищ XI – XII вв. и фрагменты лепных черноглиняных сосудов кыпчакского(?) облика. Не исключено, что здесь существовал небольшой городок, о котором упоминает османский хронист Хаджи Халиф. По его данным у устья реки Яик (Жанку) есть город С.ван.дж (или С.ваи.х), который ранее был столицей

куманов, а затем был отстроен и заселен ногаями, чьи «ханы» ныне живут там (Трепавлов, 2002. С.226). Возможно, куманами автор называл местное население золотоордынского времени. Кроме Сарайчика, нигде в низовьях Жайыка керамика XII в. еще не встречалась.

По существующим сейчас представлениям, жизнь города можно разделить на четыре периода.

Первый период приходился на начало его строительства – с середины XIII в. до начала правления хана Узбека (1312 г.)

Утемиш-хаджи, секретарь Ильбарс-хана (1512-1525гг.), повествуя о походе Берке-хана (1257-1266гг.) против ильхана Ирана Хулагу (1256-1265гг.), указывает, что, «пока он шел в Сарайчик, вокруг него собралось пятьсот человек. Пока же они, пройдя через Сарайчик, дошли до берега реки Идил, то собралось уже тысяча пятьсот человек» (Утемиш-хаджи, 1992. С. 97, 99) О существовании города в то время сообщал также хивинский правитель и историк Абулгази Бахадур-хан (1644-1664 гг.): «...в одно время Берке-хан отправился в город Сарайчик, основанный его старшим братом. Здесь он

терге негізделген болжам түсінік бойынша, қала тіршілігі төрт кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең – қала іргетасының XIII ғасырда қаланып, Өзбек ханның билікке келуі, яғни 1312 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Өйткені, Жолбарыс ханның (1512-1525) хатшысы Өтеміс қажы өзінің

«Шыңғыс-наме» атты шығармасында Берке ханның (1257-1266) Иран ханы Құлағуға қарсы жорығы туралы айта келіп, «Ол Сарайшыққа келе жатқанда, оның маңайына бес жүз адам жиналды. Олар Сарайшық арқылы өтіп, Еділ өзенінің жағасына жеткенше, мың жарым адам жиналды» (Өтеміс қажы, 1992, 97, 99) деп көрсетеді. Қаланың сол кезде болғаны туралы Хиуа әміршісі, әрі тарихшы Әбілғазы Бахадүр хан да (1644-1664) мына жайтты мәлімдейді: «... Бір кездері Берке хан өз ағасы негізін қалаған Сарайшық қаласына аттанды. Бұл жерде ол Бұқарадан келген үлкен керуенді кезіктірді...» (Әбілғазы, 1996, 99).

Қаланың төменгі қабатынан табылған ең ертеректегі нумизматикалық материал – Еділ жағасындағы Үкек қаласында соғылған Меңгі-Темір ханның (1266-1282) дирхемі болып табылады (Самашев, Бурнашева, Базылхан, Плахов, 2006, 82). Бұдан кейінгісіне XIII ғасырдың соңына жататын Сарайшықтан табылған Токтағу ханның (1291-1313) дирхемдері.

Қала құрлысының ешбірі жоспарсыз жүзеге асырылмаған, онда көшпелі елдің қаласына тән

увидел большой караван, прибывший из Бухары...» (Абулғазы, 1996, С.99).

Самой ранней монетой, обнаруженной в нижних слоях городища, пока является дирхем хана Менгу-Тимура (1266-1282 гг.), чеканенный в городе Укек на Волге (Самашев, Бурнашева, Базылхан, Плахов, 2006, С. 82). К концу XIII в. относятся найденные в Сарайчике дирхемы Токтагу- хана (1291-1313 гг.).

Строительство города осуществлялось не хаотично, а по единому плану, с учетом опыта возведения кочевнических городов. В архитектуре домов, их внутренних интерьерах сплетались традиции городов Нижнего Поволжья, Хорезма и Сырдарьи. Построенные в основном из сырцового кирпича дома имели по 2-4 комнаты размерами 4 х 5 м и кладовые. Обычно в жилом помещении вдоль стен устраивали лежанку-суфу, обогреваемую устроенными внутри дымоходными горизонтальными каналами. На суфах встречались остатки войлочных ковров. Стены штукатурили глиной и белили.

В окрестностях города близ речных протоков располагались посевные поля, сады и огороды, орошаемые

при помощи чигирных установок. На этих участках встречаются фрагменты красноглиняных кувшинов и чигирных сосудов. Сам чигирь представлял собой большое деревянное колесо с привязанными к нему сосудами. Находящиеся в нижней части колеса сосуды зачерпывали воду, а поднявшись с помощью колеса вверх, выливали ее обычно в деревянный желоб, от которого начинался арык.

Второй хронологический этап жизни города исчисляется со второй четверти XIV в. Это время наибольшей стабильности и расцвета империи. При хане Узбеке (1312-1342гг.), когда была особенно сильна великодержавная власть, возвысились многие города и, естественно, расцвел Сарайчик. Серебряные и медные монеты в большом количестве расходились по рынкам государства. Значительное их количество обнаружено и на городище. Места их находок хронологически свидетельствуют, что это было время больших походов на р. Жайык. Ввиду затопления окраин город сконцентрировался на возвышении, перед которым река Сорочинка отходила от Жайыка на юг. На месте сломанных

дәстүрлер ескеріле отырып, белгілі бір жүйеге бағындырылып салынған. Үй сәулетіне, оның ішкі интерьеріне Төменгі Еділ жағалауы, Хорезм және Сырдария өңірі қалаларының дәстүрі де біте қайнаған. Үй құрлысы шикі кірпіштен қаланып, көлемі 4 x 5 метрлік 2-4 бөлмелерден тұрады. Әдетте, тұрақ-жай ғимаратының қабырғасын бойлата, ішінен көлденеңінен түтін өтетін құдығы бар жатын-суфа орналастырылған. Суфаның үстінен киіз-кілемнің де қалдығы да табылды. Оған қоса, үй ішінде қойма бөлмелері де болған.

Қала төңірегі де игеріліп, өзен жағаларындағы

сооружений горожане строили новые дома с прежней городской планировкой. В то же время образовался ряд городских кварталов с широкими для того времени (5м), улицами и площадями. Новые строения порой отличались от прежних. Помимо компактных многокомнатных домов возникли и многокомнатные линейно спланированные под одной крышей с хозяйственными пристройками.

Как и раньше, в жилых комнатах значительную часть площади занимала суфа. Внутренние стены-перегородки зачастую были каркасными. Стены и суфы штукатурили и белили, украшали коврами и киизами. В ряде домов полы делали из обожженного кирпича с алебастровой расшивкой. Рядом с топкой обычно устраивали санитарный слив. Для этого большой сосуд без дна полностью, до краев, зарывали в землю,

коныстарда тиісінше шығыр қондырғыларымен суғарылатын егін, бау-бақша болған. Бұл жер телімдерінде қызғылтым күйдірілген қыштан жасалған құмыралар мен шығыр ыдыстарының сынықтары да кездеседі. Шығыр үлкен ағаш доңғалақты, оған ыдыстар бекітілген, аталмыш доңғалақтың астыңғы жағындағы ыдыстармен су алынып, ол айнала келіп, жоғары жағына жеткенде, арықтардың басына орнатылған ағаш астауға құйылады.

Қала өмірінің екінші хронологиялық кезеңі XIV ғасырдың екінші ширегінен басталған. Ол империяның Өзбек хан (1312-1342) кезіндегі ең тұрақты және дәуірлеген уақытына тұспа-тұс келеді. Ол ел басқарып тұрған кезде жоғарғы билік мықты болды. Көптеген қалалардың айбынының асуымен қатар әрине, Сарайшық та гүлденді. Күміс және бақыр ақша мемлекеттің базарында көп мөлшерде таралды. Олардың бірсыпырасы қалаға жасалған қазбадан да табылды. Тиын-теңгелер табылған жерлер осы кезеңде Жайық өзенінің үлкен су тасқындары болған мезгілдерінде хронологиялық тұрғыдан дәлелдейді.

а сверху делали выкладку из обожженных кирпичей с отверстиями.

На городище у обрыва реки были обнаружены остатки бань. Они представляли собой несколько разнофункциональных помещений, сырцовые стены которых были облицованы декоративными плитками или покрыты водостойкой штукатуркой. Полы, выложенные обожженным кирпичом, имели специфическую конструкцию, обеспечивающую подогрев снизу. Зафиксированы большой сосуд-хум, видимо для горячей воды, и водосточная канава, оканчивающаяся ямой-отстойником. Воду нагревали в больших чугунных и бронзовых котлах. Одна из бань имела небольшие размеры (длина около 10м), другая растянулась более чем на 15м. Это говорит о том, что в Сарайчике, как и во всей Золотой Орде, получили распространение как общественные, так и усадебные или дворцовые, бани, предназначенные для небольшого круга людей. (Кожжа, Самашев, 2006. С. 168).

Водоснабжение города осуществлялось не только с помощью колодцев во дворах, но и перевозкой реч-

Қаланың шеткі аймақтары су астында қалып отырған кезде, қала төбеге қарай шоғырлана орналасқан. Ал ол жерлерде қазір Сорочинка деп атайтын өзен (Жайықтың бір сағасы) Жайықтан оңтүстікке қарай ығысады. Бұрынғы құрылыс нысандары бүгінде бүлінген, оларды тұрғындар бастапқыда қаланың жоспарлануына сәйкес жаңғыртып қайта салған. Ол уақытта бірқатар кварталдар жақсы ойластырылған қалалық жоспарға орай, замана талғамы үшін аса кең болып табылатын (5 м) көшелер мен алаңдарға ие болды. Жаңа құрылыс нысандары кейде бұрынғылардан

ной воды в кувшинах на арбах.

Хозяйственная деятельность горожан в это время в значительной мере была связана с производством различных товаров для города и степи. Большую долю в них занимали изделия гончарных мастерских. Слои этого времени изобилуют фрагментами гончарных сосудов. В юго-западной части городища, близ окраины, в 1998 г. был раскопан участок с множеством черепков необожженных сосудов различных форм. Предположительно, здесь существовала гончарная мастерская.

На городище зафиксированы остатки однокамерных печей для обжига гончарных сосудов. Их диаметр варьирует от 140 до 190 см, а высота достигает 120 см. Они были заглублены и имели предтопочные площадки производственного назначения, как правило, с западной стороны. Прокал стен в печах порой достигал 30 см. В предтопочной яме одной из печей были обнаружены фрагменты бракованных чигирных сосудов, сунаков и небольших кувшинов. Кроме гончарных на городище

өзгеше етіп салынған және кішігірім бөлмелі жыпырлаған үйлерден бөлек, көп бөлмелі, ұзыннан шұбақ салынған шаруашылық қора-қопсысы бар үйлер де пайда болды.

Бұрынғы тұрақжай бөлмелердің едәуір бөлігін суфа алып жатты. Ішкі бөлік қабырғалар көбіне қамысты қаркастан жасалды. Қабырға мен суфа сыланып, ақталып, кілем және түскиізбен көмкерілді. Бірқатар үйлердің едені тіпті, алебастрмен әшекейленген, күйген кірпіштен жасалған. От жағатын жерде, әдетте, толықтай жерге қазып орналастырылатын түбі жоқ үлкен ыдыс түріндегі гигиеналық су құятын арнаулы орындар, яғни, ташнаулар болған. Бұл ыдыстың үстінде тесігі бар, күйдірілген кірпіштермен қаланған.

Зерттеу барысында қалада, өзеннің тік жағасының жанынан моншаның орны табылды. Ол көп функциялы бірнеше бөлмеден тұрады. Оның шикі кірпішті қабырғасы әшекейлі тақталармен немесе суға шыдамды сылақпен тегістелген. Едені күйген кірпішпен төселіп, оны астынан жылытылуы үшін жасалған арнайы құралымдары да бар болып шықты. Қазба

действовала кирпичеобжигательная печь. Еще в 1950 г. ее исследовала экспедиция А.Х.Маргулана (Пацевич, 1956. С.221-224).

Третий хронологический период в жизни города (1360-1370 гг.) связан с междоусобицей в борьбе за престол. Набрал экономическую мощь, знать стремилась к самостоятельности. Крупные феодалы, управлявшие городами и прилегавшими к ним землями, превратили их в свои оплоты. Сарайджук в этот период оказался под сильным влиянием ханов Ак Орды. Последняя включала земли потомков Жошы, Орду-Эджена и Шейбана, простиравшиеся от реки Жайык до Западно-Сибирской низменности.

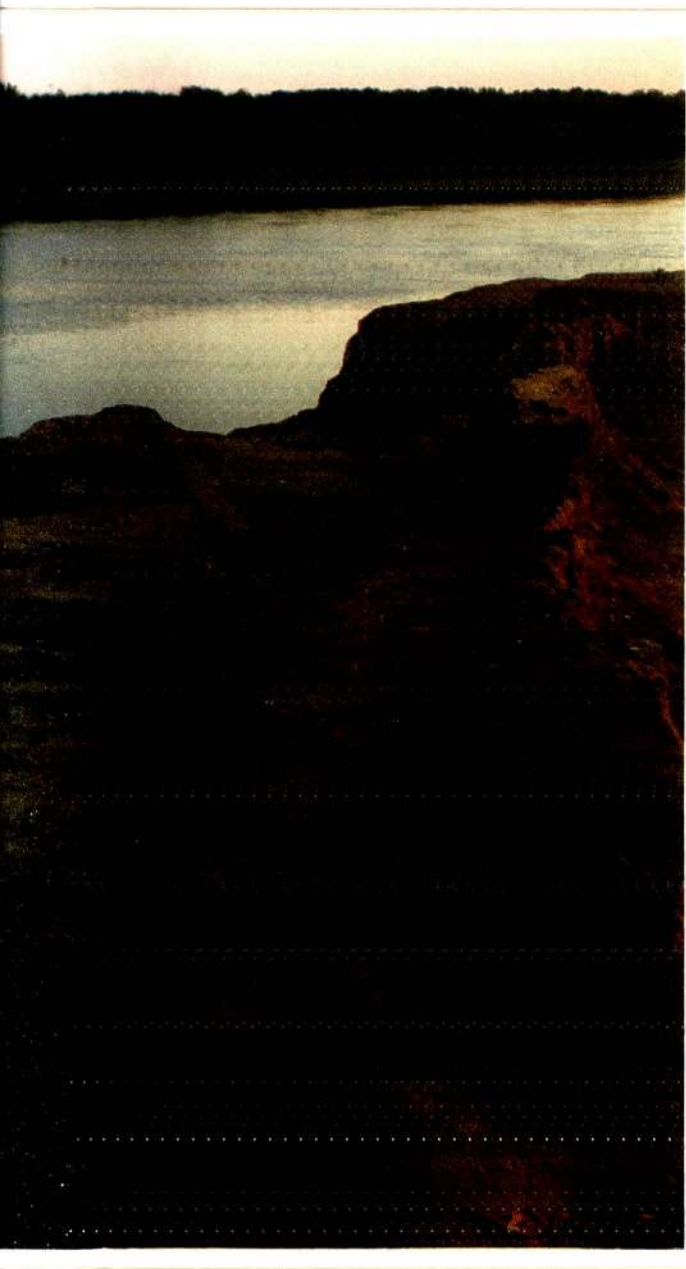
Судя по монетам в 1370-е гг. в Сарайджукке были возведены крупные здания. Одно из них, исследованное в 1997-2000 гг., представляло собой сооружение дворцового типа, в основе имевшего архитектурную планировку «хань». «Хань» возводились для почетных гостей, купцов, паломников, путешественников. Они были очень популярны на мусульманском Востоке в XIV-XVII вв. Размеры строения внушительны:

40-20 м. Находившиеся ранее на этом месте строения были спланированы и забутованы. (Самашев, Плахов, 2014. С. 60-78).

Центральная часть этого здания размером 20х20 м была возведена на двухметровой платформе с каркасом

из мощных сырцовых стен. Внутренние пространства между стенами каркаса были забутованы. В здании находилось 25 помещений. Портальная часть с южной стороны имела широкий ступенчатый пандус (подъем) с пештаком, выступающую часть здания с арочным

входом. На углах находились частично выступающие башенки. Портал был облицован кладкой из обожженного кирпича и украшен белым алебастровым декором в виде расшивок и рельефных панелей. Перед входом располагалась площадь. Предположительно, данное

жұмысы кезінде моншадан үлкен ыдыс-хұм кездесті, ол ыстық су үшін болса керек және пайдаланған су ағып барып құйылатын шұңқырмен бітетін арық та табылды. Суды шойын және қоладан құйылған үлкен ыдыста ысытқан. Келесі бір моншаның көлемі шағын болып шықты. Оның ұзындығы 10 м-ге жуық, шамасы мекен-жайлық түріндегісі болар. Енді біреуі 15 метрден астам ұзындығымен сақталған. Бұл жайт, Сарайшықта бүкіл Алтын Ордадағыдай қоғамдық және жекелеген тұлғаларға арналған жайлы немесе сарайлық моншалардың да болғандығын аңғартады (Қожа, Самашев, 2006, 168).

Тұрғындарды ауладағы құдықтардан да басқа сумен қамтамасыз ету, негізінен өзен суын құмыраларға құйып алып, арбамен тасу арқылы да жүзеге асырылған.

Бұл кезеңдегі қалалықтардың шаруашылық тыныс-тіршілігі қала мен далаға қажет әртүрлі тауарларды өндіруге негізделген. Оның ішінде пайыздық үлесі жағынан қыш-құмыра бұйымдары үлкен орынды иеленетін. Осы уақытқа тиесілі қабаттан қыш-құмыра ыдыстарының сынықтары молынан ұшырасады. Ол

сооружение было возведено потомком Жошы – Урус-ханом. В 1370-е гг. он укрепил подчиненные ему владения в восточной части Дешт-и Кыпчака и попытался восстановить разваливающуюся империю. Имея резиденцию в Сыгнаке, он хотел основать новую столицу своих владений в Сарайджуке. По примеру своего деда Эрзена, построившего «большую часть медресе, ханака, мечетей и прочих благотворительных сооружений», Урус-хан стал обустривать центральные города (Кляшторный, Султанов, 1992. С.198).

Вскоре здание стало разрастаться: к нему были пристроены симметричные боковые крылья, а также многочисленные помещения в тыловой части, в основном жилые. Количество их почти достигло 40. Срединная часть возвышалась над крышами прилегающих к ней помещений.

В 1380 г. при поддержке эмира Тимура Токтамыс захватил власть в Золотой Орде. Однако его устремления возродить величие государства вызвали недовольство Тимура, и начался новый этап ожесточенной борьбы за власть. Биограф Тимура, Ибн Арабшах

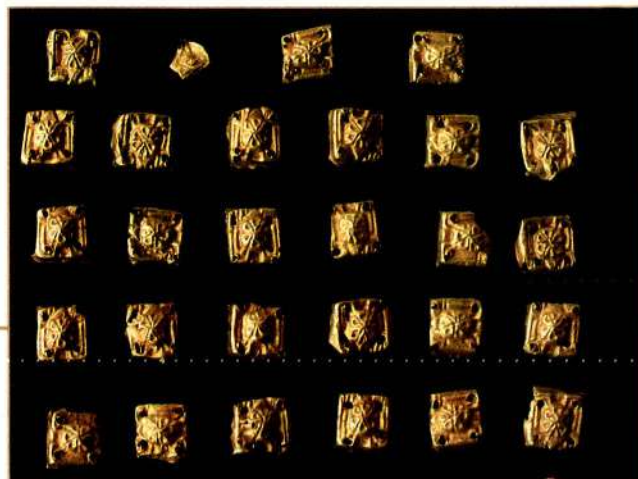
қаланың оңтүстік-батыс жағындағы шетінен 1998 жылы жүргізілген қазба жұмысы кезінде пішіні әртүрлі ыдыстың көптеген сынығы жатқандығынан байқалды. Олардың көптігі сонша осы маңайға жақын жерде қыш-құмыра өндіретін шеберхананың болғандығын аңғартады. Рас, қыш күйдіретін пештің өзі, зерттеу барысында табыла қойған жоқ. Дегенмен, 1950 жылы Ә. Марғұлан басқарған экспедиция қазған Жайықтың жағысына таяу ірпіш күйдіруге арналған пештің бірі табылған еді (Пацевич, 1952, 221-224).

Ғала өмірінің үшінші хронологиялық кезені (136)-1370) Алтын Ордада ақсүйектер топтарының

билік үшін өзара күрес-тартысы тұсында басталды. Экономикалық еркіндікке, құдыретке қол жеткізген бай-манаптар тәуелсіз болуға талпынды. Қала және оның маңындағы аймақтарға иелік етуші ірі феодалдар, енді оларды өздерінің тірегіне айналдырды. Бұл кездері Сарайжүк Жошының ұрпағы, Орда Ежен және Шейбанилерге тиесілі Жайық пен Оңтүстік-Сібір ойпатына дейінгі жерлерді қол астына қаратып алған Ақ Орда хандарының ықпалында болды.

Қазба нәтижелеріне қарасақ, Сарайшықтан табылған 1370 жылдары соғылған тиындар мен қатар басқа да қалаларда осы уақытта зәулім ғимараттар

писіл: «Передозые войска его дошли до Азака, и он разрушил Сарай, Сарайджук, Хажитархан и все эти кра». Тем не менее, согласно письменным источниками археологическим материалам, жизнь города не прератилась. Часть строений была восстановлена, а на развалинах домов в начале XV в. были воздвигнуты новые. По своему типу они повторяли дома предшествующего периода: комнаты того же размера (4x5м), оштукатуренные алебастром суфы-лежанки вдоль стен, отапливаемые кановой системой. Отличие состояло в том, что помещения в них были заглублены и находились ниже уровня основания стен. Нередко во дворах встречались следы от юрт. При возведении новых домов и кварталов зодчие согласовывали объекты с ранее построенными крупными и яркими сооружениями в городе, как было, например, со зданием ханы.

Несмотря на продолжающийся распад Золотой Орды, потомки Жошы не оставляли надежды на возрождение государства. Среди них был и внук Урусхана Барак оглан – отец одного из основателей Казахского ханства – Жанибека. Преодолев путь от Сырдарьи до столицы улуса Жошы – Сарая в 1420-х гг., он захватил престол, но вскоре погиб в междоусобных войнах. Важность победы над кокордынским ханом Бараком была такова, что кыпчак Аясбек, отрубивший ему голову, получил должность даруги (градоначальника) Сарайджука и ежегодное довольствие в 30000 золотых (*Кляшторный, Султанов, 1992 С.208- 212*).

Позже Сарайджук становится центром Мангытского Юрта, который при Нурадине (1426-1440гг.), сыне легендарного эмира Едиге, и его внуке Окасе сформировался в государство – Ногайскую Орду (*Ки-*

тұрғызылғанға ұқсайды. Олардың бірі, 1996 жылдан бері зерттелуде. Оның пішіні, негізінде архитектуралық «хана» тектес жобаланған сарай кешенді. «Ханалар» қадірлі қонаққа, көпестер мен тәу етушілер, саяхатшылар үшін тұрғызылатын. Ол XIV-XVII ғасырларда Шығыстағы мұсылман елдерінде өте кең таралған еді. Құрылыстың көлемі зәулім 40 x 20 метрлік. Бұл жерде бұрын болған құрылыс нысандары кезінде тегістеліп, бітеліп те тасталған (Самашев, Плахов, 2004, 60-78).

Ғимараттың 20x20 метрлік орталық бөлігінің негізгі қаңқасы екі метрлік құйылған платформаның үстіне мықтап шикі кірпіштен қаланған. Қаңқаның қабырғаларының іші де әртүрлі материалдармен толтырылып бекітілген. Ғимараттан 25 бөлме тазартылды. Оның оңтүстік жағындағы порталдық бөлігі аркалы, кіре-берісіндегі шығыңқы тұсында пештақты баспалдақты кең пандусы бар. Бұрыш-бұрышында сәл шығыңқылау жасалған мұнаралар орналастырылған. Портал күйдірілген кірпішпен қаланып, бедерлі панель және кестелі өрнектер түрінде ақ алебастрден жасалып, сәндік элементтермен қапталған.

дирниязов, 1999, С. 107, 110). В 1510-х гг. ближайшие преемники бия Мусы, правнука Едиге, были оттеснены с Жайыка казахами.

В период правления наиболее энергичного казахского хана Касыма (1511-1521гг.), сына Жанибека, Сарайджук являлся ставкой ханства, обширные владения которого включали значительную часть степей северо-восточного Прикаспия. Известный историк-литератор XVI в. мирза Мухаммад Хайдар Дулати в своем сочинении «Тарих-и Рашиди» сообщал о хане Касыме: «Он распространил власть свою над Дешт-и Кыпчаком; подданных у него было более миллиона; никто, кроме Жошы хана, не был так могуществен, как он. Число его войска превышало сто тысяч» (*Вельяминов-Зернов, 1864, С.139-140).*

В описании родословной Ураз-Мухаммеда сказано: «Каждый из них (сыновей и внуков Жанибек хана) образовал свой род, был государем у себя и сумел прославиться. Имена их до сих пор сохранились в памяти. Первый из них был Касым хан, рожденный от Жаган бикем. Он несколько времени царствовал в отцовском

Кіре берісінде кең алаң бар. Бұл ғимаратты, болжам бойынша Жошының ұрпағы Орысхан салдырған. Ол 1370 жылдары Дешті-Қыпшақтың шығысындағы өз иелігіне өткен жерлерде билігін нығайтып, күйреуге бет бұрған империяны қайта қалпына келтіруге тырысты. Сығанақтағы резиденциясын ұстай отырып, Сарайжұқты өз иелігінің астанасына айналдырғысы да келді. «Көптеген медресе, ханака, мешіт және басқа игілікті ғимараттар салдыртқан» атасы Еженнің үлгісіне сай, Орысхан да орталық қалаларды гүлдендіруді қолға алады (Сұлтанов, 1992, 198).

улусе и покорил многие соседние страны, его и теперь всюду помнят. Скончался он в Сарайчике, там и поныне находится его гробница» (*Вельяминов-Зернов, 1864, С. 125).* В исторической литературе утверждается, что мазар Касым хана ещё в середине XVIII в. служил местом паломничества.

После правления Касым хана, связанного с борьбой за сохранение суверенитета, в результате бесчисленных столкновений казахи временно утратили Сарайджук. В состав Казахского ханства он вновь вошел в 1568 г. при Хакназар хане (1538-1580гг.).

Четвертый этап в жизни города приходится на XV-XVI вв. В этот период жилые участки вдоль Жайыка пустеют, и население начинает концентрироваться в южной части города, вдоль ныне сухого русла реки Сорочинки, которая вытекала из Жайыка у северо-западной окраины города и огибала его с запада. Русло этой реки с довольно сильным течением из-за суглинистых

Көп ұзамай ғимарат нысандары да өсе бастайды, оның қапталдарына симметриялық түрде қанат секілдендіріліп бөлмелер де жалғанған. Арт жағы да көптеген жанама құрылыс нысандарының есебінен өсе түседі. Құрлыс саны 40 шақты болып көбейді.

Ансамбльдің орта тұсы жанамалап салынған тұрғынжайдың шатырларының үстінен биік тұрды. Негізінен олардың көбісі тұрғылықты бөлмелер болған.

Тоқтамыс 1380 жылы Алтын Орданың билігін әмір Темірдің көмегімен тартып алды. Алайда оның,

почв постоянно меняется. Возможно, в то время река вновь изменила свое русло. Посол Австрии в Московии Сигизмунд Герберштейн в 1549 году сообщал: «За татарами казанскими прежде всего встречаем татар, зовущихся ногаями (Nagai). Они живут за Волгой, около Каспийского моря, по реке Яику, вытекающему из области Сибирской. У них нет царей, а только князья. В

наше время этими княжествами владели трое (братьев), разделивших области поровну между собой. Первый из них Шидак, владел городом Сарайчиком, что за рекой Ра на восток, и страной, прилегающей к реке Яику. Другой, Коссум – всем, что находилось между реками Камой, Яиком и Ра; третий, Ших-Мамай, обладал частью Сибирской области...» На своей карте Герберштейн

Жошы Ұлысының бұрынғы дәуірлеген кезеңін қайта жаңғыртуға талпынғаны, Темірдің ашу-ызасын тугызып, билік үшін күрестің жаңа бір ширыққан кезеңін бастады да, қаланың үлкен бөлігі құлдырап қирандыға айналды. Темірдің өмірбаянын жазушы Ибн Арабшах былай деп жазады: «Оның әскерінің алдыңғы шебі Азаққа дейін жетті де, ол Сарай, Сарайжүк, Қажы Тарханды және осы өңірді түгел қиратып тастады».

Десе де, жазба деректер мен археологиялық материалдардың айғақтары бойынша, қала тіршілігі жау шауып, қиратып кеткеннен кейін де жалғаса берген. Біршама ғимараттар қалпына келтіріліп, кейіннен XV ғасырдың басында, қираған үйлердің үстінен жаңалары бой көтерген. Оларда өздерінің түр-түстерімен алдыңғы кезеңдегі үйлердің көшірмесі сияқты еді. Бөлмелердің көлемі 4 те, 5 метрлік болды. Олардың қабырғаларын бойлай жатын-суфалар орналасты, олар қандық жүйе көмегімен жылытылды. Суфалар алебастрмен сыланды. Солай бола тұра, бұл үйлер өзіндік ерекшеліктерден де құр алақан емес-тұғын. Оның мәнісі олар қабырға іргетасынан төмен орналасқан бөлмелермен

тереңдетілген. Аулаларда киіз үй орындарының ізі де жиі кездесті. Жаңа үйлер мен тұтас бөліктері салғанда сәулетшілер бұл нысандарды қаланың бұрынғы көрнекті ғимараттарымен, мысалы, хана ғимараты сияқтылармен, үйлесімін келтіріп тұрғызған.

Алтын Орда барған сайын құлдырап бара жатса да, Жошы ұрпақтары мемлекетті қалпына келтіруге деген үміттерін жоймауы себепі, олардың ішіндегі аса көрнекті тұлғалары осы мақсатты жүзеге асыруға талпынды. Соңғылардың арасында Орыс ханның немересі Барақ оғлан да бар еді. Ол – Қазақ хандығының негізін салғандардың бірі Жәнібектің әкесі-тұғын.

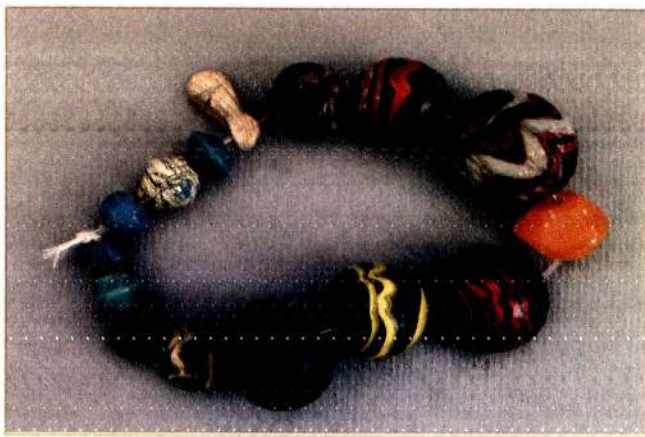
1420 жылдары ол Сырдариядан Жошы Ұлысының астанасы Сарайға дейін жорықпен жүріп өтіп, алтын тақты басып алады. Бірақ көп ұзамай, өзара алауыздықтан туындаған соғыстың бірінде қаза табады. Көк Ордалық Барақ ханды жеңудің маңыздылығы соншалық, оның басын алған қыпшақ Айас бек, Сарайжүк даруғасының (қала басшысының) лауазымын иемденіп, жыл сайын 30 000 алтындық ақшалай жалақы алып тұратын болды (Сұлтанов, 1992, 208-212).

обозначил город на левом берегу Жайыка (*Герберштейн*, 1988. С. 179). Там же поместил его и английский купец Антоний Дженкинсон, лично посетивший эти места в 1558 г.

Политический центр Орды в этот период располагался на его основной территории – в степях между Жайыком и Волгой. Сарайджук же стал столицей ногаев. В состав ногайского государства, основанного на политическом объединении разных родов и племен, входили найманы, кыпчаки, алаши, канглы, алчины, коньраты, катаганы, уйгуры, ткаи, мангыты и другие. Господствующим племенем в Ногайской Орде были мангыты. Считается, что термин «ногай» появился в русских документах конца XV в. (*Кидирнязов*, 1999. С. 7-8).

После распада Ногайской Орды значительная часть родов и племен, имея один и тот же этнический состав и родственные связи, вошла в жузы, приняв участие в сложном процессе формирования казахской народности.

Сарайджук ногайского периода являл собой город-крепость, обнесенный со всех сторон стенами. Остатки

укреплений сохранялись до середины XIX в. Побывавший здесь в 1824 г. историк и этнограф А.И. Левшин, очевидно, видел главный въезд в крепость, отмеченный двумя треугольными бастionsами. Крепость имела подпрямоугольную форму. В центральной части, ближе к западу (к реке Сорочинке), находится холм с остатками

Кейіннен Сарайжүк аты аңызға айналып, батырлар жырының кейіпкері болған Едіге бидің ұлы – Нұраддин мен оның баласы – Оқастың кезінде Ноғай Ордасы мемлекеті болып құрылған, Маңғыт жұртының орталығына айналады (Қыдырниязов, 1999, 107-110). Едігенің шөбересі – Мұса бидің жақын мұрагерлерін 1510 жылдары Жайықтан қазақтар ығыстырып шығарады.

Жәнібектің қайратты да, қажырлы ұлы Қасым ханның (1511-1521) билік құрған кезінде, оның қол астына қараған ұшы-қиырсыз жердің батыс шебі Каспий жағалауының солтүстік-шығыс бөлігіндегі едәуір даланы қамтып, ханның өз ордасы Сарайжүкте орналасты. Белгілі тарихшы, һәм әдебиетші Мұхаммед Қайдар Дулати мырза өзінің атақты «Тарих-и Рашиди» атты шығармасында былай деп мәлімдейді: «Ол өз билігін Дешті-Қыпшақтың үстіне жайды; оның бодандарының саны миллионнан асты; Жошыдан басқа ешкім дәл ондай құдыретті болып көрген емес. Оның әскерінің саны жүз мыңнан асатын». (Вельяминов-Зернов, 1864, 139-140).

Ораз-Мұхаммедтің шежіресінде айтылған: «Олардың әрқайсысы (Жәнібек ханның балалары мен немерелері) өз руын құрды, өз алдына билік жүргізді және аттарын шығара алды. Олардың есімдері әлі күнге шейін ауыздан түспейді. Алғашқысы Жақан бикеден туылған Қасым хан. Ол өз әкесінің ұлысында бірталай уақыт патшалық етті және көптеген көрші елдерді бағындырды, оның аты қазірдің өзінде барлық жерде ұмыт болған жоқ. Сарайшықта қайтыс болды, сонда жерленді, оның зираты күні бүгінге шейін сол жерде» (Вельяминов-Зернов, 1864, 125). Тарихи әдебиеттерде Қасым ханның мазары XVIII ғасырдың ортасында да ел-жұрт тәу етуге келетін орын болғаны жөнінде айтылады.

Қасым ханның билігінен кейінгі Қазақ хандығының тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күрескен тарихи даму жолында көптеген қактығыстардың нәтижесінде, қазақтар уақытша Сарайжүктен айрылып қалады да, 1568 жылы Хакназар ханның (1538-1580) кезінде қайтадан Қазақ хандығының иелігіне қайтарылды.

Қала тіршілігінің төртінші кезеңі XV-XVI

окужающих его стен. Старые казаки в начале XX в. вспоминали, что на южной стороне этого возвышения некогда стояла башня из обожженного кирпича, от которой ныне не осталось и следа (Трепавлов, 2001. С. 242; Самашев, Кожжа, 2007. С.236-257).

Дома Сарайджука, возведенные в то время, были

многокомнатными, размером около 20x12м. Помещения, как и прежде, конструировались размером 4x5м, с традиционными лежанками-суфами, обогреваемыми внутренними канами от топок с тандыром. Но наряду с этой традиционной, существующей с XIIIв., системой отопления жилых помещений встречены топки, характерные для присырдарьинских городов. Они не имели топочного отверстия; кизяк, камыш или дрова закладывали в них сверху. Полы в комнатах были выложены обожженным кирпичом, также имелись умывальники-ташнау.

Вместе с керамическими и другими изделиями здесь найдены монеты как местной, так и среднеазиатской чеканки, а также крымские серебряные дирхемы (Самашев, Бурнашева, Базылхан, Плахов, 2006. С. 162-165).

Помимо жилых домов в юго-восточной части городища был обнаружен целый комплекс технических печей, не имеющих отношения к обжигу кирпичей и керамических сосудов. Какого-либо печного припаса для обжига изделий также не встречено. Печи были сделаны

ғасырларға жатады. Бұл кезеңде Жайықты жағалай орналасқан мекен-жайлы жер телімдері бос қалды да, тұрғындар қаланың оңтүстік ауданына, қаланың солтүстік-батыс шетіне қарай ағылып шұбап шығып, оны батыстан орағытып өтетін Жайықтың саласы, қазіргі кезде құрғап қалған Сорочинка өзенінің жағасына шоғырлана бастайды. Бұл өзен ағысы едәуір қатты және топырағы лайсаң болғандықтан арнасын ұдайы өзгертіп тұрған. Бәлкім сол кездерде өзен тағы да арнасын өзгерткен болар.

Московиядағы Австрияның елшісі Сигизмунд Герберштейн 1549 жылы мынадай мәлімет жазып қалдырған: «Қазан татарларының ар жағынан бірінші кезекте өздерін Ноғай (Nagai) дейтуғын Татарларды кездестіреміз. Олар Еділдің арғы жағалауында, Каспий теңізінің жағасында, Сібір облысынан бастау алатын Жайық өзенін бойлап өмір сүреді. Оларда патша жоқ, тек бектері (князьдар) ғана бар. Біздің кезімізде бұл өңірді (княжество) үш өлкеге тең бөліп алған (ағайынды) үшеуі билеп тұрды. Олардың біріншісі – Сидак Ра өзенінің ар жағындағы Сарайшық қаласы

және Жайыққа жақын орналасқан елді меңгерді. Екіншісі – Коссум Қама, Жайық және Ра өзендерінің арасындағы барлық жерлерге билік жүргізеді; Үшіншісі – Ших-Мамай, Сібір облысының бір бөлігіне билігін жүргізуде...». Герберштейн қаланы Жайықтың сол жағасына орналастырған. (Герберштейн, 1988, 179). Қалаға 1558 жылы келіп, өз көзімен көрген ағылшын көпесі Антоний Дженкинсон да оның тура сол жерде орналасқанын көрсеткен.

Орданың саяси орталығы оның негізгі территориясында – Жайық пен Еділ арасындағы далада орналасатын. Сарайжұқ болса, ноғайлардың астанасына айналды. Ноғай Ордасындағы дәрежесі жоғары тайпа маңғыттар болды, ал «ноғай» сөзі этноним ретінде XV ғасырдың соңындағы орыс құжаттарында пайда болды деп есептеледі (Қыдырниязов, 1999, 7-8). Әртүрлі рулар мен тайпалардың саяси бірлестігі негізінде құрылған Ноғай мемлекетінің құрамына тайпалардың жиырмадан астамы кірген: найман, қыпшақ, алаша, қанлы, қоңырат, катаған, ұйғыр, тықай, маңғыт және басқалар.

из сырцового кирпича в виде колодцев глубиной около полутора метров. Стенки их были сильно прокалены. Для топочных отверстий выкапывали глубокие предтопочные ямы. Пока что аналогий производства в именно таких печах специалисты не обнаружили.

Оставленные жителями кварталы города впоследствии были превращены в некрополь и приобрели значение святого места. Оплывшие развалины домов напоминали степные курганы и в то же время у обитателей города сохранилась память о прежних жилищах. Возможно, эти ассоциации повлияли на представления о переходе жилых домов в дома мертвых. Тысячи погребений стали покрывать заброшенные районы города. Прослеживается закономерность в их расположении, в концентрации определенных видов захоронений на локальных участках городища. Видимо, это связано с разными традициями погребений у различных родов, а также указывает на многонациональный состав населения. Выделяются захоронения, совершенные в особых склепах – подквадратных в плане с почти плоским,

вальмовым, сводом – корханах. Возведены они были из обожженного кирпича и служили семейными усыпальницами в течение длительного времени. Пока удалось выделить около шести видов корханов.

Ноғай Ордасы ыдырағаннан кейін оның құрамында болған рулар мен тайпалардың едәуір бөлігі өздерінің этникалық құрамы мен туыстық байланыстарына қарап сәйкесіп, казак жүздерінің құрамына енді де, ұлт болып қалыптасудың күрделі процестеріне араласты.

Ноғай кезеңіндегі Сарайжүк Жайық өзенінің арнасымен оның жанама тармағы Сорочинка екеуі құрайтын үшбұрышты болып орналасты. Оны жан-жағынан бекініс қорғандары болған дегенде дерек бар. Бекініс қалдықтары XIX ғасырдың соңына дейін сақталыпты дейді.

А. И. Левшин 1824 жылы екі үшбұрышты бекініспен айшықталған бас қақпаны көрген сынайлы. Бекіністің формасы тікбұрышты екен. Орта тұсының батыс (Сорочинкаға жақындау) жағында оны қоршап салынған қабырғалардың қалдықтары бар төбе орналасқан. Кәрі казактар XX ғасырдың басында осы төбенің оңтүстігінде кезінде күйдірілген кірпіштен салынған мұнараның болғанын естеріне алып отыратын, оның бүгінде тамтығы да қалмады (Трепавлов, 2001. 242; Самашев, 2007, 236-257).

Осы кезеңде бой көтерген Сарайжүктағы үйлер көп бөлмелі. Үйлердің көлемі 20x12 метрлік болған. Бөлмелері, әдетте, 4x5 метрлік, ішкі қан жүйесі арқылы жылытылатын, тандырға арналған пеші бар дәстүрлі жатын-суфалар орналасқан. Бұл XIII ғасырдан бері келе жатқан тұрғын-жайлардың дәстүрлі жылу жүйесі. Сонымен бірге Сыр өңірі қалаларына тән пеш түрлері де кездесіп жатты. Олардың ауыз қуысы болмаған және тезек, қамыс, ағаш үстінен салынған. Бөлмелердің едендері күйдірілген кірпіштермен төселіп, ішіне қолжуғыш – ташнау орналастырылатын.

Мұнда қыш ыдыстардан басқа жергілікті және соғылымы Ортаазиялық түрге жататын тиындар және Қырымның күміс дирхемдері де табылды. (Самашев, Бурнашева, Базылхан, Плахов, 2002. 162-165).

Қаланың оңтүстік-шығыс жағында үйдегілерден бөлек кірпіш пен керамикалық ыдыстарды күйдіруге қатысы жоқ техникалық пештердің тұтас бір кешені табылды. Пеш маңайынан күйдіру үшін дайындалған ешбір бұйымның қарасы да табылмады. Пештердің тереңдігі біржарым метрлік құдық күйінде шикі кірпіштен өріліп

Они позволяют проследить взаимоотношения между городом и степью, между исламом и традиционными доисламскими верованиями, а также между социальными слоями населения.

Гаспри и конфликты между степными юртами за-

частую непосредственно отражались на жизни Сарайджука. Также тяжелыми для города стали 1570-е годы, когда его несколько раз захватывали и разоряли русские казаки. С течением времени и этот прежде столичный город превратился в небольшое поселение. Начиная с XVIIIв. древние сооружения из обожженного кирпича стали разбирать. Прочный кирпич использовался для строительства различных жилых и хозяйственных построек в Гурьевской крепости.

Руины Сарайджука постоянно привлекали внимание как местного населения, так и исследователей. К примеру, историк и этнограф XVIIIв. П.Рычков сообщал: «Сарайчик – призрак величественного города на реке Яик, не доезжая Гурьева за 50 верст. Там еще и поныне находятся в земле многие палатки (здания). Здесь же много гробниц знаменитых людей» (Рычков, 1759. С.513).

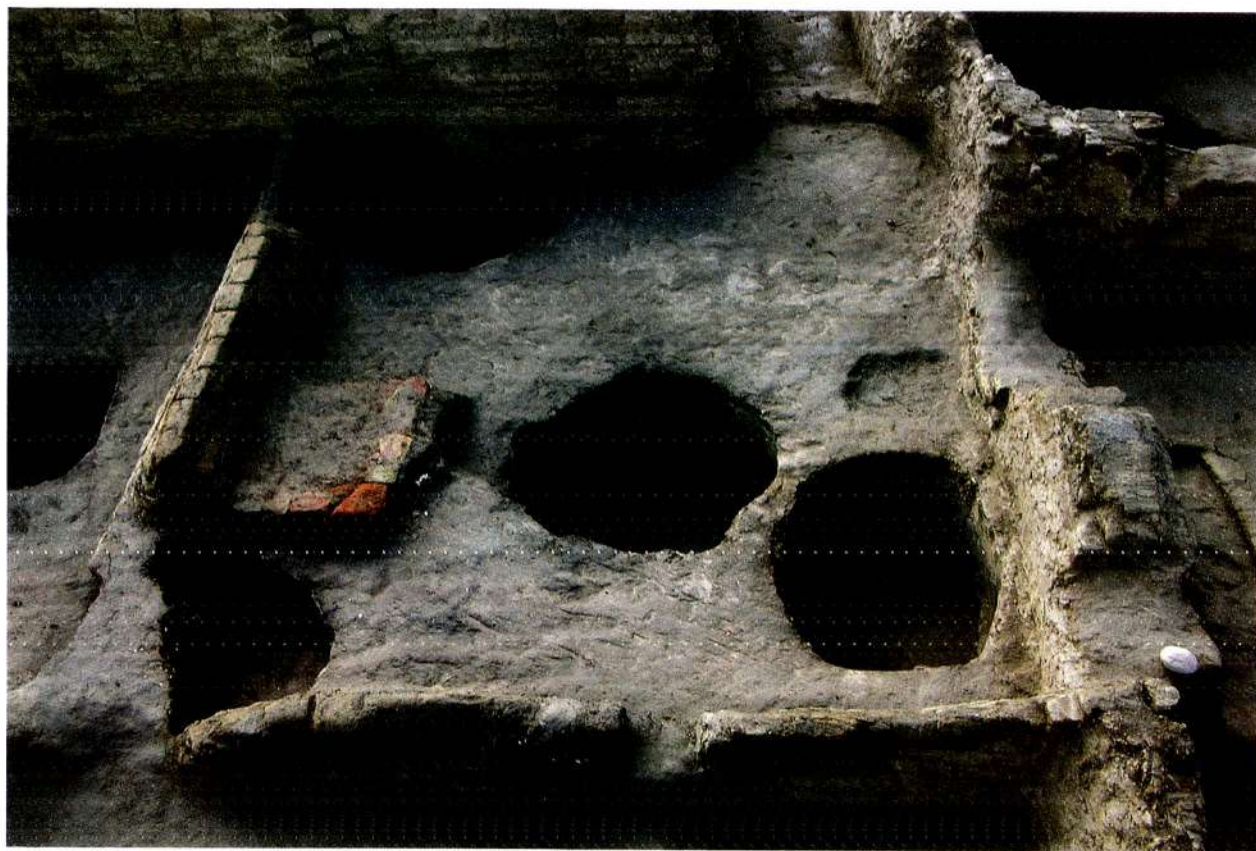
Значимость Сарайджука подчеркивалась существованием здесь пантеона ханов Золотой Орды, захоронений знаменитых людей и мусульманских проповедников. По сведениям Абулгази Бахадур

жасалған да, олардың кабырғасы қатты күйдірілген. От жағатын қуыс үшін астынан тереңдетіп шұңқыр қазылған. Әзірге мамандар тарапынан нақ осындай пештерде не өндірілгенін анықтай-тұғын және мүмкіндік беретін үккас құрылымды әлі кездестірген жоқ.

Кейінгі тұрғындар қалдырып кеткен қала бөліктері біртіндеп зират орнына айналдырылып, олардың кейбіреулері әулиелі жер есебінде құрметке ие болды. Үйлердің мүжілген қирандылары дала обаларын еске түсіретін. Сондай-ақ, қала тұрғындары бұрынғы үйлердің қандай болғанын да ұмытпаған. Осыдан келіп, тірі адамдар тұрған үйдің өлілер мекен-жайына айналғаны туралы түсініктердің қалыптасуына әсер еткен болар. Қаланың жұрт көшіп кеткен аудандары мыңдаған молалардың астында қалды. Олардың орналасуы мен белгілі бір түрлерінің қаланың окшауландырылған жер телімдерінде тарап немесе

шоғырлану заңдылығы пайда болған. Бұл әр рудын жерлеу рәсімінің әртүрлігіне байланысты болса керек, әрі Сарайшық тұрғындардың көп ұлтты болғандығын аңғартады. Жерленімдер рәсімінің ішінде пішіні текшеленіп келген, күмбезі жайпақ дерліктей, күмбезді ерекше қабірлер – көрханалар ерекше көп тарағандығы байқалады. Олар күйдірілген кірпіштерден салынатын, ұзақ уақыт аралығында отбасының немесе рудын мүшелерін қоятын әулеттік зират болған. Бүгінгі күні, Сарайшықта көрханалардың алты түрі бар екені анықталып отыр. Олар қала мен даланың, ислам діні мен оған дейінгі дәстүрлі наным-сенімдердің, әртүрлі әлеуметтік сатылардағы тұрғындардың ара қатынасын анықтауға мүмкіндік береді.

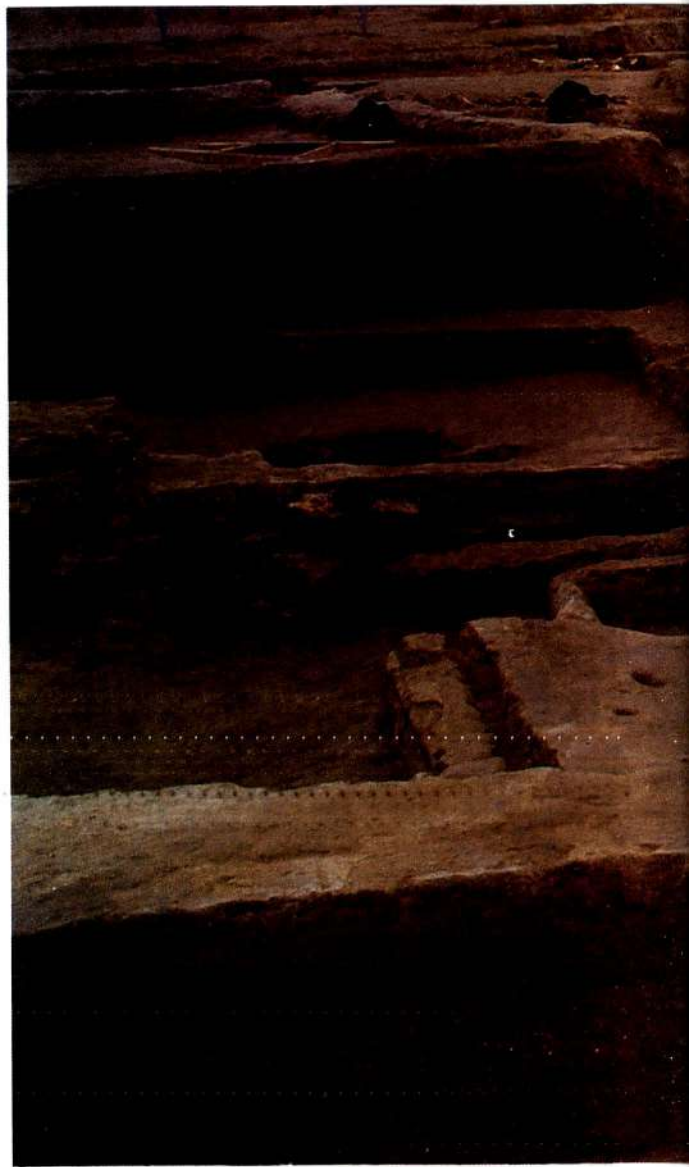
Дала жұртының өз ара алауыздығы мен қақтығысы қала өміріне тікелей әсер етті. Сондай-ақ, Сарайжүк үшін, әсіресе, орыс казактарының бірнеше мәрте ба-

сып алып, талан-таражға салған 1580 жыл да өте ауыр болды. Астаналық қала уақыт өте келе шағын қонысқа айналды. Содан, XVIII ғасырдан бастап, күйдірілген кірпіштен салынған көне ғимараттар бұзылып, кірпіші алына бастады. Оның кірпіштері Гурьев бекінісінің өртүрлі тұрғын үй мен шаруашылық нысандары құрылысына да пайдаланылған.

Сарайжұқтың қираған орны жергілікті тұрғындардың да, зерттеушілердің де назарынан тыс қалған емес. Мысалы үшін, сонау XVIII ғасырда П. Рычков мынадай мәлімет берген: «Сарайшық – Жайық өзенінің жағасындағы ұлы мәртебелі қаланың елесі, Гурьевке 50 шақырым қалғанда, ұшырасады. Ол жерде елі күнге дейін көптеген палаталар (ғимараттар) тұр. Және бұнда атакты адамдардың зираттары көптеп саналады». (Рычков, 1759).

Сарайжұқтың маңыздылығы бұл жерде Алтын Орда хандарының пантеоны, атакты адамдар мен мұсылман дінін уағыздаушылардың зираттары бар екендігімен арта түседі. Әбілғазы Бахадүр ханның мәлімдеуінше, Сағайжұқта Алтын Орданың атакты ханы Мөңке-Темір

хаға, тут похоронен знаменитый хан Золотой Орды Мезгу-Тимур (1266-1280гг.). При нем государство окончательно освободилось от указаний из центра Монгольской империи. Он первым в Золотой Орде стал чеканить монеты от своего имени. С именем Мезгу-Тимура связан и поход золотоордынцев на Константинополь в 1271г. (Греков, Якубовский, 1950. С.83). За ним лег в сарайджукскую землю хан Токтагу (Токта), правивший государством с 1290 по 1312 г. Знаменитый путешественник Марко Поло назвал его «царём Запада». При нём были прекращены феодальные смуты в государстве. Впоследствии на некрополе были погребены владыки Золотой Орды ханы Жанибек и Бердибек. Жанибек известен тем, что присоединил Азербайджан к Золотой Орде, хотя в его правление появились первые признаки упадка в государстве, который он так и не сумел приостановить. В 1357г. он погиб от рук заговорщиков, сплотившихся вокруг его сына Бердибека, в жажде власти погубившего ещё двенадцать своих братьев. В государстве начались междоусобные войны и, как следствие, его распад. Хан

Бердибек вскоре тоже оказался на этом кладбище рядом со своим отцом, приняв смерть от своего оставшегося в живых брата Кульны. По одной из версий, в период правления эмира Едиге (1365-1419гг.) в Сарайджукке была похоронена голова хана Токтамыса, убитого в 1406г. близ города Тюмень. Токтамыса письменные источники называли «последней, истинно великой

личностью в истории Золотой Орды». Могилы Едиге, его сына Нур ад-Дина, а также Али и Жунуса – сыновей знаменитого бия Юсуфа, захоронения других известных ногайских князей и мурз тоже находятся на сарайджукском кладбище. На знаменитом некрополе покоятся останки одного из первых казахских ханов Жанибека и его сына Касыма.

Вместе с ногайской знатью и казахскими ханами на некрополе покоятся и сеиды, считающиеся потомками Мухаммеда из особо почитаемой группы духовенства. Они, наравне со служителями ислама других категорий – шейхами, хаджи, хафизами, муллами, суфиями и дервишами, чьи могилы находятся рядом, оставили яркий след в культуре ногаев и казахов, сохранив, прежде все-

(1266-1280) жерленген. Оның тұсында мемлекет Мұңғұл империясының орталығынан, яғни, ұлы хан тарапынан келетін жарлықтардан түбегейлі босаған. Ол Алтын Ордада бірінші болып өз атынан ақша шығара бастады. Алтынордалықтардың 1271 жылы Константинопольге жасалған жорығы да, осы Мөңке-Темір атымен байланысты (Греков, Якубовский, 1950, 83). Бұдан кейін Сарайжүк жерін мәңгілікке бауырлағандардың бірі – Токтағу хан (Токта), ол мемлекетті 1290 жылдан 1312 жылға дейін басқарды. Марко Поло оны «Батыстың патшасы» деп атаған болатын. Оның тұсында мемлекеттегі феодалдардың лаңы аздап тыныштық тапқан еді. Кейіннен Сарайшық пантеонында Алтын Орданы билеген Жәнібек пен Бердібек те жерленді. Жәнібек Әзербайжанды Алтын Ордаға қосқанымен белгілі, десе де оның билік ету кезеңінде мемлекеттің құлдырауының алғашқы нышандарды бой көрсеткен болатын, олардың алдын алуға оның шамасы келмей-ақ кетті. Ол 1357 жылы өз баласы Бердібектің төңірегіне топтасқан бүлікшілердің қолынан қаза тапты. Бердібек болса, билікке құнықканы соншалық, әкесімен қоса

тағы да, он екі бауырының басын жұтты. Содан мемлекетте алауыздық соғыс пен құлдырау басталды. Бердібек хан да тез арада әкесінің қасына жантайды. Оны өзінің тірі қалған бауырларының бірі Құлына өлтірген болатын. Бір болжам бойынша, Сарайшықта Едіге би (1365-1419) өмірін жүргізген заманда, 1406 жылы Тюмень қаласының маңында өлтірілген Токтамыс ханның басы ғана жерленген делінеді. Токтамысты жазба деректер «Алтын Орда тарихындағы соңғы және нағыз ұлы тұлға» деп атайды. Едіге мен оның баласы Нұраддиннің, атақты би Жүсіптің балалары – Әли мен Жүністің және басқа да белгілі ноғай бектері мен мырзаларының молалары да осы Сарайшық зиратында. Осы атақты пантеонда Қазақ хандарының алғашқыларының бірі Жәнібектің, Қасым ханның да сүйектері жатыр.

Ноғай ақсүйектері және қазақ хандарымен бірге зиратта дін өкілдерінің ішінде ерекше құрметке ие, Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтары деп есептелетін сеидтер де жатыр. Олардың қасында жерленген көптеген ислам дінінің басқа деңгейдегі өкілдері – шейх, хафиз, молла, сопы және дәруіштер, тағы

го, её нравственную основу. Духовенство осмысливало различные ситуации и давало советы государственным деятелям, основанные на многовековом опыте предвидения последствий разных поступков. Оно было задействовано в дипломатических переговорах и активно участвовало в жизни общества, как «учителя людские» (*Tatarica*, 1997.С.43-80).

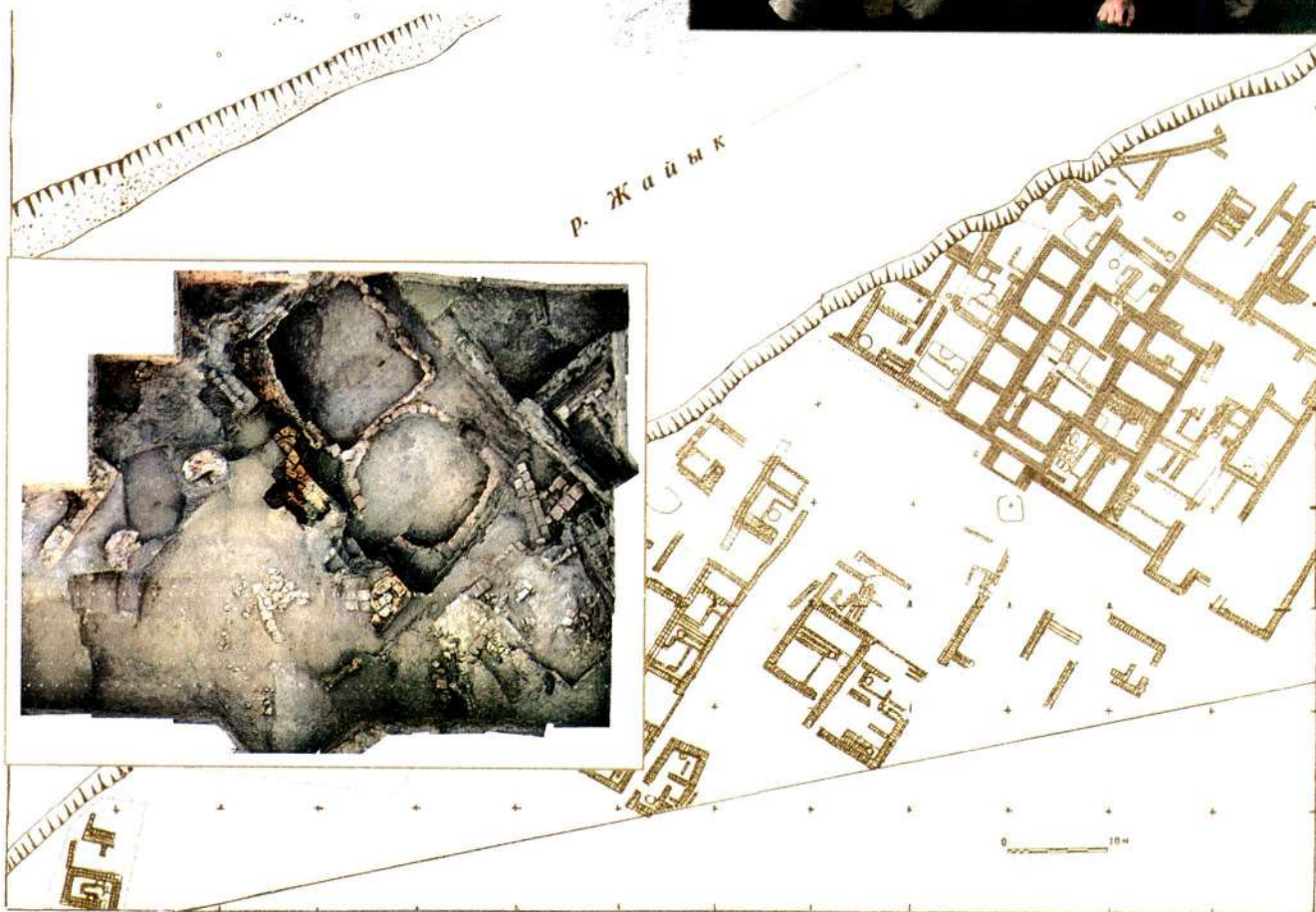
В настоящее время городище быстро исчезает под водами реки Жайык, сменившей фарватер. Мощный и быстрый поток размывает слои древнего города, оставляя на берегу скелеты людей, кирпичи, керамические сосуды и другие предметы быта.

басқалар – ноғай, қазақ мәдениетінде, ең бірінші кезекте оның имандылық негізін сақтауда, жарқын із қалдырды. Дін өкілдері небір іс-әрекеттердің салдарын алдын ала болжайтын ғасырлар бойғы тәжірибелер негізінде әртүрлі жағдайларды пайымдай келе, мемлекет қайраткерлеріне ақыл-кеңес беріп отырған. Олар дипломатиялық келіссөздерге араласып, қоғам өмірінде «адамдардың ұстаздары» ретінде белсене ат салысты (Tatarica 1997, 43-80).

Қазір Жайықтың көктемде сан құбылатын адуынды да жылдам ағысты суы қаланың жүздеген жылдар бойы қалыптасқан мәдени қабаттарын шайып-қопарып, адамдардың қаңқасына дейін, тіпті кірпіштерді, қыш ыдыстарды және басқа да тұрмыс бұйымдардың түгін қалдырмай жоюда. Ол сонау өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап көтерілсе де, әлі шешімі табылмай келе жатқан мәселе.

Сарайшық қыш
бұйымдар кешені

Керамический
комплекс Сарайчика

Ceramic Complex
of Saraichik Hillfort

Бұл еңбек Сарайшық қаласында 1989-2008 жылдары З. Самашевтың жетекшілік етуімен жүргізілген зерттеулер барысында жиналған қомақты қыш бұйымдар коллекциясын зерделеуге негізделген. Сондай-ақ, Атырау қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақтаулы көтерме немесе кездейсоқ табылған материалдар да пайдаланылды.

Аталмыш музейдің алғашқы және аса көрнекті жәдігерлерінің бірі ретінде Жүсіп Баласағұндын «Құтты білік» атты сонау 11 ғасырда-ақ жарыққа шыққан дидактикалық поэмасынан төмендегідей үзінді жазылған 14-ші ғасырда жасалған хумчаның тіркелгені бір ғанибет:

*«Адам көркі – жүз, бұл жүз көркі – көз,
Ауыз көркі тіл, бұл тіл көркі сөз.
Тағы көркі кісіге білім мен өнер,
Жанын құрбан етер білім үшін ер»
Юсуф Баласағұни*

Здесь рассматривается в основном большая коллекция керамики, полученная в 1989-2007гг. в результате исследований на городище, проводившихся под руководством З. Самашева, а также вся керамика, собранная в Сарайчике другими учеными. Не остался без внимания подъемный материал, хранящийся в фондах Атырауского областного историко-краеведческого музея. Замечательным экспонатом этого музея является хумча XIV в. (Самойлович, 1912. С.038-047), на которой выгравированы строки из дидактической поэмы Юсуфа Баласағұнского «Кутадгу билик» (XIV.):

*«Красны речи словом, а мысли – речами,
Красны люди ликом, а лики – очами»
(Юсуф Баласағұнский, 1983. С.50)*

В разные годы исследователи пытались систематизировать керамику из Сарайчика. Впервые такую классификацию предложила Е.И.Агеева на основе анализа материалов раскопок А.Х.Маргулана на городище

Зерттеушілер тарапынан әр жылдары Сарайшықтың қыш бұйымдарын жүйеге келтіруге талпыныстар болған. Солардың алғашқысы – Е.И. Агееваның әлі жарияланбаған, мұрағатта сақталған, 1953 жылғы есеп беру жұмысы – Ә.Х. Марғұланның 1950 жылғы Сарайшықта жүргізген қазбаларының нәтижесінде табылған қыш бұйымдар коллекциясын талдауға арналған болатын (Агеева, 1950, 47-65; Маргулан, 1951, 1-7).

Атырау облыстық өлкетану музейінің қорындағы қыш ыдыстарды жүйелеуге жасалған тағы бір қадам В.К. Афанасьевтің есеп беру жұмысы (Афанасьев, 1977).

Сарайшықта кейінгі жылдардағы жүйелі қазбалар нәтижесінде жиналған қыш бұйымдарды талдау мен топтау әрекеті біздердің ертеректе жарық көрген жұмыстарымызда да бар (Самашев, Кузнецова, 2000, 2004).

Төменде Сарайшық қаласынан күні бүгінге дейін бізге белгілі қыш бұйымдарының мейлінше толық сипаттамасын беруге тырыстық.

Сарайчик в 1950г. (Агеева, 1950. С.47-65; Маргулан, 1951. С.1-7). Описание коллекции керамической посуды из фондов Атырауского областного музея и попытка первичной ее систематизации сделаны в отчете В.К.Афанасьева (Афанасьев, 1977). Предварительную классификацию керамики Сарайчика содержат и наши ранее опубликованные работы (Самашев, Кузнецова, 2000, 2004).

Сырланбаған қыш бұйымдар

Сырланбаған қызыл балшықты қыш бұйымдар Сарайшықта қазіргі жиналған керамикалық коллекцияның 80-90% – ын құрайды. Оны дайындау үшін шикізат ретінде құрамы темір тотығымен, иі қануымен және майда коспаларымен (қоңыр теміртас, пирит, слюда, әктас) ерекшеленетін темірленген балшық пайдаланылған. Майда коспалар көлемі шағын, сондықтан әктастан басқасы, балшықтың техникалық сапасына онша әсер етпейді. Барлық үлгілердің сараптамасында ол тозаң күйінде бой көрсетеді, онысы бұның 800°C асқан температурада ыдыстардың қабырғаларын томпайтатын, тіпті, жарып жіберетін зиянды қасиеттерін әлсіреткен. Зерттелген бұйымдар сынықтарының сапасы балшық шикізатының мұқият жинап алынғанын және тығғылықты сұрыптан өткізілгенін байқатады. Барлық бұйымдардың қамыры қатқыл. Сынған жерлері – тегіс, кедір-бұдырсыз, қабыршақты, бұл – формалық массаларды дайындау технологиясының жоғары деңгейде дамығанының айғағы. Қамыр бірнеше рецепт бойынша дайындалған.

Темірленген балшықтың онай қалыпталуына жасанды жылтыратқыш құралдарды – тозаң түріндегі (құрамы бойынша негізгі затқа ұқсас) шамоттарды (отқа төзімді минерал), граниттің ірі түйіршікті құмдарды және рогозаны формалық массаға енгізу есебінен қол жеткізілген. Одан бөлек екі немесе үш майлы және майсыз темірленген балшық пайдаланылған, бұндай қамырдың жасанды коспалары аз мөлшерді құраған. Кейде темірленген балшыққа карбонат (көмір қышқылды тұздар) қосқан кезде, жасанды коспалар мөлшері аз болған.

Зерттеуден өткізілген бұйымдардың барлығы «көзе дөңгелегінде» жасалған. Ыдыстың түрін қалыптау кезінде көзешілер ағаш пышақтар мен былғарының тілімдерін жиі пайдаланған. Дайын ыдыстар дөңгелектен жіп немесе пышақпен «қиып» алынатын болған. Бұйымдардың дені ангобталған, яғни, бояу жағылған. Ашық түсті жасылдау реңді ангобтар қараймай күйетін темірленген балшыққа әк қосып отырып жасалған. Ашық-қоңыр түсті ангобтар құрамында темірі аз, күйдірілген кезде қараймайтын балшықтан жасалыпты. Қызыл ангобтар құрамында темір тотығы

Неполивная керамика

Красноглиняная неполивная керамика. Изделия этого типа составляют примерно 80-90% всей коллекции. Сырьем для ее изготовления служили железистые глины, различающиеся по содержанию окислов железа, по степени пластичности и по микропримесям (бурий железняк, пирит, слюда, известняк). Микропримеси количественно малы и большого влияния на технические качества глины не оказывают, кроме известняка. В тесте всех образцов он присутствует в пылевидном состоянии, что ослабило его вредные качества – способность при температуре выше 800°C деформировать стенки сосудов «дутиками» (выпуклостями) и даже разрывать их. Качество черепка исследованных изделий свидетельствует о тщательном отборе глиняного сырья. Тесто всех изделий жесткое. Изломы – гладкие, мелкозернистые, раковинистые, что говорит о высококоразвитой технологии приготовления формовочных масс. Тесто готовилось по нескольким рецептам. Увеличение формуемости железистой глины достигалось за счет введения в формо-

вочную массу искусственных отошителей – пылевидного шамота (сходного по составу с основой), гранитной дресвы и рогозы. Кроме того, использовались два или три вида железистых глин – жирные и тощие; искусственные примеси в таком тесте присутствовали в незначительном количестве. Иногда к железистой добавляли карбонатную глину и искусственные примеси были малочисленны.

Все исследованные изделия изготовлены на гончарном круге. При формовке мастера часто использовали деревянные ножи и лоскуты мягкой кожи. Готовые сосуды снимали с круга «подрезкой» нитью или ножом. Большая часть изделий ангобирована. Светлые ангобы с зеленоватым оттенком готовили из светложущейся железистой глины с добавлением извести. Светло-коричневые ангобы делали из слабожелезистых, светложущихся железистых глин. Красные ангобы приготовлены из железистой глины с очень высоким содержанием окислов железа. Для темно-красных ангобов в раствор железистой глины добавляли окись марганца. На красноглиняной посуде преобладает про-

аса көп балшықтан жасалған. Қарақызыл ангобтарды жасау үшін темірленген балшықтың ерітіндісіне марганец тотығын қосатын болған. Қызыл балшықтан жасалған ыдыста сызып-батырып салынған оюлар көбірек кездеседі, ал штамп басып салынғандары сирек.

Зерттелген бұйымдар от ошақтарында тотықтырылатын атмосферада (оттегінің жеткілікті түрде берілуі), 800°C жоғары температурада күйдірілген.*

Қызыл балшықты сырланбаған қыш бұйымдардың жалпы талдауы С.Е. Михальченко және Г.А.Федоров-Давыдов жасаған әдістеме негізінде іске асырылды (Михальченко, 1973; Fyodorov-Davydov, 1984; Федоров-Давыдов, 2001). Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл топтау қыш бұйымдарды сыртқы пішіні және тұрмыста қолданылу сипатына байланысты бөліп жіктеуге негізделген. Одан әрі қарайғы жіктеу (мүмкін болған жағдайда) ыдыстардың пішінінің – ернеуінің, мойынының, бойының, тұтқаларының және түбінің ерекшеліктеріне қарай жүргізілді.

Қазан. Ыдыстың бұл түрі жеке бөліктер мен сынықтарды талдау негізінде бөлінді. Қазандардың жиегі тікбұрышты немесе кимасы дөңес, аласа көлденең бұдырлы, немесе, тұзу мойны төмен қарай сәл ұлғаятын тік кең ауызды болып келеді. Кезінде қазандардың жоғарғы бөлігінде көлденең қойылған тұтқалар орналасқан болуы да мүмкін. Коллекцияда ыдыстардың бүйір жағының көлденеңінен ұшаша түрінде жапсырылған тұтқасы бар бөліктер кездеседі. Ыдыстардың түп жағы сәл шығыңқы, қабырға сияқты болып бітеді, табаны жалпақ. Қазан тектес ыдыстардың жоғарғы жағы таракқа ұқсаған штамппен салынған оң бағытқа қаратылған бұрыштар түріндегі оюлармен әшекейленген. Зерттеушілердің пікірінше, бәрінен гөрі, бұндай ыдыстар Алтын Ордада, Еділдегі бұлғарлық қыш өндіріс дәстүрінің ықпалымен жасалған тәрізді. (Михальченко, 1973. 124). Дегенмен, мұндай ыдыстар түрінің қалыптасуына ортаазиялық шеңбер дүмді, қабырғалы, тұтқасыз Хорезмнің XII – XIII ғасырлардағы белгілі (Вактурская, 1959. сур. 44, 29) қыш қазандар өндірісі де ықпал етуі мүмкін.

черченно-вдавленный орнамент, реже встречается штампованный. Обожжены исследованные изделия в горнах, с окислительной атмосферой (достаточным притоком кислорода) при температуре выше 800°C.*

Общая классификация форм красноглиняной неполитной керамики была произведена нами на основе классификации, разработанной С.Е.Михальченко и Г.А.Федоровым-Давыдовым (Михальченко, 1973; Fyodorov-Davydov, 1984; Федоров-Давыдов, 2001). Прежде всего во внимание принимались внешний вид и функциональное назначение сосудов, а затем их формы, особенности венчика, горловины, тулова, ручек и дна.

Котлообразные сосуды представлены в основном фрагментами. Котлы имеют вертикальное, слегка расширяющееся книзу широкое горло с прямоугольным или округлым в сечении венчиком, невысокой прямой шей-

кой с горизонтальным рифлением. Возможно, в верхней части котлов располагались горизонтально поставленные ручки. Сохранились фрагменты боковин сосудов с горизонтальными, в виде трезубцев, ручками. В нижней части котлов имеется слегка выступающее ребро, дно плоское. Верхняя часть украшалась орнаментом в виде направленных вправо углов, нанесенных гребенчатым штампом. По мнению исследователей, подобные сосуды появились в Золотой Орде, скорее всего, под влиянием традиций болгарского керамического ремесла (Михальченко, 1973. С.124). Но нельзя исключать и среднеазиатское влияние: ребристые круглодонные котлы, не имеющие ручек, известны по керамике Хорезма XII – XIII вв. (Вактурская, 1959. Рис. 44, 29). Также известны котлы с округлым туловом и невыделенной горловиной, с округлым в сечении, слегка отогнутым наружу венчиком и горизонтальными ручками в верхней части тулова.

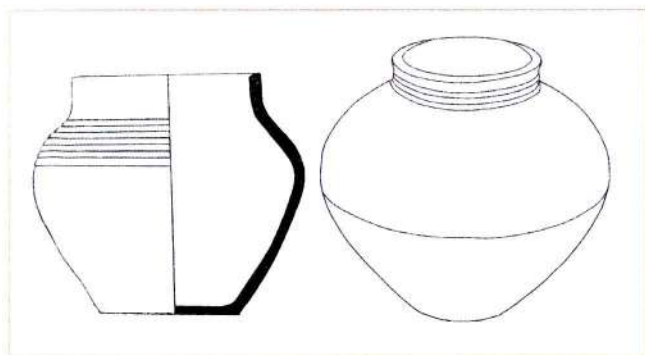
Горшкообразные сосуды можно разделить на три категории. Первая представлена горшками без ручек, с цилиндрическим горлом, украшенным двумя или тремя линиями, создающими рифление, и с прямым утолщенным

* Қыш бұйымдарды технологиялық тұрғыдан Т. М. Тепловодская зерттеген.

* Технологический анализ керамики сделан Т. М. Тепловодской. За что авторы выражают свою благодарность.

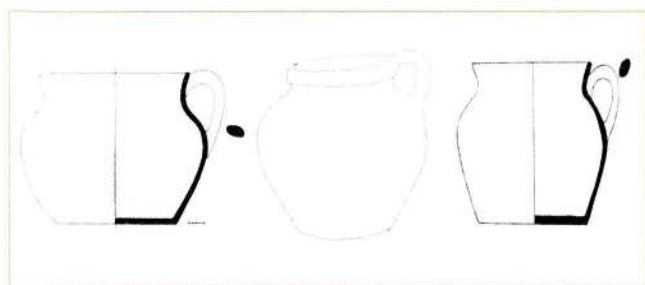
Сондай-ақ, пошымы дөңгеленіп келген, мойыны тұтаса біткен, дөнес кимасы сыртқа сәл шығыңқылау біткен қазандар да болған. Тұтқалары шанағының жоғары жағына көлденеінен бекітілетіндері де болған.

«Горшок». Шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Біріншісі тұтқасыз, цилиндр мойынды, екі, яки үш сызықшалармен кедір-бұдырландыра әшекейленген, жоғары жағы тіке кеңейтілген горшоктар жағады. Олардың шанағы күмпиіңкі, жоғары жағы шар секілді

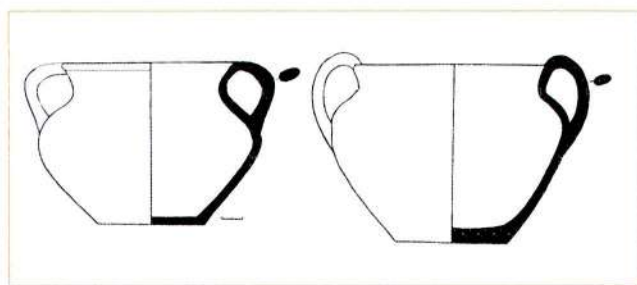
дерліктей және төмен қарай конустала бітеді. Тұтқасыз горшоктардың тағы бір түрінің мойындары жоғары жағы сәл кеңейе беріп, үстіне қарай тігінен түзуленіп бітеді. Горшоктар шанақ ортасын бойлата сызылғаны тырналған сызықтармен әшекейленген.

Екіншісі біртұтқалы, сәл ғана қайырылған жиегінің кимасы үшбұрышты болып көрінетін ыдыстар. Бойының ұзындығы оның диаметрінен аздап үлкендеу. Түбінің диаметрі ыдыстың жиегінің диаметріне теңбе-тең. Түбі жалпақ. Бұл ыдыстар Алтын Орданың орталық аудандарындағы (мысалы, XIV ғасырдағы Пруто-Днестр өзендері аралығындағы Жоғарғы Жулт тектес алтынордалық қоныстарындағы (Михальченко, 1973, 122; Полевой, 1964, 184) қазбалардан табылған материалдарда кездеседі. Жалқы тұтқалы горшоктардың басқа бір нұсқасы – мойыны біршама кеңейтіліп, жоғарғы ернеуі жұқа, қалындамаған түрлері. Олардың доға тәріздес тұтқаларының бір жағы ыдыстың ернеуіне, ал екінші жағы шанағының жоғарғы тұсына бекітіледі. Үшінші тобы қос тұтқалы цилиндр мойынды және ернеулерінің пошымы әртүрлі: кималары үшбұрышты,

венчиком. Тулово раздутое, почти шарообразное вверху и конусообразно сужающееся книзу. Встречаются экземпляры с горловиной, расширяющейся кверху раструбом, и прямым утолщенным венчиком. Украшением служили концентрические прочерченно-процарапанные линии по середине тулова.

Вторую категорию составляют одноручные горшкообразные сосуды с плавно отогнутым, треугольным в сечении венчиком. Высота тулова немного больше его диаметра. Диаметр дна равен диаметру сосуда по венчику. Дно плоское. Подобного типа изделия встречаются

в материалах из центральных районов Золотой Орды, Верхнего Джульта, золотоордынских поселений XIV в. в Пруто-Днестровском междуречье (Михальченко, 1973. С.122; Полевой, 1964. С.184). Другой вариант – это сосуды с расширяющейся кверху раструбом горловиной, с прямым, без утолщения венчиком. Дуговидная ручка крепится вверху к венчику, а внизу – к верхней части тулова. Встречаются также горшки как с ручками, крепящимися к середине горла, так и с ручками, возвышающимися над краем венчика.

Третья категория представлена двуручными горшка-

калиндатылған және дөңес болып келеді. Әдетте, бұл ыдыстардың қысқа тұтқаларының жоғарғы жағы ернеуге, ал төменгі жағы – иығына бекітіледі. Горшоктар шанағының жоғарғы жағы кампиған домалақтау келеді.

Құмыра. Көлемі және шанағының ерекшеліктері бойынша; ыдыстың жалпы биіктігі мен диаметрінің, ернеуінің табаны мен мойыны ара қатынасын ескере сғырып және ыдыстың бет бейнесін өзгертерлік бөлшектердің (шүмегі, суағары, тұтқалары және т.б.) бар жоғына байланысты өз ішінде де әртүрлі топтарға бөлінеді.

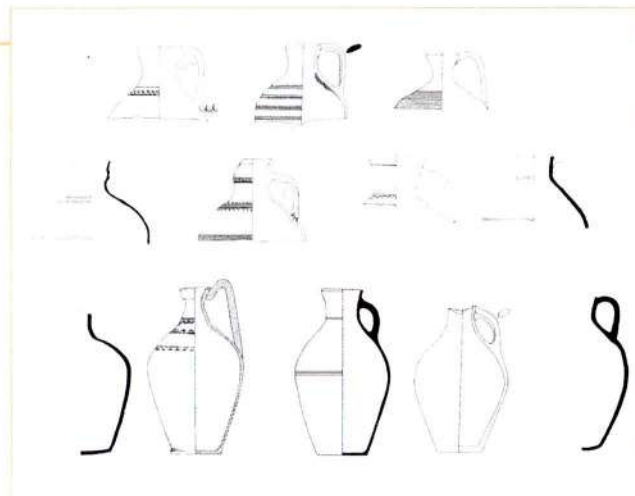
Ірі көлемді құмыралар. Ұзынша келген тік мойынды, дөңгелентілген кең иықты, кеңейте немесе ұзарта жасалған құмыралар көп таралған. Түптері жалпақ. Ыдыс ернеуінің диаметрі табанының диаметрінен кіші. Қимасы сопақша келген тұтқа мойыны мен шанағын біріктіріп тұрады. Осы категорияға жататын бұйымдарды бірнеше нұсқаға бөлуге болады. Солардың бірі - ернеуі тік, дөңес қимасының шетіне ыдыс бойынан іспайтындай және мойынын иығымен біріктіретін

тұтқа бекітілген құмыралар. Сондай-ақ, мойыны ұзынша әрі тар, дөңес ернеуі сыртқа сәл қайырыла біткен құмыралар да кездеседі. Мойынның жоғарғы жағы кеңінен шекіп салған сызықтармен әшекейленген. Тұтқа құмыра мойынының ортасына және иығына бекітіледі. Тағы бір нұсқа – тар мойынының жоғары бөлігін ішіне қарай иіп жасаған құмыралар. Олардың жалпайынқы-сопақ және добалдай тұтқасы ыдыс үстінің шетінен тік көтеріліп, оның мойын шанағының ең бір кең жерінің тұсымен жалғайды. Сонымен бірге, шанағы жұмыртқа тәріздес биік құмыралар қатарына - аласа әрі кең мойыны орта тұсынан ішіне қарай кіріңкі және ернеуінің қимасы дөңес болып келетін құмыралар жатады. Тұтқаларының қимасы сопая келіп мойынының орта тұсын ыдыстың иінімен жалғайды. Бұл категорияға жататын ыдыстар көп жағдайда шанағының жоғарғы тұсында көлденеңінен айналдыра және толқын іспеттес қылып салынған сызықтармен әшекейленетін болған. Осыған ұқсас құмыралар Еділ бойындағы алтынордалық қалалардың материалдарынан белгілі (Михальченко, 1973, 126).

ми цилиндрическим горлом и венчиками разных форм: утолщенными и треугольными в сечении; без утолщения: прямоугольными в сечении и с наружным утолщением; округлыми в сечении. Небольшие по высоте ручки верхними концами прикреплены к венчику, нижними – к плечикам. Тулово горшков раздуто в верхней части.

Кувшинообразные сосуды разделяются по таким признакам, как размер и форма тулова; соотношение общей высоты сосуда и диаметра тулова, венчика, дна и высоты горла; наличие деталей, меняющих облик сосуда (носик, слив, ручки и т.д.).

Кувшины крупных размеров. Наиболее распространены сосуды с довольно высоким прямым горлом, широкими скруглыми плечами, с несколько расширенным или, наоборот, вытянутым корпусом. Дно плоское. Диаметр по венчику меньше диаметра дна. Ручка, овальная в сечении, соединяла горловину и тулово. В этой категории изделий выделяются несколько вариантов. Один из них – кувшины с прямым, округлым в сечении венчиком, к краю которого, не выступая над ним, крепится ручка, соединяющая горловину с плечиками кувшина. Также

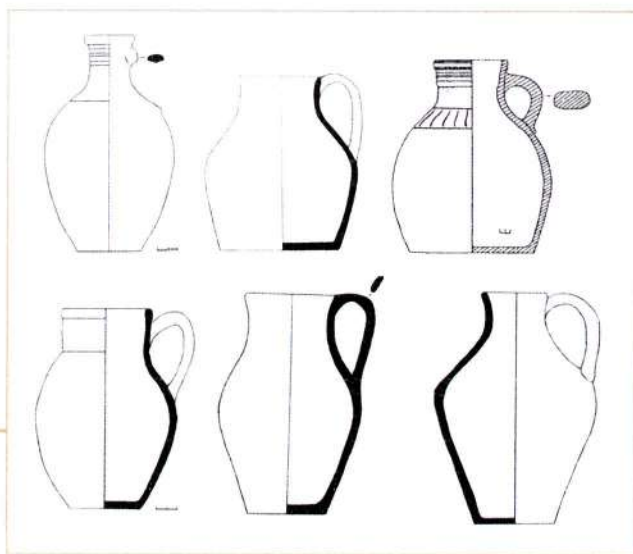
встречаются кувшины с высоким достаточно узким горлом, со слегка отогнутым наружу венчиком, края которого закруглены. Верхняя часть горла украшена рядом широких врезных линий. Ручка крепилась к середине горла и плечикам кувшина. Еще один вариант – сосуды с более узкой горловиной, вогнутой в верхней части. Ручка овально-уплощенная и массивная резко поднимается над краем венчика и соединяет горловину с туловом в

Көлемі орташа құмыралар. Бұлар құмыралардың ең жиі кездесетін екінші бір түрі – аласа әрі кең мойынымен және сыртқа қарай сәл шығыңқы, қимасы сопақша келген ернеуімен ерекшеленеді. Қимасы сопақ тұтқасының бір шеті ыдыстың ернеуіне немесе мойынының ортасына, ал екінші шеті – шанақ диаметрінің ең үлкен тұсына бекітілген. Кейбір кездерде тұтқа мойынынан сәл жоғары болып келеді. Құмыра диаметрінің ең бір кеңейген жері бұйымның орта тұсы. Құмыраның түбі оның мойын диаметрінен біршама кең болып бітеді. Бұл категорияға жататын ыдыстар көп жағдайда әшекейсіз болып келеді, кейде шанағының орта тұсында көлденең айналдыра салынған сызықтар кездеседі. Кейбір құмыралардың кішігірім суағары бар. Құмыралардың осы категориясына кедір-бұдырмен әшекейленген мойыны аласа әрі кең (кеңейінкі) болып келген ыдыстар жатады. Тұтқа ыдыс мойынының үстіңгі жағына және иығына бекітіледі.

Құмыралар шанағының түріне қарай да ажыратылады. Олар түп диаметрі мойын диаметрінен сәл үлкендеу шар тәрізді құмыралар және шар тәрізді

шанағы жер бауырлай, жалпайтыла келген табанының диаметрі мойынының диаметрінен үлкен болып келетін ыдыстар. Құмыралар шанағы көлденеңінен айналдыра және толқын тәрізді сызықтар және тарак тәрізді штамппен жасалған қиғаш сызықтардан тұратын белбеушелер түріндегі сызылып-тырналған ою-өрнектермен аса бай әшекейленген. Шанағы жер бауырлаған құмыралардың сырты жылтыратылған және олардың иық тұсы айналдыра және толқын тәріздес сызы-

месте наибольшего диаметра последнего. Кроме того, к высоким кувшинам со стройным яйцевидным туловом относятся кувшины с невысокой более широкой горловиной, вогнутой в средней части, и венчиком, округлым в сечении. Ручки, овальные в сечении, соединяют среднюю часть горловины и плечики сосудов. Большинство сосудов данной категории украшено в верхней части тулова горизонтальными концентрическими и волнообразными линиями. Аналогичные кувшины известны в материалах золотоордынских городов Поволжья (*Михальченко, 1973. С. 126*).

Кувшины средних размеров. Эта вторая по многочисленности категория сосудов отличается невысоким широким горлом и венчиком, слегка отогнутым наружу, округлым в сечении. Ручка, овальная в сечении одним концом прикреплена или к венчику, или к середине горла, другим – к самому широкому месту тулова. Иногда ручка слегка возвышается над горловиной. Наибольший диаметр кувшина приходится на середину изделия. Дно кувшинов несколько шире диаметра горловины. Сосуды этой категории практически не орнаментированы, из-

редка встречаются концентрические горизонтальные линии в средней части тулова. Некоторые кувшины имели небольшой слив.

К этой же категории относятся сосуды с широкой невысокой горловиной (с раструбом), украшенной рифлением. Ручка крепится к верхней части горловины и плечикам сосудов.

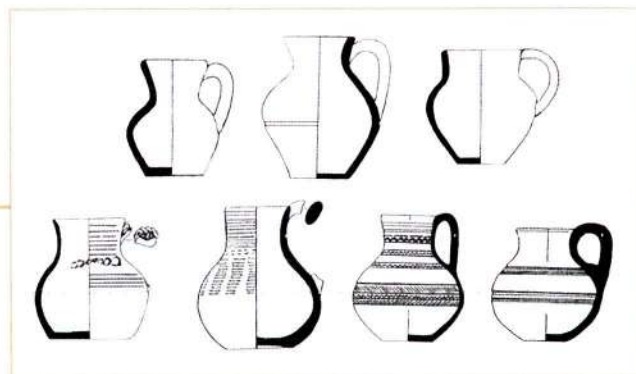
Кувшины также различаются по форме тулова. Есть с шарообразным туловом и диаметром дна, незначительно превышающим диаметр горловины, и есть с шарообразным приземистым туловом и широким дном, диаметр которого превышает диаметр горловины. Тулово кувшинов богато украшено прочерченно-процарапанным орнаментом в виде горизонтальных концентрических и волнообразных линий, а также поясков из косых линий, нанесенных гребенчатым штампом. Кувшины с приземистым туловом покрыты лошением и украшены концентрическими и волнообразно прочерченно-проца-

лып-гырналған сызыктармен және шашактала тырналып салынған сызык белбушелермен әшекейленген. Көлемі орташа құмыралардың тағы бір нұсқасының пошымы алмұрт тәріздес, биік тар мойынды, сыртқа сәл шығыңқы ернеуінің суағары бар және кимасы дөңес болып келеді. Тұтқасы ернеуінің шетіне және шаңағының ең кең жеріне бекітіледі. Құмыралардың мойны мен шаңағы айналдыра сызылған сызыктармен әшекейленген. Сондай-ақ, шаңағы диск тәрізді бітетін түбінің үстінен бой көтеретін, биік, кең емес мойыны және тұтқасының үстіңгі шеті мойынның ортасына, ал төменгісі шаңақтың ортасына бекітілетін құмыраларды да бөлек қарастыруға болады. Құмыралардың келесі нұсқасы – ұзындау, салыстырмалы түрде кең мойынды және жоғарылаған сайын ауызы кеңейе беретін түрі. Кейбір ыдыстардың суағары бар. Шаңағына қарай ойысуы баяу, ал шаңақтың өз пошымы дөңес немесе аздап жалғайыңқы болып келеді. Шаңақтың диаметрі оның биіктігінен үлкен, түбі кең, ол шамамен ауызының диаметрімен бірдей. Ыдыстардың не үстіңгі жаққа, немесе мойынның ортасына және иығына бекітілетін тұтқасы

бар. Бұндай құмыралар айналдырыла және толқын тәріздес сызылып салынған сызыктармен өрнектелген.

Көлемі шағын құмыралар шаңағы шар тәрізді, мойндары қысқа, ернеуі мен шаңағын жалғастыратын тік орналастырылған ілмек іспеттес тұтқасы бар ыдыстардан тұрады. Сондай-ақ, мойыны ауызына қарай кенейе беретін шағын құмыралар да бар. Олардың ернеуінің кимасы дөңес, шеті сыртқа шығыңқы. Шаңағы күмпиген және шар тәрізді. Тұтқасының кимасы сопақ, ернеуі мен шаңағын біріктіреді.

Құмғандар (шүмегі бар құмыралар) құмыра тәріздес ыдыстар тобын құрайды. Бұлар – биік мойынды, кең ауызды ыдыстар. Жиегінің кимасы үшбұрышты немесе дөңес. Мойынының кенейе түсетін ортасына тұтқа бекітілген. Ыдыстың иініне конус тәріздес шүмекше орнатылған. Ыдыстың ортасы көбінесе ойып салынған

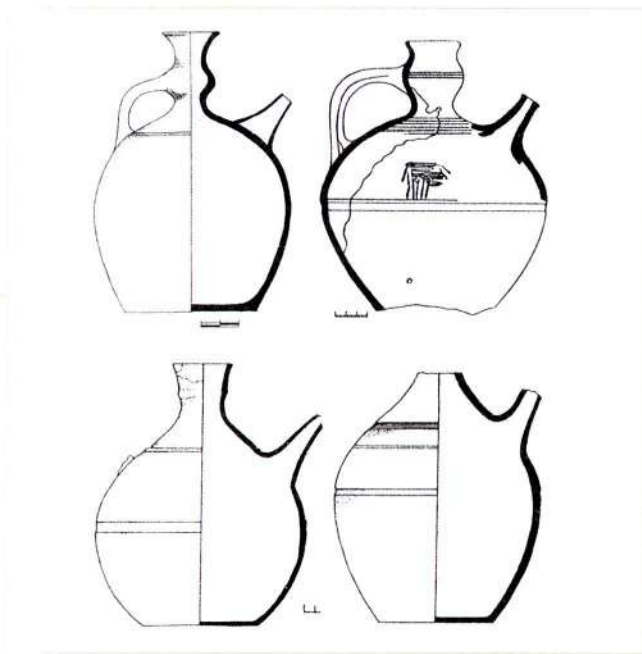
Кувшины малых размеров чаще всего имеют шарообразное тулово, не очень высокую горловину и петлеобразную вертикальную ручку, соединяющую венчик и тулово. Встречаются миниатюрные кувшины с невысокой расширяющейся к устью горловиной. Венчик у них округлый в сечении, отогнут наружу. Тулово их также раздутое и шарообразное. Ручка, овальная в сечении, соединяет край венчика и тулово.

Құмғаны (кувшины с носиком) тоже относятся к категории кувшинообразных сосудов. Они характеризуются высоким горлом с выраженным растробом. Венчик в сечении треугольный или округлый. В середине горла, где имеется значительное расширение, крепилась ручка. К плечу сосуда приделан конусовидный носик. Дно плоское, неширокое. Середину кумгана часто украшали широкой врезной линией. Такие сосуды широко распространены на всем Переднем Востоке, Кав-

рапанными линиями, а по плечикам – и поясками радиально процарапанных линий. Кроме того, имеются сосуды грушевидной формы с высокой узкой горловиной, слегка отогнутым наружу округлым в сечении венчиком, со сливом. Ручка крепится к краю венчика и к тулову в месте с наибольшим диаметром. По горловине и тулову они украшены прочерченными концентрическими линиями. Также выделяются кувшины с вытянутым туловом на дисковидном поддоне, с высокой, не очень широкой горловиной и ручкой, прикрепленной верхним краем к середине горловины, а нижним – к середине тулова. Следующий вариант кувшинов – с удлиненной сравнительно широкой горловиной, расширяющейся к устью. Некоторые сосуды снабжены сливом. Переход к тулову плавный, а само тулово имеет округлые или слегка приплюснутые очертания. Диаметр тулова больше его высоты, днище широкое – оно примерно равно диаметру устья. Ручка крепится сверху к венчику или к середине горловины, внизу – к плечикам. Орнаментированы такие кувшины прочерченными концентрическими и волнообразными линиями.

енді сызықтармен әшекейленген. Түбі тар, әрі жалпақ. Бұндай ыдыстар бүкіл Алдыңғы Шығыс, Кавказ және Орта Азияда (Пугаченкова, 1959, 80. сур. 4) кеңінен таралған. Алтынордалық кезеңде бұндай құмғандар Төменгі Еділ бойы (Михальченко, 1973, 126; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 208) және Хорезм қалаларында (Вактурская, 1959, сур. 44, 148) кездеседі. Олардан тыс бұл ыдыстар қатарына түбі жалпақ, шанағы шар іспеттес шағын құмғандарды да жатқызуға болады. Мойыны сақталмапты. Шүмек орнына – дөңгелек тесік.

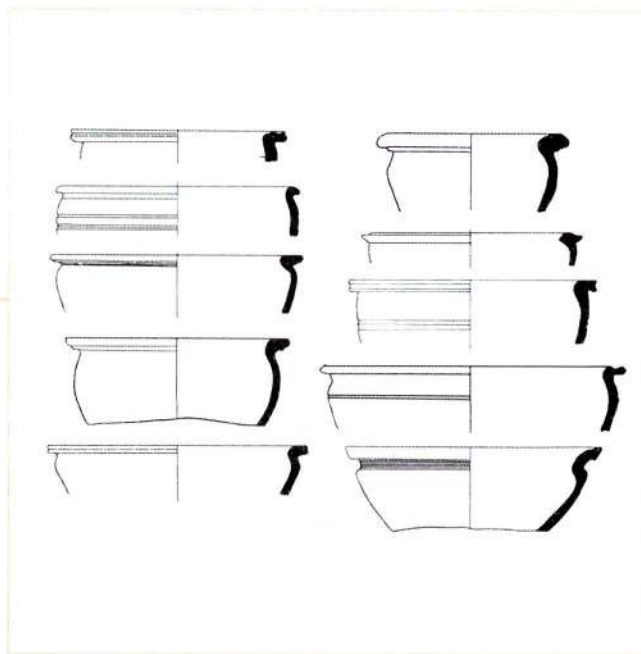
Мескей жоғары жағына қарай дөңес, төмен қарай кесік конусты шанағы мен жалпақ түбі бар ыдыс. Ыдыстардың осы категориясының бірнеше нұсқасы

казе и в Средней Азии (Пугаченкова, 1959. С.80, рис. 4). В золотоордынскую эпоху они бытовали в городах Нижнего Поволжья (Михальченко, 1973. С. 126; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989. С. 208) и Хорезма (Вактурская, 1959. Рис. 44, 148). Кроме того, к этой категории сосудов может быть отнесен миниатюрный кумган с раздутым шаровидным туловом и плоским дном. Горловина не сохранилась. Вместо носика – округлое отверстие.

Миски имеют округлое сверху и усеченно-коническое книзу тулово, плоское дно. Выделяются несколько вариантов этой категории посуды. Один из них отличает-

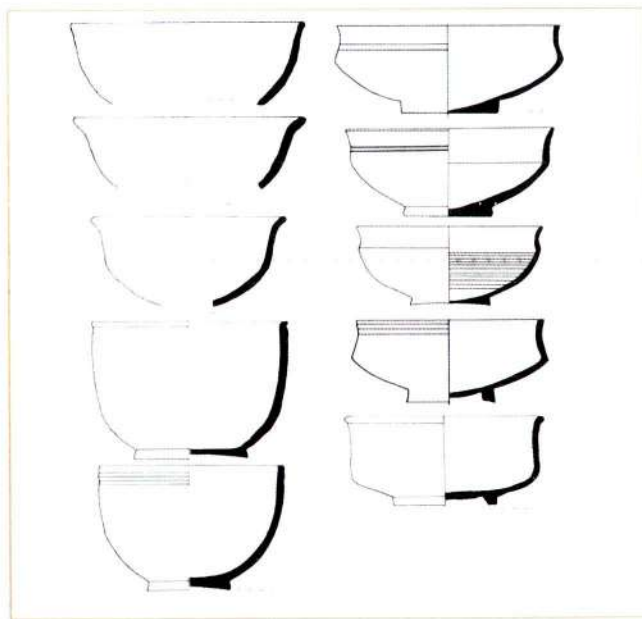
ерекшеленеді. Олардың бірінің шанағы орта тұсына қарай кеңейетін дөңес және астыңғы жағы кесік конус, ернеуі сөре тәріздес, ал түбі жалпақ әрі тар болып келеді. Кейбір мескейлердің жиегі күрделі кескінделген. Ал шанақтарының жоғарғы жағы айналдыра жүргізілген сызықтармен әшекейленген. Мескейлердің келесі вариантының да шанағының жоғарғы жағы дөңес, ал астыңғы жағы кесік конусты болып келеді, түбі жалпақ, ернеуі сыртқа шығыңқы. Олар негізінен шанақтың жоғары жағына орналасқан айналдыра сызып-тырнап салынған өрнектермен әшекейленген. Шанағы кесік конусты, ернеуі тым көп кескінделген және сыртқа қарай қайырылыңқы жиектерінің

ся округлым, расширяющимся в средней части и усеченно-коническим внизу туловом, полочкообразным венчиком и плоским нешироким дном. Венчики некоторых мисок имеют сложную профилировку. Тулово в верхней части часто украшено прочерченными концентрическими линиями. Миски, отнесенные к другому варианту, имеют округлое в верхней части и усеченно-коническое внизу тулово, плоское дно и венчик, отогнутый наружу. Преимущественно в верхней части тулова нанесен прочерченно-процарапанный орнамент в виде нешироких концентрических полос. Еще один вариант мисок харак-

астыңғы жағында білігі барлары – мескейлердің тағы бір нұсқасы болып табылады. Шанағының жоғры жағы дөңес, төмен қарай кесік конусты мескейлер түріне аздап қалыңдатылған түзу ернеуі ішке киіейінқылау ыдыстарды жатқызуға болады.

Тостаған – ыдыстар ішіндегі ең көп кездесетін түрнің бірі. Шанағы және ернеуінің ерекшеліктері бойынша бірнеше нұсқаларға ажыратылады. Солардың біріне конус табанды, жартысфера тәрізді шанақты, қабырғасы биік тостағандар жатады, олар қимасы дөңес немесе сәл үшкірленіп бітетін тік ернеулі болады. Тостағандар сырт жағынан жиегінің астын ала бір немесе бірнеше тырнап, айналдыра салынған сызықтармен әшекейленген. Басқа нұсқа – бұлар дөңгелек немесе диск түріндегі табанға қиысар тұсы иілте бекітілген тостағандар. Шанағының иіліңкі жеріндегі қабырғалары көп жағдайда анық байқалады. Тостағандардың жиек-

терізуге усеченно-коническим туловом, утолщенным, сильно профилированным венчиком и валиком под ним – пелочкообразным или отогнутым наружу. К мискам с округлым в верхней части и усеченно-коническим внизу туловом можно отнести сосуды с прямым, слегка утолщенным и скошенным внутрь бортиком.

Іаиііі – одна из наиболее многочисленных категорий посуды. По особенностям тулова и венчика выделяются

тері ішке кіріңкі. Түптері тар. Ернеуінің қимасы дөңес немесе үшкірленіп бітеді, шеттері ішке кіріңкі. Бұл тостағандардың көбісі ернеуінің астын ала орналастырылып, айналдыра сызып салынған сызықтармен әшекейленген. Тостағандардың тағы бір нұсқасы – шанағы сфералық дерліктей, сыртқа қарай сәл иіліңкі ернеуі қарапайым келген, шанағының төменгі жағы біртіндеп аласа табанға айналатындары кездеседі. Ернеудің шанаққа ауысатын тұсы аздап күмпиген. Шанағы кесік конус тәрізді. Тостағандардың ернеуі дөңгелентілген сәл үшкірленіп бітеді. Ернеулерінің сыртынан үстіңгі жағының астын ала орналастырылып, айналдыра сызып-тырнап салынған сызықтар жүргізілген.

«Түз қуылары» – көлемі шағын ыдыстардың тағы бір категориясы, бұлар шанақ пошымдары бойынша тостағандарға өте жақын, тек көлемдерінің аса кішкенеілігімен ерекшеленеді. Бұл ыдыстардың шанағы сфералық дерліктей болып келеді және қарапайым ернеуі шамамен 50° шалқайтылған. Шанағының төменгі жағы біртіндеп жалпақ түпке айналады. Пошымы және көлемі жағынан ұқсас болып келетін «түз сауыттары»

несколько вариантов. Один из них – чаши на коническом поддоне, имеющие полусферическое тулово, высокие борта, прямой венчик, округлый или слегка заостренный в сечении. С наружной стороны сразу под венчиком украшены одной или несколькими процарапанными концентрическими линиями. Другой вариант – это чаши на кольцевом или дисковидном поддоне с перегибом линии профиля. Место перегиба тулова в большинстве случаев подчеркнуто ребром. Бортик чаш вогнут. Днище узкое. Венчики округлые или заостренные, со скошенным внутрь краем. Большинство этих чаш украшено под венчиком концентрическими прочерченными линиями. Еще один вариант чаш – с почти сферическим туловом, плавно переходящим к невысокому поддону, и простым, мягко отогнутым наружу венчиком. Следующий вариант представлен чашами на кольцевом поддоне, с вертикальным бортиком, слегка загнутым внутрь. В месте перехода бортика в тулово имеется небольшой прогиб. Тулово усеченно-конической формы. Венчик округлый, слегка заостренный. По бортику сразу под венчиком проходят концентрические прочерченно-процарапанные линии.

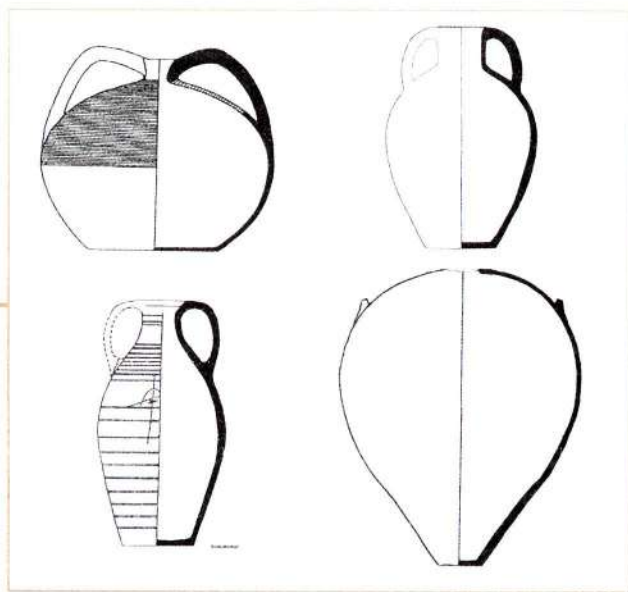
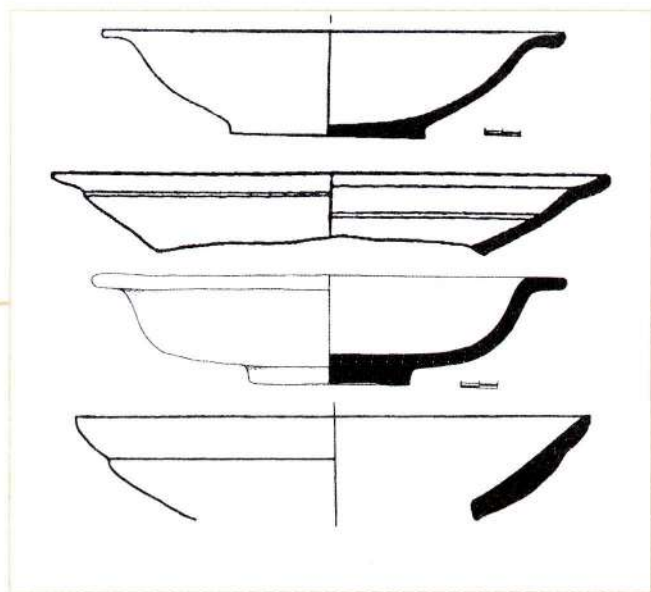
Еділ бойы, Өрен-Қала (Михайльченко, 1973, 123. сур. 3, 15; Минкевич-Мустафаева, 1959, 180. сур. 17) қазба материалдарында кездескен.

Тәрелке – бұл топқа жататын ыдыстарды екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа жататын тәрелкелердің шанақтары сегмент тәрізді және жиектері қалың да қисайыңқы тәрелкелер. Тәрелкелердің келесі нұсқасы – шағын шанақты және сыртқа қатты шалқайтылған жиегінің қимасы дөңес болып келетін түрі. Кейбір тәрелкелердің жиегінің асты жіңішкелеп, ойып салынған сызықтармен әшекейленген. Тәрелкелердің жалпақ түпті немесе

аласа диск тәрізді табаны бар болып келеді.

Тагора – жалпақ табанды, конус пошымды, ернеуі сыртқа қайырылған ыдыс. Кейбір тагораларда ернеуінің астына көлденең бекітілген текше тұткалары бар.

Амфора. Олардың Сарайшықта бірнеше нұсқалары кездеседі. Кейбіреулерінің шанағы жұмыртқа тәріздес, қысқа әрі тар мойынды және сәл қалыңдау қарапайым ернеулеріне екі тұтқа бекітілген. Түбінің диаметрі мойынынан үлкен. Шанақ пошым бойынша келесі нұсқаларды ажыратуға болады, біріншісі: ең үлкен диаметрі бұйымның орта тұсынан жоғарылау жерден өтетін шанақтары созылық пропорциялы ыдыстар,

«Солонки» по форме тулова очень близки к чашам, но отличаются миниатюрными размерами. Их тулово полусферической формы, венчик простой, отогнутый под углом примерно 50°. Нижняя часть тулова плавно переходит к плоскому дну. Сходные по форме и размерам «солонки» встречены в материалах раскопок городищ Поволжья, Орен-Калы (Михальченко, 1973. С.123, рис. 3, 15. С.128; Минкевич-Мустафаева, 1959. С.180, рис. 17).

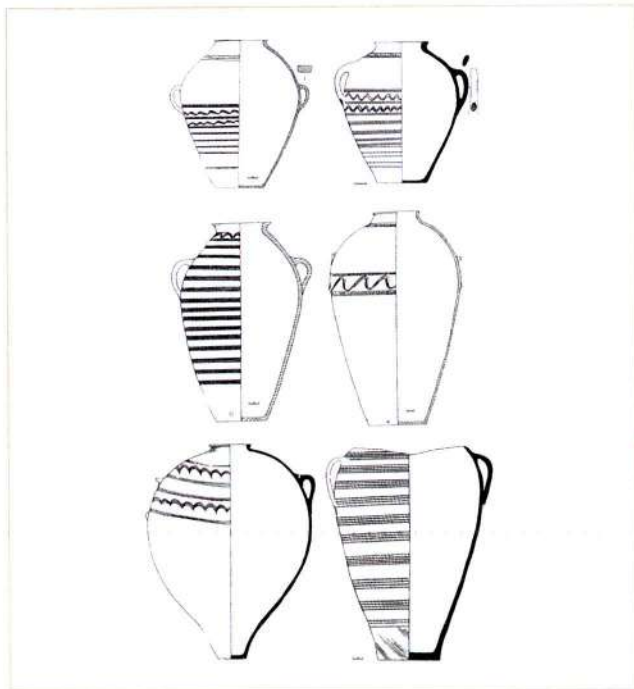
Тарелки по форме можно разделить на две группы. Первая – это тарелки с сегментовидным туловом и утолщенным наклонным венчиком. Вторую образуют тарелки с мелким туловом и сильно отогнутым наружу борти-

ком с округлым в сечении венчиком. Венчик некоторых тарелок в нижней части украшен неширокой врезной линией. Изделия имеют или плоское дно, или невысокий дисковидный поддон.

Тагора – плоскодонные сосуды конической формы, с отогнутым наружу краем борта, образующим полочковидный венчик. Некоторые из них имели горизонтальные прямоугольные ручки, крепившиеся к верхней части бортика под венчиком.

Амфоровидные сосуды представлены несколькими типами. Один из них характеризуется яйцевидным туловом, низким нешироким горлом, простым, слегка

екіншісі: ең үлкен диаметрі бұйымның ортасынан өтетін шанақтары күмпітілген ыдыстар. Ыдыстардың тұтқалары үстінгі жағынан аспайды (Михайльченко, 1973, 126-127; Якобсон, 1950, 55; 1951, 343; Артамонов, 1935, 77-78). Амфоралардың тағы түрі – шар секілді шанақтары күрт күмпиген, әлденеше көлденең ойық жоластармен бұдырлана әшекейленген, түптері жалпақ, кең, қысқа, әрі жінішке мойынды және ернеуі-

утолщенным венчиком с двумя ручками. Диаметр донца больше диаметра горла. Форма тулова имеет следующие варианты вытянутые пропорции, причем наибольший диаметр отмечается выше середины изделия, и раздутое тулово с наибольшим диаметром в его середине. Ручки сосудов не возвышаются над венчиком (Михальченко, 1973 С.126-127; Якобсон, 1950. С.55; 1951. С. 343; Артамонов, 1935. С. 77-78). Еще один тип амфор представляют сосуды с шарообразным, резко раздутым туловом, покрытым желобчатым рифлением, с плоским широким дном с короткой узкой горловиной и ручками, поднятыми над венчиком.

Думы – сосуды крупных размеров, предназначенные для хранения жидких и сыпучих продуктов. Они

нен асыра орналастырылған тұтқалары бар.

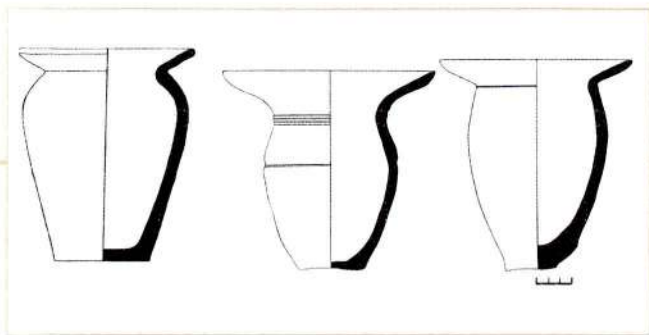
Хум – сұйық және дөнді азық-түліктерді сақтауға арналған ірі көлемді ыдыстар. Олардың ернеулері әртүрлі болып келеді. Мойындары жоқтың қасы. Мойын диаметрлері салыстырмалы түрде онша үлкен емес. Шанақ пошымы бойынша хумдардың бірнеше түрін ажыратуға болады. Шанағы жұмыртқа тәріздес мойынсыз ыдыстардың ернеуі қалың әрі нығынан басталады. Бұндай ыдыстардың түбі жалпақ. Түрлері басқа хумдардың мойындары қысқа және алмұрт тәріздес биік шанағының жоғары жағы тым қомпая біткен. Түбі жалпақ және кең емес. Ою-өрнек салынған ыдыстар жиі кездеседі. Олардың иіні мен жиегі сызып салынған толқын іспеттес немесе айналдыра жүргізілген сызықтармен, қиғаш кертпелермен т.б. әшекейленген. Олардан басқа штамп және жазулармен әшекейленген хумдар да бар.

Хумша – хумдардан көлемі кішірек, сұйық және дөнді азық-түліктерді сақтау мен алып жүруге арналған ыдыстар. Олардың шанағы жұмыртқа тәріздес, ұзынша болып келеді, түбі жалпақ, кең емес. Ернеулері

имеют разнообразные по форме массивные венчики. Шейки почти не прослеживаются. Диаметры горловин сравнительно невелики. По форме тулова различаются несколько типов хумов. Сосуды с яйцевидным туловом без шейки по устью обрамлены массивным полочковидным венчиком, посаженным непосредственно на плечи сосуда. Дно плоское. Хумы другого типа имели невысокую шейку и высокое грушевидное сильно раздутое в верхней части тулово. Дно плоское, неширокое. Часто сосуды орнаментированы: их плечики и венчик украшены прочерченными волнистыми или концентрическими линиями, косыми насечками, иногда – штампами и надписями.

Хумчи – сосуды меньших, чем хумы, размеров, служили для хранения и переноски жидких и сыпучих продуктов. Они имеют яйцевидное удлиненное тулово, плоское неширокое дно. Венчики уплощенные, немного отогнутые наружу, в сечении слегка заостренные, а иногда скошенные наружу или внутрь. Многие хумчи в верхней части тулова снабжены двумя петлевидными вертикально расположенными ручками, овальными или

жалпайыңқы, сыртқа аздап қайырылған, қимасы сәл үшкірлеу, ал кейде ішке не сыртқа қисайыңқы болып келеді. Көптеген хұмшалардың шанақтың жоғарғы жағына тігінен орналастырылған қимасы сопақ немесе тікбұрышты болып келетін, екі ілмек іспеттес тұтқасы бар. Шанақтың жоғарғы жағы дөнес, ал астыңғы жағы кесік конус түрінде. Хұмшалар төмен орналасқан кен мойынды және тік ернеулі. Бұл ыдыстар түзу және ирек сызық өрнектермен жиі әшекейленген. Шанағы шар тәріздес, қысқа да тар мойынды, суағары мен ілмек сияктанған кішігірім екі тұтқасы ыдыстың ініне тігінен бекітілген хұмшаның табылғанын ерекше атап өтуіміз керек. Бұл хұмшаның жалпақ түбінің диаметрі мойынының диаметрінен едәуір үлкен екен. Бұндай пішіндегі ыдыстар археологиялық бүтін қалпында Сарайшық қыш бұйымдар коллекциясында бұрынсоңды кездеспеген еді.

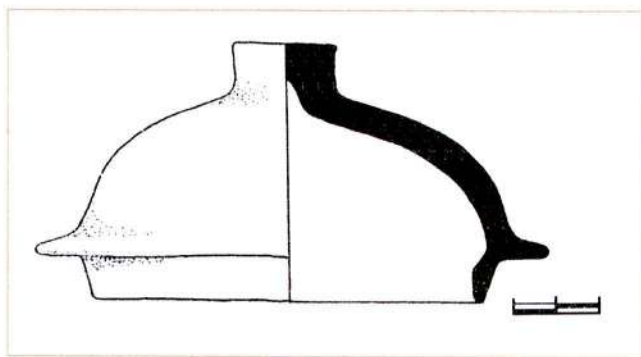
подпрямоугольными в сечении. Тулово округлое сверху и усеченно-коническое в донной части. Горло низкое, широкое, венчик прямой. Сосуды часто украшались линейным и линейно-волнистым орнаментом. Отдельная находка – хумча с почти шарообразным туловом, узкой невысокой горловиной, со сливом и двумя небольшими вертикальными петлеобразными ручками на плечиках сосуда. Дно плоское, диаметром несколько больше горловины. Сосуд подобной формы в археологически целом состоянии в коллекции керамики Сарайчика зафиксирован впервые.

Тубеки – стакановидные неорнаментированные горшки, имеющие отогнутый почти под прямым углом широкий, но тонкий венчик, неширокое плоское дно. Они имели широкое распространение, хотя прародиной их считается Центральная Азия (Михальченко, 1973. С. 129;

Тыш сауыт – мойыны жоқ, шанағының жоғарғы жағы шар тәріздес, ал төменгі жағы ұзыншалау болып келетін және шанағының жоғарғы жақ капталында тесігі бар шағын ыдыстар түрі. Бұндай ыдыстар Еділ бойындағы, Болғарда, Пруто-Днестрлік қос өзен аралығындағы алтынордалық қалаларда кеңінен тараған болатын, оның себебі ұсақ монеталардың кең айналыста болғандығымен түсіндіріледі (Михайльченко, 1973, 129-130; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 211; Полевой, 1969, 132).

Түбек – өрнектелмеген горшок тектес, жиегінің шеті жұқа болса да, тік бұрыштандырыла кеңінен қайырылған, жалпақ түпті балалардың бесігіне арналған гигиеналық заттар қатарына жатады. Олардың түп отаны Орталық Азия деп есептеледі, дегенмен (Михайльченко, 1973, 129; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 211; Вактурская, 1959, сур. 44, 135; Лунина, 1968; Плетнева, 1959, сур. 25), жан-жаққа көп таралған бұйым.

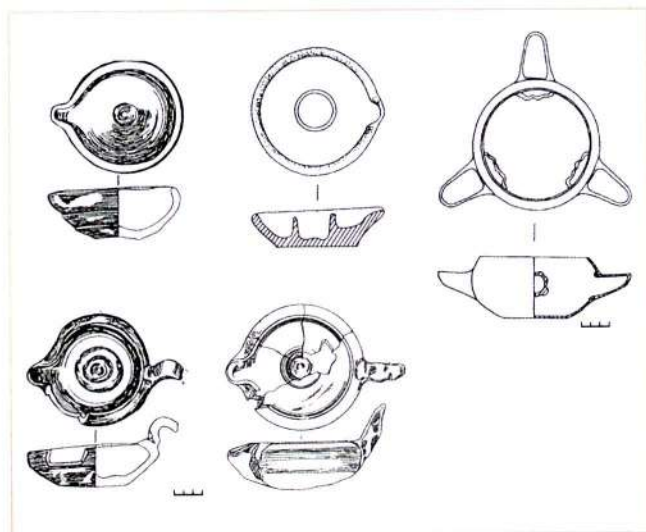
Қақпақ. Бізге белгілі қақпақтар - жиектері енді және қысқа кертпесі цилиндр тәріздес; үстінде қысқа шошак

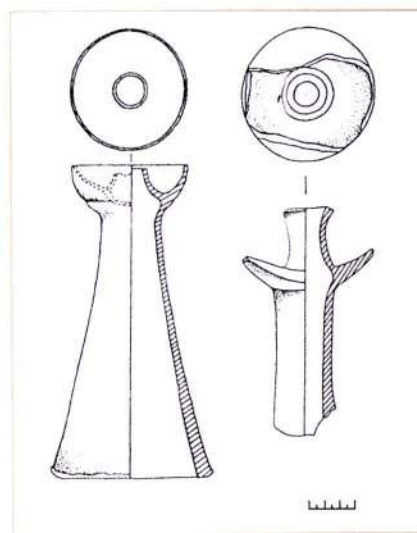
Федоров-Давыдов, Булатов, 1989. С. 211; Вактурская, 1959. Рис.44, 135; Лунина, 1968; Плетнева, 1959. Рис. 25).

Крышки. Уцелевшие изделия представляют собой полый сферический сегмент с широким бортиком по краю и короткой цилиндрической закраиной, с вертикальной ручкой-шишечкой. Этот тип крышек – наиболее часто встречающийся среди керамики золотоордынского Поволжья.

түтқасы бар, іші ойық сфералық сегмент тәрізділері де бар. Қақпақтардың бұндай түрі алтынордалық Еділ бойындағы қалалардың қыш бұйымдар кешенінде жиі кездеседі.

Шырақтар. Оларды бірнеше түрге бөлуге болады. Ең көп тарағаны – түбі жалпақ, аласа тостак тәрізді, және олардың кейбірінің шетінде білтеге арналған суағар сияқты шүмекшесі бар. Оның арт жағына кішігірім,

Светильники можно разделить на несколько типов. Самые распространенные – низкие чашечки с плоским дном. Один край некоторых из них имеет сливообразный носик, предназначенный для фитилька. С противоположной стороны крепилась небольшая, обточенная с четырех сторон или заостренная ручка, слегка возвышающаяся над корпусом. Встречаются светильники с петлевидной вертикальной ручкой. Часть светильников в центре чашечки имеет подставку в виде подсвечника. Кроме того, попадаются изделия с высоким полузакрытым корпусом, к которому с одной стороны прикреплен длинный граненый носик, а с противоположной – небольшая ручка. В основном их изготовляли на круге, но есть и полностью лепные. Встречаются трехрожковые светильники, представляющие собой невысокую чашечку с загнутым внутрь венчиком и тремя носиками для фитилей с открытым верхним краем, которые крепились к середине тулова.

Еще один тип – это подсвечники конической, сильно вытянутой формы, завершающиеся на верхнем конце чашечкой для свечи. Одни из них имели тулово почти

цилиндрической формы, другие – коническое с сильным расширением в нижней части, снабженной иногда своеобразной платформой-подставкой. Кроме того, в верхней части подсвечников делали специальное утолщение валикообразной формы, но чаще в виде «блюдца», которое могло служить для сбора расплавленного воска. «Блюдца» также имели разное расположение – в верхней или в средней части. Изделия полые, изготавливались на круге.

В коллекции осветительных приборов Сарайчика присутствует фрагмент так называемого «канделябра», который по формам и пропорциям, по-видимому, очень напоминал вышеописанные подсвечники, но кроме чашечки для свечи на конце центрального стебля по краям широкого «блюдца» закреплялось несколько дополнительных чашечек. К сожалению, целых «канделябров» в коллекции нет.

Копилки – небольшие сосуды с шаровидным верху и слегка удлинненным в донной части туловом, без горла, с прорезью сбоку в верхней части тулова. Подобные изделия были широко распространены в золотоордынских

төрт қыры үйкеп тегістелген немесе үшкірленген тұтқа шанақ үстінен сәл қылтиып шығып тұратындай қылып орналастырылған. Ілмек сияктанған тұтқалары тік бекітілген шырақтар да кездеседі. Шырақтардың бірқатарының тостағанының ортасында шамдал бар. Олардан тыс жартылай жабық биік шанағына ұзын қырлы шүмек, ал оның ту сыртына кішігірім тұтқа орнатылған шырақтар да кездеседі. Негізінен олар көзе дөңгелегінде жасалған, бірақ толықтай қолмен қалыпталғандары да бар. «Үш мүйізді» шырақтар да ұшырасады, олардың жиегі ішке кіріңкі және жоғарғы шеті ашық, бітелер үшін шанақтың орта тұсына бекітілетін үш шүмегі бар.

Шырақтардың тағы бір түрі – жоғары қарай созылықы келетін конустық пішінінің үсті шырақ қоятын тостағаншамен бітетін шамдалдар. Шамдалдардың шанақ пошымы бойынша ажыратылатын бірнеше түрі кездеседі. Олардың бірінің шанақ пошымы цилиндрден аумайды, басқаларының шанағы конус пішіндес, астыңғы жағы өте кеңейіп бітеді, кейде онысы өзіндік бір платформа тұғырға үксап

кетеді. Одан тыс, шамдалдардың жоғарғы жағы арнайы қалындатылған, кейде олар білік тәрізді, бірақ көбінесе «шағын табакша» сияқты болып келеді, бұл еріп аққан балауызды жинау үшін жасалған. «Шағын табакшалар» кейбір шырақтардың жоғарғы жағына таман қойылған болса, кейбірінің орта тұсына орналас- тырылатын болған. Қуыс бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Сарайшықтан жиналған жарық түсіруші құралдар коллекциясының ішінде «шырағдан» («канделябр») делінетін шамдалдың бөлшектері бар, ол өзінің пішіні мен пропорциясы бойынша жоғарыда сипатталған шамдалдарды еске салып-ақ тұрды, бірақ қазіргі ортасындағы шырағы бар тостаған орнатылатын сабақшасы болмай шықты, кең «табакшалардың» шет- шетіне бірнеше қосымша тостағандар орналастырыла- тын болған. Өкінішке қарай, бүгін канделябрлер сирек кездеседі.

Шығыр ыдыстары егіндікке, мал суарғанда пайдаланылған. Бұл қыш құмыралар шығыр донғалағына төменгі жағынан байланып бекітілетін болған. Сарайшық қаласының шығырлық ыдыстары-

городах Поволжья, в Болгарах, в Пруто-Днестровском междуречье (Михальченко, 1973. С. 129-130; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989. С. 211; Полевой, 1969. С. 132), что объясняется массовым обращением мелких монет.

Чигирные сосуды использовались для искусственного орошения. Эти горшки высотой 30-50см привязывали к чигирному колесу за основание – амфоровидную ножку. Их отличает широкое горло, слегка утолщенное по краю, иногда слабовыраженная невысокая горловина. Тулово немного шире горла, ко дну переходит в короткую амфоровидную ножку. На некоторых ножках видны следы среза ножом. Подобные чигирные сосуды встречаются на золотоордынских поселениях Поволжья (Михальченко, 1973. С. 129; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989. С. 211) и в Хорезме (Вактурская, 1959. С.334).

Трубы производились разных типов и размеров, в зависимости от назначения, например, усеченно-конической формы с бортиком у узкого края (муфта). Посредством муфты трубы скреплялись между собой (узкий конец с муфтой входил в широкий конец дру-

гой трубы), образуя трубопровод. Так же составлялись вытяжные трубы, создающие тягу в тандырных печах, водопроводные, канализационные и др. (Полевой, 1969. С. 137).

Пряслица изготавливали в основном из стенок разбитых сосудов. Им придавали округлую форму, а в центре сверлили отверстие. На некоторых пряслицах процарапаны знаки.

Грузики, как и пряслица, имели округлую форму с отверстием в центре. Их применяли как грузила для рыбной ловли. Встречаются как вырезанные из стенок сосудов, не всегда получающие правильную форму грузики, так и специально изготовленные, в сечении имеющие овальную или усеченно-биконическую форму.

Детские игрушки представлены немногочисленными находками. Это несколько уцелевших птичек-свистулек, имеющих тулово со сквозным отверстием. Наружная поверхность некоторых свистулек была покрыта красно-коричневым ангобом. Как игрушку можно рассматривать фигурку собачки.

нын биіктігі 30 дан 50 см дейінгі мөлшерде болып келеді. Олардың ауыз қуысы кең, шеттері қалыңдатылған, кейбір ыдыстардың мойыны қысқа, болмашы ғана бой көрсетеді. Мойынына қарағанда, шанағы кендеу келеді. Түбі қысқа, амфоралардың түбіне ұқсас. Төменгі жағында пышақпен жонылған қырлы жолақтары бар үлгілер жиі кездеседі. Бұндай шығырлық ыдыстар Еділ бойындағы (Михайльченко, 1973, 129; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 211) алтынордалық қоныстардан және Хорезмнен (Вактурская, 1959, 334) табылған.

Құбырлар, қолданылуына орай көлемі мен пошымы әртүрлі жасалған. Кесік конусты түрінің жіңішке шетінде ернеу бар (муфта). Муфтаның көмегімен құбырлар бір-біріне бекітіліп (муфтасы бар жіңішке шеті екінші құбырдың кең жағынан енгізіліп), су құбыры жүйесін құрайды. Олар тандыр пештерге түтін тарту үшін де, су тасымалдау мен канализация өткізуге және басқа да қажеттіліктерге қолданылған (Полевой, 1969, 137).

Ұршықтың басы негізінен сынған ыдыстардың жарамды бөліктерінен жасалған. Оларға дөңес пошым берліп, ортасын бұрғылап тескен. Кейбір ұршық бас-

тарында кесіп салынған белгілер бар.

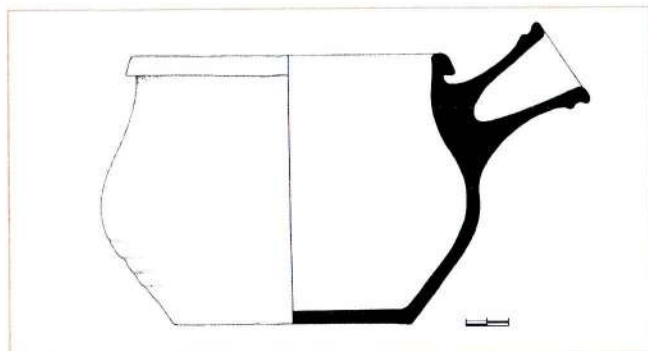
Батырғылар ұршық бастары сияқты ортасында тесігі бар дөңес пішінді. Олар балық аулағанда керек батырғы ретінде қолданылған. Олардың ішінде ыдыстардың қабырғаларынан кесіп алынғандары да, сол себепті формалары әрдайым дұрыс болмай жататындары да және арнайы дайындалған, кималары сопақ немесе кесік конус пішінді болып келетіндері де бар.

Бала ойыншықтары – өте сирек кездеседі. Бүтін сақталғандарының ішінен құс бейнесіндегі ысқырғышты айтуға болады, оның қуысы шанағын көктей өтеді. Кейбір ысқырғыштардың ырт қабаты қызыл-қоңыр ангобпен боялған. Сондай-ақ, ойыншық ретінде қарастыруға болатын иттің мүсіні бар.

Ожау. Сарайшықта бірен-саран кездесетін олжалар қатарына жатады. Оның шанағы горшоктардікі тәріздіс де өте аласа, түбі жалпақ, мойыны жоқ деп айтуға болады. Жиігі сыртқа шығыңқы, кимасы күстүмбік пошымды. Білік іспеттес тұтқасы ернеуінің шамаққа ауысар тұсына бекітілген.

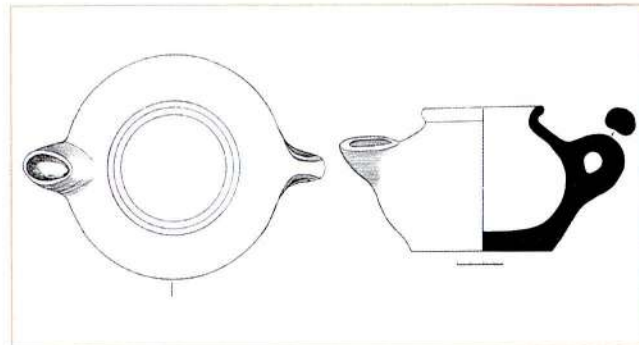
Шәйнек – ерекше олжа. Оның шанағы жер бауырлай

Ковш обращает на себя внимание как единичная находка. Он имеет приземистое горшкообразное туло-

во, плоское дно и слегка выраженную горловину. Венчик отогнут наружу, в сечении клювовидной формы. Втульчатая ручка крепится в районе перехода горловины к тулову.

Чайник – еще одна интересная единичная находка. Он имеет тулово приземистой формы с невысокой гор-

ловиной, округлый в сечении венчик отогнут наружу. Носик короткий, с противоположной от носика стороны крепилась вертикальная петлевидная овальная в сечении ручка.

келген, мойыны қысқа, кимасы дөңес болып келетін ернеуі сыртқа қайырылған. Шәйнек шүмегі қысқа, оның ту сыртына кимасы сопақ, ілмек іспеттес тік тұтқа бекітілген.

Сфероконус – отқа төзімді қатты балшықтан жасалған, мұсылман әлеміне тиесілі ортағасырлық қалалардан археологиялық зерттеу барысында табылатын заттардың ішіндегі ең бірегейі. Сфероконостар ұлан-ғайыр территориядан ұшырасады: Мысырдан да, Алдыңғы және Кіші Азиядан да, Кавказдың арғы жағы мен Солтүстігінде де, Қырым мен Еділ бойындағы қалалардан да (Джанполадян, 1982, 5; Халиков, 1986, 72). Сарайшықтан табылған бұл ыдыстарды алдын ала екі негізгі топқа бөлуге болады – қызыл балшықты сфероконостар және сынықтары сұр-жасыл түсті сфероконостар.

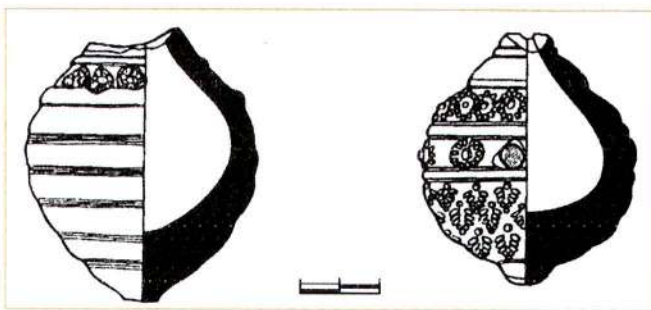
Қызыл балшықты сфероконостар өз ішінде екі түрге бөлінеді – «классикалық» пішіндегі сфероконостар – қысқа басы жоғарғы жағы кеңейіп бітетін шамаққа жалғасады да, содан барып конус пішінді түп жағына қарай баяу ауысады. Бастары қашанда астыңғы жағында

кертпеш құрап, аздап шығып тұрады. Ыдыстардың екінші түрлері сфероконус деп тек шартты түрде ғана атала алады, өйткені олардың шанағы мен түбі дөңес. Пішіні жағынан ұқсастау келетін ыдыстар Билярда, Өрен-Қалада, Хорезмде (Ахмедов, 1959, 224; Халиков, 1986, 79, 138, сур. 1.14; Вактурская, 1959, 313-315) ұшырасқан. Қызыл балшықтан жасалған сфероконостардың ою-өрнектері аз: әдеттегідей, айналдыра ойып салынатын сызықтармен жиі әшекейленетін болған.

Сынықтары сұр-жасыл түсті сфероконостардың пошымы негізінен жоғарғы жағы сфералық, төменгі жақтары конустық болып келеді. Орта тұсы, оның әдетте, кішігірім ауытқуы болып тұрады, күмпиіңкі. Көбінесе олардың иіндері жақсы дамыған немесе шамақ бірден басынан басталған жағдайда иіні мүлдем болмайды. Басы дөңгелек пішінді, оның ішін көктей өтетін жіңішке қуыс бар. Ыдыстардың сырты әртүрлі – штамппен басып салынған немесе балшықтың шикі кезінде сызып салынған өрнектермен әшекейленген, кейде әртүрлі фигуралар түрінде жасалған. Дөңгелек, жұлдызша, пальметка, ромб, текше, алты жапырақты розетка және

Сфероконусы изготовлены из прочной огнеупорной глины. Это одни из самых оригинальных предметов, находимых при археологическом изучении средневековых городов мусульманского мира. Они встречаются на обширной территории – в Египте, Передней и Малой Азии, в Иране и Средней Азии, в Закавказье и на Северном Кавказе, в Крыму и Поволжье (Джанполадян, 1982, С.5; Халиков, 1986, С.72). Находки с городища Сарайчик предварительно можно разделить на две основные группы – красноглиняные и сфероконусы с черепком серо-зеленого цвета.

Красноглиняные сфероконусы представлены двумя типами. Изделия «классической» формы отличаются корогкой головкой, переходящей в расширенное в верхней части тулово, которое, в свою очередь, плавно переходит к коническому дну. Головка всегда несколько выступает в нижней части, образуя уступ. Сосуды второго типа сфероконусами могут быть названы лишь условно, так как они имеют округлое тулово и дно. Близкие по форме сосуды встречаются в Биляре, Орен-Кале, Хорезме (Ахмедов, 1959, С. 224; Халиков, 1986, С.79, С.138 рис. 1.14;

Вактурская, 1959, С.313-315). Красноглиняные сфероконусы мало орнаментированы, часто только обычными концентрическими врезными линиями.

Сфероконусы с черепком серо-зеленого цвета в основном имеют сферическую верхнюю и коническую нижнюю части. Средняя часть обычно раздута с небольшими отклонениями. Часто хорошо развиты плечики или же их совсем нет, тогда тулово начинается непосредственно от головки. Головка с узким отверстием круглой формы. Внешняя поверхность сосудов украшалась

торша пішіндері де штамппен түсірілген. Ою-өрнектер сфероконустың мойынынан түбіне дейінгі барлық жерді алып жатады, немесе ыдыстың жоғарғы бөлігіне ғана салынады. Сыртқы қабаты толық өрнектелген ыдыстар – штамп таңбаларымен толықтырылған параллельді ою-өрнекті белдемшелермен көлденеінен бөлінген, немесе жіңішке тік жолақтармен бөлінген болып келеді. Өзге ыдыстардың сыртқы қабаттары қиылысатын сызықтармен бөлінген, нәтижесінде пайда болған үшбұрыштар әртүрлі штамптардың таңбаларымен толтырылған. Сфероконустардың осы тобына жататындардың ішінде өрнектелмеген ыдыстар да көптеп кездеседі.

«Қаражылтырақ» ыдыстар – бұлардың сынықтары сұр, сырты ысқылап жылтыратылған қара түсті нұсқалары сирек кездеседі. «Қаражылтырақ» ыдыстар құрамында темірі көп балшықтан даярланып, ерекше қалпына келтіру атмосферасында (оттегінің жетімсіздігі жағдайында немесе пешке қатты түтіндейтін отын түрін салу арқылы) күйдірілген. Күйдірілген ыдысты үн ерітіндісіне («қайнатпасына») малып немесе

сулы жапырақтарға батырған. Нәтижесінде ыдыстың сыртында баттасқан қара «қабықша» пайда болады. Кейін оны ысқылап жылтыратады. Бұл топтағы қыш бұйымдар ішінде кейде бүтін ыдыстар кездеседі.

Горшок тәріздес ыдыстар пішінімен сырланған ыдыстардың (гүлабдан) пошымын толық қайталайды. Олар ернеуінің қимасы дөнес және қысқа мойынды болып келеді. Мойынында көлденеінен жылтыратып жүргізілген жолақтың қалдығы сақталған, бұны өрнектік әдіске де жатқызуға болады. Шанағының биіктігі оның диаметрінің ең ұзын жерінен қысқа. Оның қабырғасы анық кескінделген. Түбінің диаметрі жиегінің диаметрінен кіші. Шанағының ең үлкен диаметрі бұйымның орта тұсынан биіктеу жерде орналасқан. Шанақтың жоғарғы жағы симметриялы орналасқан ұзына бойында кертiгі бар төрт (тек үшеуі ғана сақталған) конустық жапсырмамен әшекейленген.

«Қаражылтырақ» қыш ыдыстар тобына тікбұрыштап сыртқа сәл қайырылған кішкентай ернеулі, аласа тұғырдағы жартылай сфера пішініндегі тостағандар да жатады.

тисненым штампом или выцарапанным по сырой глине орнаментом. Штампом наносились различные фигуры в виде кружков, звездочек, пальметок, ромбов, квадратов, шестилепестковых розеток и клеток. Орнамент покрывает или всю поверхность, от головки до дна, или только верхнюю часть сосуда. Поверхность целиком орнаментированных сосудов делилась параллельными горизонтальными поясами, заполненными оттисками штампов, либо узкими вертикальными полосами. Поверхность других сосудов была расчерчена пересекающимися линиями, а образовавшиеся в результате треугольники заполнены оттисками разнообразных штампов. В этой группе встречается большое количество и не орнаментированных сосудов.

«Чернолощенная» керамика с черепком серого цвета и черным лощением немногочисленна. Эти сосуды изготовлены из ожелезненной глины, но обожжены в восстановительной атмосфере (недостаток кислорода или заброс в печь сильнокопящего топлива). Обожженный сосуд или окунали в раствор муки («отвара») или погружали в мокрые листья. В результате на его поверхнос-

ти появлялась плотная черная «пленка». В этой группе керамики выделяются несколько археологически целых изделий.

Горшкообразный сосуд формой полностью повторяет поливные сосуды (гулабдан). Характеризуется прямой короткой горловиной и округлым в сечении венчиком. На горловине сохранились остатки полосчатого горизонтального лощения, которое может быть отнесено и к орнаментальному приему. Высота тулова сосуда меньше его наибольшего диаметра. Он имеет четко профилированное ребро. Диаметр дна меньше диаметра венчика. Наибольший диаметр тулова отмечен выше середины изделия. Верхняя часть тулова украшена четырьмя (сохранились только три) симметрично расположенными коническими налепами с продольными насечками.

К группе «чернолощенной» керамики также относятся *чаши* полусферической формы на дисковидном невысоком поддоне, с небольшим полочкообразным венчиком, отогнутым под прямым углом наружу.

В коллекции имеется *яблодо* с почти вертикальными стенками и нешироким полочкообразным венчиком.

Қыш ыдыстар санында қабырғалары барынша тік және сөре ернеулі табақшалар да бар.

Сұр балшықтан илеп күйдірген, мойыны тік, шанағы шар тәрізді, түбі жалпақ су таситын құмыралар өте әдемі. Қимасы сопақ болып келетін мойынынан асыра бекітілген тік тұтқа, оны ыдыс шанағының орта тұсымен біріктірген. Құмыраның бүкіл сыртынан көлденең кедір-бұдыр әшекей жүргізілген. Одан тыс, шанағында тісті штамппен басылған үш жолақтан тұратын үш тік қағар бар. Жолақтар мойыннан төмен күлдилап, шанақтың орта тұсына жетіп аяқталады.

Қыш бұйымдардың бұл тобының ішіндегі назар аударарлығы – *тагоралар*. Олар түбі жалпақ, конус пішінді, жиектері сыртқа қайырылып, сөрелі ернеуге ұласады. Ішінде түбінің ортасынан тарамдалған радиалды сәулелердің жылтырақ ізі бар. Сірә, «қаражылтырақ» қыш ыдыстар хорезмдік импорт болса керек (Федоров-Давыдов, 2001, 210).

Штампорнекті ыдыстар қыш бұйымдардың ерекше тобын құрайды. «Штампталатын» бұйымдарды жасау үшін балшықтың бірнеше түрін пайдаланған.

Қоспалары табиғи кварц тектес майда қиыршық тасты топырақтың және микроқоспалары – слюда, әктас, қоңыр теміртас, пириттері бар дала шпаты көбірек пайдаланылған. Бұндай балшықтардың пластикалық деңгейі ерекше жоғары, сондықтан қалыптау ыңғайлы болу үшін қосымша олардың қоспасы – әртүрлі майда қиыршық тасты топырақтар немесе майда қиыршық тасты топырақ және темірленген балшықтар да пайдаланылған. Зерттеуден өткізілген барлық бұйымдардың қамыры қатқыл, сынған жерлерінің тегіс болып келуі жиірек. Ыдыстардың түсі ашық сұрт түстіден ашық қоңырға дейін болып келеді. Штампорнекті ыдыстар бөліктерден құралып жасалған. Шанағының жоғарғы жағын қыш бұйым формасы – қалыпта басып шығаратын болған. Тостаған-қалыптың ішінде бедерлі және ойық техникасымен өрнек жасалған. Қалыптала-тын ыдыстың жоғарғы бөлігі жартышенберлі қалыпка қолмен басылатын болған, сондықтан құмыра тәрізді ыдыстардың ішкі бетінен көбінесе саусақтардың терен іздері байқалады. Құмыралардың ішіндегі бұндай іздер әдетте тегістелмейтін болған. Қалыпка басып алғаннан

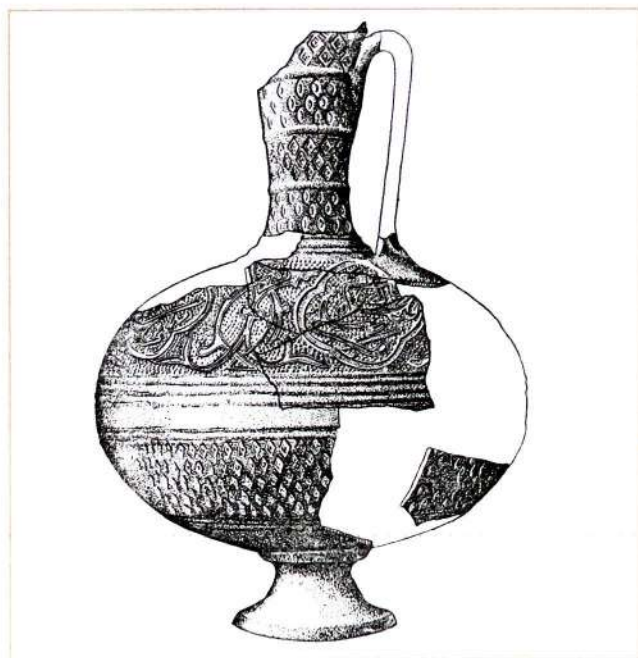
Интересен сероглиняный *водоносный кувшин* с вертикальной горловиной, шаровидным туловом и плоским дном. Вертикальная ручка, овальная в сечении, соединяла край горловины, возвышаясь над ним, с туловом сосуда в средней части. Вся поверхность кувшина была покрыта горизонтальным рифлением. Кроме того, на тулове имеются три вертикальных ряда, в каждом из них острым зубчатым штампом проведены три полосы, отходящие от горловины вниз и заканчивающиеся в районе середины тулова.

Последними изделиями данной группы керамики являются *тагора* – плоскдонные, имеющие коническую форму изделия, с отогнутым наружу краем борта, образующим полочковидный венчик. Внутри на дне сохранились следы лошения в виде радиальных лучиков. Видимо, «чернолошенная» керамика является хорезмийским импортом (Федоров-Давыдов, 2001. С.210).

Керамика со штампованным орнаментом Эта посуда составляет особую группу. Для изготовления «штампованных» изделий использовались различные типы глины. Преобладают лессовидные глины с естественными

примесями кварцевого типа (в значительном количестве) и полевых шпатов с микропримесями слюды, известняка, бурого железняка, пирита. Исползованные глины различаются по степени пластичности, поэтому часто для удобства формовки применялась их смесь – разные лессовидные глины или лессовидная и ожелезненные глины. Тесто всех исследованных изделий плотное, в изломе черепок чаще гладкий. Цвет сосудов варьирует от светло-серого до светло-коричневого. Формировались сосуды со штампованным орнаментом по частям. Верхняя часть тулова оттискивалась в керамической форме – калыбе. На внутренней стенке чаши-калыба был выполнен орнамент в технике рельеф-контррельеф. Верхняя часть формируемого сосуда вдавливалась в полукруглую форму руками, поэтому на внутренней поверхности кувшинообразных сосудов видны следы вдавливания – глубокие пальцевые замятины. На внутренних стенках кувшинов эти замятины, как правило, не заглаживали. После оттиска в форме внешняя поверхность сосуда еще «дорабатывалась»: подчищался, подправлялся полученный орнамент, иногда он дополнялся декором – прочер-

кейін ыдыстың сыртқы беті әлі де «өңделе» түсетін: салынған өрнек тазаланатын, түзетілетін, кейде ол қосымша өрнектермен – сызып немесе ойып салынған, кейде кішігірім штамптармен басылған өрнек түріндегі әшекейлермен толықтырылатын болған. Дегдіген ыдыстың сыртына қосымша балшық жапсырып, оның үстіне штамппен өрнек салу – жиі қолданған әдістің бірі. Басып шығарылған жарты шар түрлі ыдыстардың жар-

50

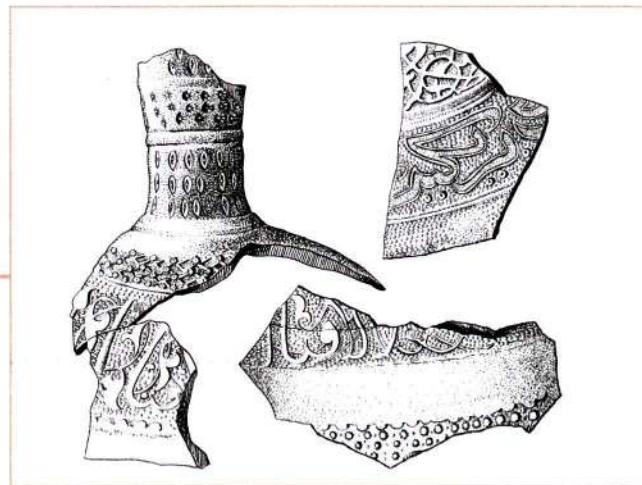
ченым или резным, иногда выполненным небольшим штапиком. Часто на поверхность подсохшего сосуда делают глиняный налеп, на который штампом наносили орнамент. Оттиснутые полушаровидные половинки сосудов жидкой глиной склеивали с горловиной и нижней частью, изготовленными на гончарном круге.

Штампованная керамика Сарайчика может быть разделена на кувшины и фляги. *Кувшины* выделяются кольцевым поддоном, шаровидным туловом и высоким горлом, расширяющимся кверху. Ручка, овальная в сечении, крепилась верхним концом к середине горла или сразу под венчиком.

Двойковыпуклые *фляги* характеризуются дисковидным туловом, широким высоким горлом с расширением или валиком в средней части, двумя петлевидными

тысы сұйық балшықтың көмегімен көзе дөңгелегінде даярланған екінші жартысымен – мойны және төменгі жақтарымен қосылып бекітілетін.

Сарайшық қыш бұйымдарының штамп арқылы жасалған түрлерін құмыралар мен құтыларға бөлуге болады. *Құмыралар* дөңгелек табанды, жоғарылаған сайын кеңейетін биік мойыны бар, шанағы шар тәрізді болып келеді. Қимасы сопақ тұткалары жоғарғы жақта мойынының ортасына қарай немесе ернеуінің астын ала бекітілетін болған. Шанағы диск тәрізді қосбұдыр *құтылардың* мойындары кең, әрі биік, олардың ортасы кеңейтілген немесе білігі бар, сол білік астындағы мойынына ілмек іспеттес екі тұтка бекітілген. Ыдыстардың

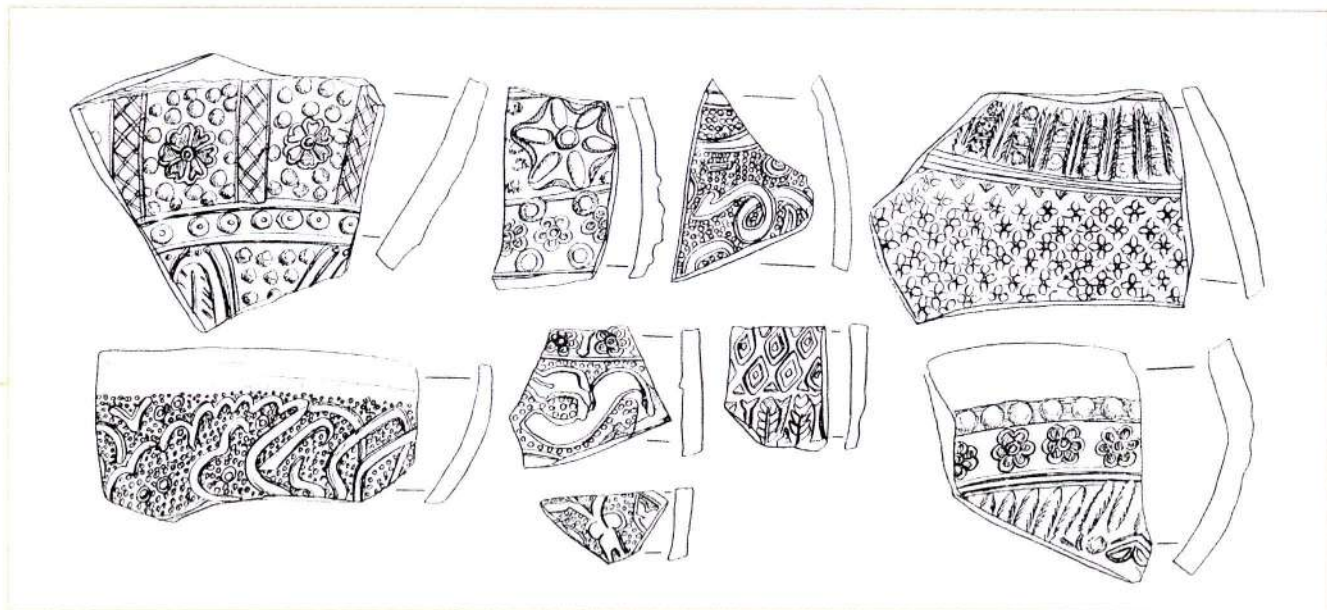

ручками, крепящимися к горлу под валиком. Внешняя поверхность сосудов украшена необычайно разнообразным орнаментом с геометрическими, растительными, эпиграфическими и зооморфными сюжетами. Геометрический орнамент составляют различные сочетания кружков, ромбиков, крестиков, шестилепестковых розеток и др. Геометрические и растительные мотивы в штампованной керамике чаще всего сочетаются, образуя иногда очень сложные сюжеты. Поверхности сосудов нередко сплошь заполняли рядами рельефно-выпуклых концентрических колец, четырех-, шести-, восьмилепестковых розеток, вписанных друг в друга ромбов. Наиболее популярными элементами украшения являлись миндалевидные картуши, плетеные ленты, сердечкообразные медальоны.

сырты сан алуан геометриялық, өсімдіктік, эпиграфиялық және зооморфтық сюжеттермен өрнектелген. Геометриялық өрнектерді дөңгелекшелер, ромбтар, айқыштар, алты жапырақшалы розеткалар т.б. үйлесімі құрайды. Штамп арқылы жасалған қыш бұйымдардағы геометриялық және өсімдік бейнелері көбіне өзара үйлесім тауып, кей кездері тіпті өте күрделі сюжеттерді құрайды. Ыдыстардың сыртқы беті бұдыр дөңгелектер, төрт, алты, сегіз жапырақшалы розеткалар, бір-біріне кіріктірілген ромбтар қатарымен жиі толты-

рылатын болған. Әшекейлердің аса жиі қолданылатын элементтеріне бадамтүрлі қартуштар, тоқылған таспалар, жүрек түріндегі медальондар жатады.

Сарайшықтың штамп арқылы жасалған қыш ыдыстарының әрленуінде жан-жақтарын өсімдік өскіндері мен геометриялық фигуралар қоршаған, бедерлеп өрнектелген араб жазуларынан тұратын эпиграфиялық жазулар да едәуір маңызды орын алған. Өрнектер арасындағы кеңістіктер шығыңқы штампталған нүктелермен толтырылған.

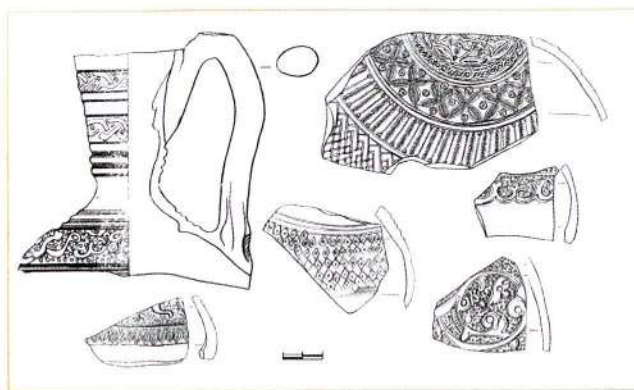
Значительное место в украшении штампованной керамики Сарайчика занимает эпиграфический орнамент, состоящий из рельефных арабских надписей, в окружении растительных побегов и геометрических фигур. Пространство между орнаментом заполнено выпуклыми штампованными точками.

Наряду с геометрическим, растительным и эпиграфическим орнаментом мастера использовали и зооморфные сюжеты. Подобную орнаментацию можно найти на штампованной керамике Хорезма (*Вактурская*, 1959. С.308, рис. 23. 5, 7, рис. 24. 1,7) и Нижнего Поволжья (*Якубовский*, 1931. С.44-47; *Федоров-Давыдов*, *Булатов*, 1989. С. 206-207). Одним из наиболее распространенных сюжетов было изображение рыб. Некоторые фигуры сильно стилизованы, но большинство передано в ре-

листической манере. В основном рыбы изображались вертикально, сплошным рядом или же использовался сюжет, где фигуры рыб показаны как бы плывущими друг за другом по кругу. В искусстве народов Средней Азии изображение рыбы символизировало счастье (*Лунина*, 1962. С. 311).

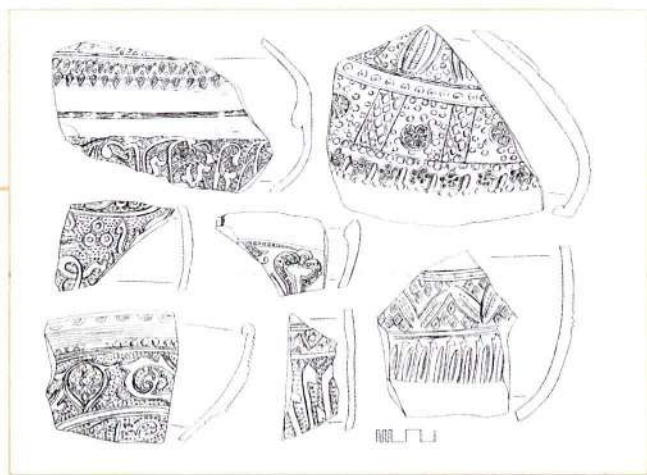
Среди зооморфных орнаментальных мотивов на штампованной и поливной керамике Сарайчика встречаются изображения птиц, похожих на уток. Их располагали в медальонах округлой формы, свободное пространство вокруг которых всегда украшал растительный орнамент. Изображения птиц нередки уже для керамики Мерва (*Лунина*, 1962. С. 311). Интересно, что у некоторых народов Средней Азии утка считалась символом благополучия (*Лунина*, 1962. С. 311). На фрагментах

Геометриялық, өсімдіктік және эпиграфиялық өрнектермен қатар шеберлер зооморфты сюжеттерді де пайдаланған. Штамп арқылы жасалған қыш ыдыстардың ішінен бұндай желілі өрнектерді Хорезм (Вактурская, 1959, 308. сур. 23, 5,7, сур. 24, 1,7) және Еддің Төменгі бойының (Жана Сарай) (Якубовский, 1951, 44-47; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 206-207) бұйымдары арасынан табуға болады. Кенінен тараған сюжеттердің бірі – балықтарды бейнелеу. Кейбір фигуралар тым стилдендірілген, бірақ көбісі реалистік тұрғыдан берілген. Көп жағдайда балықтар қатар-қатар тігінен салынған немесе балық фигуралары бірнің сопынан бірі жүзіп жүргенін көрсететін сюжет пайдаланылған. Орта Азия халықтарының өнерінде балықтардың бейнесі бақыттың нышаны болып есептелетін (Лунина, 1962, 311).

Штамп немесе сыр жалату арқылы жасалған Сарайшық қыш бұйымдарындағы зооморфтық өрнектік мотивтер ішінде дөңгелек пішінді медальондарға салынған үйрекке ұқсас құстардың бейнелері кездеседі. Оларды дөңгелек формасындағы медальондарға салған, айналасындағы бос кеңістік әрдайым өсімдіктік өрнектермен әрленген. Мысалы, Мервтың қыш бұйымдарында да (Лунина, 1962, 311) құстардың бейнесі жиі кездесетін. Бір қызығы, Орта Азия халықтарының ішінде үйрек – күт-берекенің символы ретінде танылған (Лунина, 1962, 311). Сарайшықта табылған штамп арқылы жасалған ыдыстардың бөлшектерінде өсімдік және геометриялық өрнектер қоршауындағы қояндардың, еліктердің бейнелері кездеседі.

Кейде штамп арқылы жасалған өрнектердің қайсыбір элементтері ақық түстес және ультрама-

штампованных сосудов также есть изображения зайцев, лавей в окружении растительного и геометрического орнамента.

Иногда некоторые элементы орнамента на штампованной керамике покрывали бирюзовой и ультрамариновой непрозрачной поливой. Средняя часть кувшинов, в силу технических причин, оставалась без штампованного орнамента. Подобное украшение штампованной керамики характерно как для Хорезма, так и для золотоордынских городов Нижнего Поволжья (Булатов, 1969, С. 57; Вактурская, 1959, С.306 – 308).

Интересен почти полностью сохранившийся кувшин на конусовидном поддоне со штампованным орнамен-

том. Он отличается узким коническим горлом, расширяющимся кверху, шаровидным туловом и вертикальной ручкой с коленчатым переломом, овальной в сечении формы с продольным желобком. Рельефный орнамент верхней части тулова украшен бирюзовой и ультрамариновой поливами. Орнамент располагался по ярусам. Верхний ярус верхней части был, видимо, заполнен геометрическими фигурами и выделен поливой бирюзового и ультрамаринового цвета. Следующий ярус был составлен из плетенки, соединяющихся медальонов округлой формы, образуемых стилизованными побегими. В центре медальонов располагался цветок с тремя лепестками, раскрашенными ультрамариновой поливой. Побегии

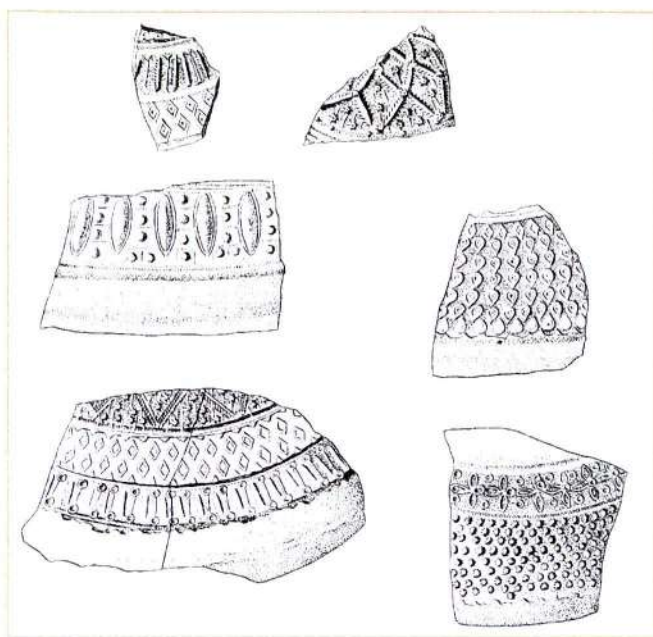

риндік сырмен апталған. Құмыралардың орта тұсы техникалық себептерге байланысты штамп көмегімен салынатын өрнексіз қалған. Штамп арқылы жасалатын қыш ыдыстарды бұлай әшекейлеу Хорезмге де, Еділдің Төменгі бойындағы (Булатов, 1969, 57; Вактурская, 1959, 306-308) алтынордалық қалаларға да тиесілі үрдіс.

Конус тәрізді табанды, толық қалпында дерліктей сақталған штамп арқылы өрнектелген құмыра назар аударарлық. Оның мойыны жоғары қарай кенейе біткен жінішке конус түрінде, шанағы шар тәріздес және оның сынық буынды тік тұтқасының қимасы сопақ, ұзына бойында науасы бар. Шанағының жоғарғы бөлігіндегі бедерлі өрнегіне ақықлық және ультрамариндік сыр жағылған. Өрнектер қатар-қатарға орналастырылған. Жоғарғы бөлігінің үстіңгі қатары геометриялық өрнекпен әшекейленіп, ақықлық және ультрамариндік сыр жағылып айшықталған сынайлы. Келесі қатар дөңгелек формалы медальондарды біріктіретін стилденген бұтақшалардан тұрады. Медальондардың ортасында ультрамариндік сырмен боялған үшкүлтелі гүл орналастырылған. Бұтақшаларына ақық түстес сыр

жағылған. Құмыра тұтқасының науашасына да ақық түстес сыр жағылған. Құмыраның төменгі жағының штамп арқылы салынған өрнектеріне сыр жағылмапты. Штамп көмегімен кейбір ыдыстардың шанағынан басқа, мойыны мен тұтқалары да әшекейленген болып шықты.

Коллекцияда бірнеше қызыл-қоңыр түсті сынықтарына ангобтық қабаты бойынша жасыл сыр жағылған, штампталған құмыраларға сөзсіз жататын ыдыстардың бірнеше бөліктері бар. Өрнектері «шырша бұтақтарынан» құрастырылған ирек сызықтардан тұрады, олардың арасындағы бос кеңістік айқыш немесе шар түріндегі бұдырлармен әшекейленген. Олардан басқа, сыртқы беті ангобталған қабаттың үстінен жасыл сыр жағылған, ал өрнегі шахматтық ретпен орналастырылып, штампен басылған жұлдызша түріндегі фигуралары бар ыдыстардың бөлшектері де кездеседі. Бұл ыдыстардың ішкі қабатына да жасыл сыр жағылған, бірақ ангоб жалатылмаған.

покрыты бирюзовой поливой. Ручка кувшина была также украшена по желобку бирюзовой поливой. Нижняя часть кувшина не покрыта поливой поверх штампованного орнамента. На некоторых сосудах штампованным орнаментом помимо тулова украшены горловины и ручки.

В коллекции имеются несколько фрагментов сосудов с черепком красновато-коричневого цвета, покрытых прозрачной зеленой поливой по ангобному покрытию, которые, несомненно, относятся к штампованным кувшинам. Орнамент образуют зигзагообразные линии, составленные из «словых веточек», свободное пространство между которыми украшено выпуклыми крестообразными либо мелкими шарообразными фигурками. Кроме того, сохранились фрагменты сосудов, наружная поверхность которых была покрыта зеленой поливой по ангобной подгрунтовке, а орнамент нанесен штампом в виде вдавненных звездчикообразных фигур в шахматном порядке. Внутренняя поверхность этих сосудов также была покрыта зеленой поливой, но без ангобной обмазки.

Сырланған қыш бұйымдар

Сырланған қызыл балшықты қыш бұйымдар. Бұдай қыш бұйымдарды жасау үшін темірленген, пластикалық қасиеті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әк-ас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Қамыры, ыдыстардың сынықтары арқылы көз жүгіртсек, өте тығыз да тегіс немесе ұсақ киыршықты. Жасанды қоспалар ретінде тозаң түрлі, негізгіге ұқсас шамот пен рогоза жиірек, ал граниттік ірі құмдар сирек пайдаланылған. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Бұйымдардың сырлануы әртекті болып келеді: мөлдір қорғасындық (көбінесе) және күңгірт; қорғасынды-сілтілі және сілтілі.

Қорғасындық мөлдір сырлар бірқалыпты жайылуымен, нәзік жылтыр қабатымен, күшті металға тән жақшылықпен ерекшеленеді. Бұл жеңіл балқытылатын сырлар, 950°C температураның өзінде-ақ қышыдыстын

сыртына таза шыныға ұқсас кабат қалыптастырады. Зерттелген бөлшектердің көбісінде глазурьдің қайнатылымы едәуір жоғары: газ көпіршіктері тек байланысқан кабатта ғана байқалады, ол пештегі температураның жылдам көтерілгендігінің белгісі. Кейде сирек жарықшақтар мен кварц түйіршіктерінің ерімей қалғандары күйдіру температурасының төмендігі мен глазурьлік шикізат-фриттің жеткілікті майдаланбағанын көрсетеді. Глазурьлік кабаттың өзіндегі көпіршіктер саны бір квадрат см-де 10-ға жетпейді, оның қалыңдығы 0,1 мм шамасында. Мөлдір қорғасындық глазурьлер сынықтарының сужылтырақ болуы жиірек, онысы құрамында далалық шпаттардың көп екендігінің белгісі. Майжылтырақ сиректеу кездеседі, ол негізгі әйнектендіргіш компоненттердің тең пропорцияда алынғанын білдіреді.

Күңгірт қорғасындық сырлар бірнеше бөлшектер арқылы көрсетіліп отыр. Кейбір жағдайларда «күңгірттік» глазурь құрамында қалайы тотығының бар екендігінің нәтижесі. Басқа жағдайларда – сыр мөлдір емес, лайсаң-күңгірт болып шыққан, кварц

Поливная керамика

Красноглинная поливная керамика Для изготовления этой керамики использовались ожелезненные высоко- и среднепластичные глины, смеси разных ожелезненных глин, смеси железистой и карбонатной глин. Естественными примесями в этих глинах были бурый железняк, слюда и известняк. Тесто плотное с гладким или мелкозернистым изломом. В качестве искусственных примесей чаще использовались пылевидный, сходный с основой шамот и рогоз, реже – дресва гранитная. Все изделия изготовлены на гончарном круге. Поливы изделий относятся к разным типам: свинцовые прозрачные (преобладают) и глухие; свинцово-щелочные и щелочные.

Свинцовые прозрачные поливы характеризуются ровностью разлива, тонким глазурным слоем, сильным металлическим блеском. Они легкоплавки и уже при температуре около 950°C дают чистое стекловидное покрытие. На большей части исследованных фрагментов провар глазури достаточно высокий: газовые

пузыри фиксируются лишь в контактном слое, что свидетельствует о быстром подъеме температуры в печи. Редкие наколы и нерасплавившиеся зерна кварца указывают на заниженную температуру обжига и недостаточно тонкий размол глазурного сырья – фриты. В самом глазурном слое пузырей менее 10 на 1 см², толщина слоя около 0,1 мм. Прозрачные свинцовые глазури чаще имеют водянистый блеск излома – свидетельство повышенного содержания полевых шпатов. Реже встречается сальный блеск – признак того, что основные стеклообразующие компоненты взяты в равной пропорции.

Глухая свинцовая полива представлена несколькими фрагментами. В некоторых случаях «глухость» обусловлена присутствием в составе глазури окиси олова. В других – полива получилась непрозрачной, мутно-матовой в результате нерасплава большого количества зерен кварца (из-за грубого помола) и большого количества пузырей (вследствие занижения температуры обжига).

Щелочные поливы отличаются от свинцовых бо-

дәндерінің ерімегендігінің (дұрыстап ұнтақталмаған соң) және көпіршіктердің көп болғандығының (күйдіру кезінде температураның төмендегендігінің) салдары.

Сілтiлiк сырлар қорғасындық сырлардан глазурь қабатының (0,25 мм-дей) қалыңдау келетіндігімен және қабатында көпіршіктердің көбірек кездесетіндігімен ажыратылады. Ерітілу температурасы 1100°C-тан жоғары шапқатас ұнтағы ангобының болуы да міндетті болды. Сілтiлiк глазурьлердің көптеген бөлшектерінде бетінде ақшылдау дақ пайда болды. Су тигенде бұйымдардың сыртқы қабатында

дее толстым слоем глазурного покрытия (примерно 0,25мм) и большим количеством пузырей в слое. Обязательным был высококремнеземистый ангоб с более высокой температурой плавления – выше 1100°C. На многих фрагментах с щелочной глазурью возникла «патина» - белесоватость. Под действием воды на поверхности изделий появилась едкая щелочь, которая и разрушила верхний слой глазури.

Все поливные изделия с красноглиняным черепком обожжены в окислительной атмосфере, при температуре 900-1100°C, иногда до 1200° С. Подглазурная роспись, как правило, выполнена красителями, приготовленными из окислов железа, марганца и меди. Белый

ащы сілтi пайда болып, глазурьдің үетін бүлдіреді.

Қызыл балшықты сынықтардан тұратын бүкіл сырлы бұйымдар тотығыңқы атмосферада 900-1100°C, ал кейде 1200°C температурасында күйдірілген. Глазурь астындағы жазба әшекей әдетте, темір, марганец және мыс тотықтарынан дайындалған бояғыштармен орындалған. Ақ бояғыш кремний қоспалы топырақ толықтыру арқылы ағартып күйдірілген балшықтан алған.

Сарайшықтың сырланған қыш бұйымдарын жіктеуге жасалған қадам Төменгі Еділ бойы қалаларының материалдары үшін Н.М. Булатов және Г.А.Федоров-Давыдовтар ұсынған нұсқа бойынша жүргізілді. Ол нұсқа негізінде қыш бұйымдары негізгі үлкен кластарға қыш массасының сипаты бойынша бөлінеді: қызыл балшықты және кашиндік, одан соң кластардың ішінде бөлімдер мен бөлімастылары анықталады (Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 195; Булатов, 1968; Федоров-Давыдов, 1994, 79-124). Қызыл балшықты қыш бұйымдар сырланған ыдыстардан жиналған коллекцияның жалпы колда бар бөлшектер санының 66 % құрайды.

краситель получен из беложгущейся глины с добавлением кремнезема.

В своей попытке классифицировать поливную керамику Сарайчика мы опирались на схему, предложенную Н. М. Булатовым и Г. А. Федоровым-Давыдовым для материалов городищ Нижнего Поволжья. Согласно этой схеме, вся гончарная продукция делится на два основных класса: красноглиняную и кашинную, – внутри каждого из которых выделяются отделы и подотделы (Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, С.195; Булатов, 1968; Федоров-Давыдов, 1994, С.79-124). В рассматриваемой нами коллекции поливной посуды красноглиняная керамика составляет 66% от общего количества фрагментов.

Керамика с зеленой прозрачной поливой, численно набирающая почти половину от общего количества поливной красноглиняной керамики (46%), делится на несколько подвидов по способу нанесения орнамента.

Керамика с зеленой поливой и гравировкой под ней преобладает. Орнамент наносился довольно глубокой пророченной линией по светлому ангобу. Гравировка

Жасыл молдір сырлы қыш бұйымдар қызыл балшықтан жасалған қыш бұйымдарының жалпы санының 46 % құрайды да, өз тобының ішінде бір-бірінен өрнектелу тәсілдері бойынша ерекшеленетін бірнеше бөліктерге бөлінеді.

Жасыл сырлы және оның астында әшекей суреттері бар қыш бұйымдар басымырақ. Өрнек ашық ангоб бойымен барынша терең жүргізілген сызық күйінде салынған. Сыр астына сурет салу күңгірт өрнек сызықтарының әсерін қалдырады (Булатов, 1969. 54-55). Жіңішке және жуан сызықпен сурет салу да кездеседі. Жуан сызық өрнектің негізгі бөлшектерін айшықтап көрсету үшін, ал жіңішкелері қосымша әшекейлер ретінде қолданылған.

Жасыл сырлы және глазурьасты ангобталған қыш бұйымдар. Бұл ыдыстағы сурет ангоб көмегімен салынған, оның қабатының қалыңдығы сыр қабатының астынан аздаған бедер жасап тұрады. Қызыл камырға ашық өнді жасыл сыр жаққанда, ол қоңыр түске ие болады, ал ашық ангобка жағылса, – жасыл, кейде тіпті шөп түсті.

Жасыл сырлы «резерв» техникасымен өрнектелген қыш бұйымдар. Бұйымдарды осы техникамен өрнектегенде, ангобтың бір бөлігі сыпырылады да, суреттің айналасы қараяды. Өрнек ангоб сақталған жерде пайда болады (Булатов, 1976, 89).

Тостағандар мен табақшалардың ішкі қабаттарының әшекейленуіне байланысты бұйымдар шеңберлік және радиалды орналастырылған композициялары бар ыдыстар болып негізгі екі түрге бөлінеді. Бірақ өрнектердің бұндай түрлерінің бір бұйымда үйлесім табуы жиірек: мысалы, тостаған үстінің үлкен бөлігі радиалды өрнектелгенде, олардың үстін ала суреттері шеңберлене салынған белдеу орналасатын болған. Ыдыстардың бір бөлігінде суреттер емін-еркін орналастырылған, олардың үсті еш бөлінбеген, сол себепті сурет салатын біртұтас кеңістік болып табылады. Бұндай тостағандарда әдетте, өсімдіктер суреттері салынатын.

Молдір сары сырлы қыш бұйымдар сырланған қызыл балшықты ыдыстардың жалпы санының 42 % құрайды.

под поливой создавала эффект темных орнаментальных линий (Булатов, 1969. С.54-55). Встречается гравировка как тонкой, так и толстой линией. Толстая линия служила для выделения основных деталей орнамента, а тонкая – в качестве дополнительного украшения.

Керамика с зеленой поливой и подглазурной росписью ангобом. Рисунок на этой посуде наносился ангобом, толстый слой которого образовал невысокий рельеф под тонким слоем поливы. Если прозрачная зеленая полива ложилась на красное тесто, она приобретала коричневый цвет, если на светлый ангоб – зеленый, порой почти травянистый.

Керамика с зеленой поливой, орнаментированная в технике «резерва». При орнаментации изделий в этой технике часть ангоба снимается с поверхности, что создает темный фон вокруг рисунка. Орнамент образуется там, где сохраняется ангоб (Булатов, 1976. С. 89).

По росписи внутренних поверхностей чаш и блюд изделия делятся на два основных вида: с концентрической композицией и радиальным расположением орнамента. Но часто эти варианты декора сочетаются в

одном изделии, например, большая часть поверхности чаши орнаментировалась радиально, а сверху проходил пояс с концентрическим расположением рисунка. На части сосудов отмечено свободное размещение орнамента, их поверхность никак не расчленена и является единым полотном для рисунка. Как правило, на таких чашах изображались растения.

Керамика с желтой прозрачной поливой составляет 42 % от общего числа поливной красноглиняной посуды.

Керамика с желтой поливой и подглазурной росписью. Поливой покрывали наружную и внутреннюю поверхности изделий. Роспись на сосудах выполнена коричневой и зеленой красками. Сюжет орнамента – стилизованное изображение растительных побегов, переплетающихся между собой, концентрические линии, ромбы.

Керамика с желтой поливой и гравировкой под ней выполнена в технике, подобной для керамики с зеленой поливой. Украшена стилизованным растительным орнаментом в виде переплетающихся стеблей с побегами,

Сары сырлы және глазурь астында өрнегі бар қыш бұйымдар. Ыдыстардың ішіне де, сыртына да сыр жалатылған. Ыдыстардағы суреттер қоңыр және жасыл бояулармен орындалған. Өрнек сюжеттері – өзара шырмалған өсімдік бұтақтарының стилденген бейнесі, шеңберлі сызықтар, ромбылар.

Сары сырлы және онысының астында гравюровкасы бар қыш бұйымдар жоғарыда сипатталған жасыл сырлы қыш ыдыстарды жасау техникасына үкесә технологиямен жасалған. Сабактары, үш жапырақтары, шеңберлес сызықтары өзара шырмалған бұтақтар түрінде стильде, өсімдіктік өрнекпен әшекейленген.

Қоңыр сырлы қыш бұйымдар. Қорғасын сырларының қоңыр түсіне олардың құрамына белгілі бір пайыздық өлшемдегі бояғышты – мыс тотығын қосу арқылы қол жеткізілген. Бұндай қыш бұйымдар Сарайшықтың сырланған қызыл балшықты ыдыстарының жалпы санының 4 % құрайды және бір түрі ғана кездеседі.

Қоңыр сырдың астына ангоб жалатылған және суреттері бар қыш бұйым. Өрнек салу техника-

сы жоғарыда сипатталған жасыл сырлы ыдыстарға үкесә.

Молдір, түссіз сырлы қыш бұйым сырланған қызыл балшықты ыдыстардың жалпы санының 8% құрайды. Олардың бірнеше түрлері бар.

Ангобтың үсті мен глазурдың астына суреттер салынған қоңыр және жасыл түсті қыш бұйымдар. Жіңішке гравюралық сызықтармен орындалған өрнектердің дені қоңыр және жасыл түсті дақтармен рең берілген спираль, ұзыншалау сопақ пішінді, толқын тәріздес сызықтар болып келеді. Шеңбер табанды тостағанның түбінің бөлшегі назар аударарлық. Тостағанның ішкі қабаты ақ ангобпен апталған, оның үстіне жайбарақат ұйықтап жатқан (қырынан) құстың бейнесі салынған. Сурет толық сақталмаған: денесі, мойыны және аяғының бір бөлігі ғана бар. Сурет сұлбасы сызықпен, оның үстінен қоңыр бояу жүргізіп салынған. Денесі сары-қоңыр бояумен боялған. Жайбарақат жиырылған канаты кең жасыл жолақпен әдіптелген, оның ішкі жағы қауырсындарды білдіру мақсатында қиғаш сызықтармен сызылыпты. Құстың

трилистниками, концентрическими линиями.

Керамика с коричневой прозрачной поливой. Коричневый цвет свинцовых полив достигался путем введения в их состав окиси меди в определенном процентном соотношении. Такая керамика составляет всего 4 % от общего количества красноглиняной поливной посуды Сарайчика и представлена одним видом.

Керамика с коричневой поливой, ангобной подгрупповкой и гравировкой. Техника нанесения орнамента аналогична таковой на сосудах с зеленой поливой.

Керамика с прозрачной бесцветной поливой набират лишь 8% от общего количества красноглиняной поливной посуды и представлена несколькими видами.

Керамика с гравировкой по ангобу и подглазурной росписью коричневым и зеленым цветами. В основном орнамент, выполненный тонкими гравированными линиями, представляет собой спирали, продолговатые овалы, волнистые линии, подсвеченные коричневыми и зелеными пятнами. На одном фрагменте дна чаши на кольцевом поддоне внутренняя поверхность покрыта белым ангобом, по которому выгравировано изобра-

жение спокойно стоящей птицы (в профиль). Рисунок сохранился не полностью – туловище, шея и часть ног. Контуры рисунка выгравированы тонкой линией и обведены коричневой краской. Тело птицы окрашено желто-коричневой краской. Крыло, спокойно прижатое к туловищу, обведено широкой зеленой полосой, а внутренняя поверхность его заштрихована косыми линиями, имитирующими перья. На шее птицы также проходит широкая зеленая полоса. Все свободное пространство было, видимо, украшено растительным орнаментом.

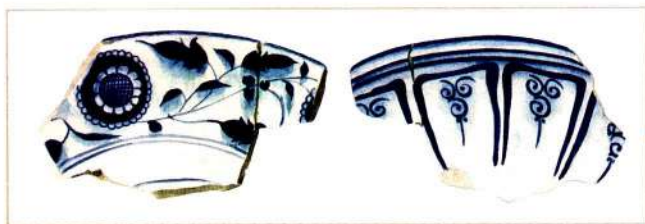
Керамика с подглазурной росписью представлена в основном мелкими фрагментами сосудов открытых форм. В коллекции имеется только одна археологически целая чаша на кольцевом поддоне, внутренняя поверхность которой украшена стилизованным растительным орнаментом, выполненным коричневой и зеленой красками по ангобному покрытию; рисунок обведен тонкой черной линией.

Красноглиняная керамика, покрытая глазурью зеленого, желтого, коричневого цветов, а также бесцветной

мойнының үстінен де кең жасыл жолақ өтеді. Барлық бос кеңістік, сірә, өсімдіктік өрнекпен әшекейленген болса керек.

Глазурь астына салынған суреттері бар қыш бұйым негізінен ашық пішінді ыдыстардың ұсақ бөлшектерінен тұрады. Коллекцияда бүтін қалпы сақталған бір ғана шеңбер табанды тостаған бар, оның іш жағы ангобтық қабаты бойынша қоңыр және жасыл бояулар арқылы стилденген өсімдіктік өрнекпен әшекейленген, сурет жінішке қара сызықпен қоршалған.

Жасыл, сары, қоңыр түсті глазурьмен, сондай-ақ, түссіз сырмен жалатылған қызыл балшықты қыш ыдыстар әртүрлі бұйымдар арқылы көрініс табады. Шанағы сфералық шеңберлік немесе конустық табандағы, дөңес ернеуі аздап ішке кіріңкі немесе сыртқа шығыңқы келген тостағандар. Шеңберлік немесе конустық табаны бар, сфералық шанағы тік немесе сыртқа бағытталған ернеуі бар тәрелкелер (табақшалар).

поливой, представлена разными изделиями. Это чаши на кольцевом или коническом поддоне со сферическим туловом, округлым венчиком, слегка загнутым внутрь или отогнутым наружу; тарелки на кольцевом или коническом поддоне со сферическим туловом, переходящим в вертикальный или полочковидный бортик; кувшины – кувшины с носиком, с узкой раструбовидной горловиной, имеющей расширение в средней части, к которому крепилась ручка. Тулово сосуда шаровидной формы. К плечу сосуда прикреплялся конусовидный носик; альбарелло – сосуды цилиндрической формы на кольцевом коническом поддоне; тубеки (детские горшки), имеющие тулово усеченно-конической формы, широкий венчик, отогнутый наружу, внутренняя поверхность их покрывалась зеленой поливой.

На всех видах посуды наиболее часто встречаются следующие узоры: так называемые «шестеренки»; четырех-, пяти- и шестилепестковые розетки; концентрические линии, служившие для украшения дна чаш и

Күмғандар – орта тұсында ұлғайып, аузы кең, жінішке мойнына бекітілген тұтқасы бар, шүмекті ыдыстар. Ыдыс шанағының пішіні шар тәрізді. Иініне конус тәріздес шүмек бекітілетін болған.

Альбарелло – конус табаны сақина тәріздене келген цилиндр пішінді ыдыстар. Түбектер (бесік горшоктары) – кесік конус пішінді, кең жиегі сыртқа шығыңқы ыдыстар, олардың ішкі қабатына жасыл қортпа сыр жалатылатын болған.

Ыдыстардың барлық түріне тән өрнектік желі төменгідей. Жиі кездесетін өрнектер: «тісті дөңгелекшелер» делінетіндер; төрт күлтелі, бес күлтелі және алты күлтелі розеткалар; тостағандар мен тарелкалардың түбін әшекейлеуге қолданылатын шеңберлес сызықтар. Ыдыстардың ішкі жағының әшекейленуі бадана пішіндес жапырақтармен; толық және жарты айналымдық спиральдармен; «шырша» түрінде салынған толқындалған сызықтармен;

тарелок. Внутренняя поверхность сосудов украшалась: листьями в форме луковиц; полными и вполборота спиральями; «елочками», нарисованными волнистой линией; стилизованными изображениями деревьев с вытянутыми макушками. Свободное пространство между узорами часто заполняла штриховка косыми линиями или «клетчатым узором». Наружную поверхность сосудов открытой формы иногда также покрывали поливой и украшали орнаментом. В некоторых случаях это был арочный орнамент, трактуемый как стилизованное изображение цветка лотоса. Кроме того, встречаются узоры в виде ланцетовидных листиков, соединяющихся попарно макушками. Венчики сосудов часто украшали одной или несколькими концентрическими линиями.

Кашинная поливная керамика. Для изготовления этой керамики использовался кашин – особое светлое керамическое тесто силикатного происхождения. Его основными компонентами были песок, каолин, полевой шпат, глина и известь на клеящем веществе. Тесто

төбелері созылық ағаштардың стилденген бейнелерімен орындалған. Өрнектер арасындағы бос кеңістіктің қиғаш сызықтар немесе «шыршалық өрнек» түріндегі сызықтармен толықтырылуы жиі кездеседі. Ашық формалы ыдыстардың сырты да кейде сырмен жалатылып, өрнектелетін болған. Кейбір жағдайларда бұл лотос гүлінің стилденген бейнесі ретінде түсіндірілетін аркалық өрнек болған. Сондай-ақ, өзара жұбымен төбелері түйістіріліп айыр пышақ түріндегі жапырақшалар кейпінде салынған өрнектер де кездеседі. Ыдыстардың жиегі бір немесе бірнеше

шеңберлес сызықтармен жиі әшекейленетін болған.

Кашиндік балшықтан жасалған сырланған қыш бұйымдар. Бұндай қыш бұйымды жасау үшін кашин, яғни силикат текті ашық ақ түсті ерекше камыр пайдаланылған. Оның негізгі компоненттері күм, каолин, далалық шпат, балшық және желімдегіш заттағы әк болған. Қамыр үлпілдек болып шығатын, сондықтан оны сырланған қабаты тоздандудан сақтайтын (Сайко, 1963, 21; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 195). Орта Азияда сілтілік глазури бар кашиндік қыш бұйымдардың ең ежелгі үлгілері XI-XII ғасырлардағы Оңтүстік

получалось рыхлое, поэтому слой поливы предохранял его от распыления (Сайко, 1963, С.21; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, С.195). В Средней Азии наиболее ранние образцы кашинной керамики со щелочной глазурью отмечены в Южной Туркмении XI - XII вв. и Маргиане XII - XIII вв. (Сайко, 1963, С. 21; Булатов, 1969, С.47). Начиная с XIII в. кашинная керамика становится широко известной в Хорезме (Вактурская, 1959, С.327), в золотоордынских городах Поволжья и Кавказа (Булатов, 1969, С.47). В комплексе поливной керамики Сарайчика количество сосудов, изготовленных из кашинного

теста, достигает 33%. Используя классификацию, разработанную Н.М. Булатовым (Булатов, 1968, С. 95-109; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, С.195-199), ее можно разделить на два больших отдела: с прозрачной и непрозрачной поливой, а внутри отделов – на группы и типы.

Кашинная керамика с прозрачной поливой (88%) делится на группы по цвету поливы и далее на типы по характеру орнаментации.

Керамика с бесцветной поливой в основном представлена фрагментами полусферических чаш на коль-

Түркіменияда және ХІІ–ХІІІ ғасырлардағы Маргианда (Сайко, 1963, 21; Булатов, 1969, 47) бой көрсеткен. ХІІІ ғасырдан бастап кашиндік қыш бұйым Хорезмде (Вактурская, 1959, 327), Еділ бойы мен Кавказдағы (Булатов, 1969, 57) алтынордалық қалаларда кеңінен белгілі бола бастайды. Сарайшықтың сырланған қыш бұйымдық кешенінде кашиндік камырдан жасалған ыдыстардың саны 66% құрайды. Н.М. Булатов (Булатов, 1968, 95-109; Федоров-Давыдов, Булатов, 1989, 195-199) жасап шығарған жіктеу әдісін пайдалана отырып, оны екі үлкен бөлімге бөлуге болады: сыры мөлдір және мөлдір емес, ал бөлім ішінде – топтар мен тектер айқындалады.

Сыры мөлдір кашиндік қыш бұйымдар (88%) сырының түсі бойынша топтарға бөлінеді де, одан әрі қарай өрнектелу сипатына байланысты тектерге бөлшектеледі.

Сыры түссіз қыш бұйымдар негізінен шеңберлес әрі конустық табандағы жартылай сфералық тостағандар болып келеді. Тостағандардың ернеуі көбінесе сәл сыртқа, не ішке қайырылынды болып келеді. Табан диа-

метрі 6-8 см арасында. Табан биіктігі – 1,0 ден 1,5 смге дейін. Тостағандардың қабырғаларының қалыңдығы шамамен 0,5 - 0,7 см. Сондай-ақ, шеңберлес конустық табаны бар, ернеулері тік немесе сөре тәріздес болып келетін тарелкалар да кездеседі. Жиегінің диаметрі – 24,0 – 26,0 см төңірегінде, шанағының биіктігі – 9,0 см, қабырғаларының қалыңдығы – 0,6 см, табанының диаметрі – 8,5 см, ал биіктігі – 1,0 см.

Мөлдір, түссіз сырлы кашиндік қыш бұйымдарға жататындардың өрнектік сипаты және жасалу тәсілі бойынша бірнеше тегін ажыратуға болады.

Глазурь асты полихромды суреті және глазурь асты бедері бар қыш бұйымдар ең көп ыдыстарды құрайды.

Полихромдық рең беру барысында жасыл түстің барлық ерекшеліктерін беретін мыс тотығын қолданған және қарақөк түстен бозарыңқы көгілдір түске дейін өзгерте алатын кобальт қолданылған. Кашиндік қыш бұйымдардың полихромдық суреті әдетте, үш түстен тұрады. Кашин балшығының өзі беретін ақ түс негіз болып табылады. Ал өрнек көк және жасыл түспен салынған. Ыдыстардың беті бедерлі, онымен өрнектің

цевом коническом поддоне. Венчики чаш чаще слегка отогнуты наружу, иногда загнуты внутрь. Диаметр поддона колеблется в пределах 6-8 см. Высота поддона – от 1,0 до 1,5см. Толщина стенок чаш примерно 0,5 – 0,7см. Кроме чаш имеются тарелки с вертикальными или полочкообразными бортиками, на кольцевом коническом поддоне. Диаметр венчика 24,0 – 26,0см, высота тулова 9,0см, толщина стенок 0,6см, диаметр поддона 8,5см, высота 1,0см.

Среди кашинной керамики с прозрачной бесцветной поливой в зависимости от способа и характера орнаментации можно выделить несколько типов.

Керамика с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом наиболее многочисленна (35%). При полихромной расцветке применялись окислы меди, обеспечивающие зеленый цвет всех оттенков, и кобальт, дающий цвет от темно-синего до бледно-голубого. Полихромная роспись кашинной керамики, как правило, состоит из трех цветов. Фоном является белый цвет, образуемый самим кашинном, а орнамент нанесен синим и зеленым цветом. На поверхности сосудов ре-

льефно выделены наиболее важные детали орнамента. Под прозрачной поливой рельефный орнамент обведен серо-зелеными линиями и расцвечен синими пятнами, фон же раскрашен коричнево-серыми или серо-зелеными точками.

На внешней поверхности ппалообразных сосудов практически всегда располагается арочный орнамент – стилизованное изображение лотоса, оконтуренное серо-зелеными линиями и расцвеченное темно-синими точками. Роспись внутренней поверхности сосудов отличается разнообразием. Принцип орнаментации – деление внутренней поверхности на несколько поясов, каждый из которых имеет свой рисунок (цветы, побеги, стебли, медальоны с вписанными в них побегами с цветами – трилистниками и т.д.). Поясной способ орнаментации завершается своеобразным украшением днища сосуда. Чаще всего это растительный орнамент, замкнутый в круг, либо розетка, либо окружность, разделенная на 4, 6, 8 частей и т.д. Особый интерес представляют изображения уток на днище чаш (*Археологическая карта Казахстана*, 1960, Рис.8). По-

ен маңызды бөлшектері көрнекіленеді. Мөлдір сырдың астындағы бедерлі өрнек сұр-жасыл сызықтармен қоршалып, көк нокаттармен бояп айшықталған, оның фоны қоңыр-сұр немесе сұр-жасыл нүктелермен айшықталып боялған.

Пиала тәріздес ыдыстардың сыртқы қабатында әрдайым сұр-жасыл сызықтармен қоршалған, қаракөк нүктелермен боялған аркалық өрнек – лотостың стилденген бейнесі орналасады. Ыдыстардың ішкі қабатындағы суреттер сан алуандығымен ерекшеленеді. Өрнектеу принципі – ішкі бетін әрқайсысының өзіне ғана тиесілі суреттері бар (гүлдер, бұтақшалар, сабақтар, іш жағы сабақты үш күлтелі гүлдермен толықтырылған медальондар және т.б.) бірнеше белдеулерге бөлу. Өрнектеудің белдеулік тәсілі ыдыс түбінің өзіндік әшекейленуімен бітеді. Бейнелеудің түрлі-түстілігі мен сурет сипаттарының әртүрлілігі байқалады. Көбінесе бұл – шеңбер ішінде тұйықталған өсімдіктік өрнек, яки розетка, не 4, 6, 8 бөлшекке бөлінген шеңбер т.б. Әсіресе тостағандардың түбінде салынған үйректердің бейнелері назар аударарлық

(Археологическая карта Казахстана, 1960. сур.8). Ондай суреттер Шемаха-қаладан (Вактурская, 1959, 318; Булатов, 1968, 100-101), Сарай-Беркеден (Якубовский, 1931, 28. сур. 1) табылған ыдыстарда да кездеседі. Тостағандардың қос үйрек бейнеленген түп жақтары сақталған. Қанаттары жинақы құстар бір-біріне қарама-қарсы тұрған күйінде қырынан бейнеленіпті. Олардың айналасындағы кеңістік үш және төрт күлтелі сабақты гүлдер түріндегі өсімдіктік өрнекпен әшекейленген. Құстар да, гүлдер де көгілдір, жайылыңқы нүктелермен көркемделген. Тостаған түбіндегі бейнелер ішінде оң жаққа қарай ұшып бара жатқан Феникс құсының суреті жақсы сақталған, әрі тың мазмұндылығымен ерекшеленеді. Қанатын барынша жайған құс аркасынан бейнеленген. Тым созыңқы мойынына қырынан бейнеленген бүркіт тұмсықты, қыран көзді шектен тыс үлкен бас орнатылған. Бастың төменгі жағы жақсы көрсетілген жағамен әдіптелген. Желкесінде екі қауырсын, олар желге тербелгендей болып, көлемі басқа тең келетін әлдебір айдарға ұқсайды. Аркасының төменгі жағы, құйрығының дәл үсті анық дөңгеленіп біткен доғаны

добные изображения встречаются также на сосудах из Шемаха-Кала (Вактурская, 1959. С.318; Булатов, 1968. С.100-101), Сарая-Берке (Якубовский, 1931. С.28, рис.1). Сохранились донные части чаш с изображениями двух уток. Птицы запечатлены стоящими в профиль, напротив друг друга, со сложенными крыльями. Пространство вокруг них покрыто растительным орнаментом в виде побегов с трех- и четырехлепестковыми цветами. И птицы, и цветы украшены голубыми расплывшимися точками. Среди рисунков птиц на донцах чаш оригинальностью сюжета и хорошей сохранностью выделяется изображение летящей вправо птицы Феникс. Птица показана со спины, с полностью распахнутыми крыльями. На сильно вытянутой шее расположена нарисованная в профиль гипертрофированно крупная голова с мощным орлиным клювом и хищным глазом. Снизу голова оторочена хорошо обозначенным воротником. На затылке изображены два пера, как бы развевающиеся на ветру и образующие своеобразный гребень, соразмерный голове. В нижней части спины надхвостье образует четко очерченную дугу. Из-под нее видны

длинные изогнутые перья хвоста, повторяющие растительный орнамент вокруг фигуры Феникса.

Кроме изображений птиц на изделиях с рельефной росписью отмечена единственная пока фигура зверя. А именно на фрагменте донной части чаши сохранился рисунок головы зайца. Для украшения внутренних поверхностей чаш использовался не только поясной орнамент, но и роспись в виде многократно повторяющихся «павлиньих глазков» с синим и голубым заполнением. Также довольно часто на чашах встречается орнамент в виде крупной рельефной куфической надписи, обведенной линиями серо-зеленого цвета. Свободное пространство внутренних поверхностей чаш и тарелок часто заполняли серо-зелеными точками и диагональными синими сетками.

Керамика с подглазурной полихромной росписью без рельефа (11%). При росписи таких сосудов в гораздо большем количестве применялась синяя кобальтовая краска. Из орнаментальных мотивов встречаются косые сетки, круги, горизонтальные и вертикальные линии, изображения, напоминающие перо павлиньего

кұрайды. Оның астынан құйрығының ұзын, имек қауырсындары Феникс фигурасын қоршап тұрған өсімдіктік өрнектерге ұқсаңқырап бой көрсетеді. Бедерлі өрнегі бар бұйымдардың ішінен күс бейнелерінен басқа, әзірге, аң суреті салынған біреуі ғана қолда бар. Тостаған түбінің бөлшегінде тек қоянның ғана бейнесі сақталған. Тостағандардың ішкі қабатын әшекейлеу үшін өрнектердің белдеулеп орналастырылуы ғана емес, сонымен бірге көк және көгілдір түспен толықтырылған, көп мәрте қайталанатын «тауыскөз» түріндегі ою-өрнектер де пайдаланылатын. Сондай-ақ, тостағандар бетінде ірі бедермен көрнекіленген куфалық жазулар да жиі кездеседі. Жазу сұр-жасыл сызықтармен көмкерілетін болған. Тостаған мен тәрелкелердің ішкі беттеріндегі бос кеңістіктер сұр-жасыл нүктелер және қиғаш сызықты көк торлармен шымқай толтырылған.

Бедерсіз глазурь астылық полихромды суреті бар қиғаш бұйымдар (11%). Бұндай ыдыстарға сурет салу барысында көк кобальтты бояу анағұрлым көп мөлшерде қолданылатын болған. Өрнектік желілерден

кездесетіндері – қиғаш торлар, шеңберлеу, тік және көлденең сызықтар, тауыс құйрығының қауырсынын еске салатын бейнелер. Көп жағдайда тостағандардың ішкі беті бірнеше секторларға бөлініп, олардың іші қиғаш көк торлар немесе ирек-сирек сызықтармен т.б. толықтырылып отырған. Осы секторларды жарасымды гүлі бар бұтақшалар мен сабақтардың тілесімінен құрылатын шеңбер немесе жүрек пішінде: медальондардан тұратын шынжыр баулармен әшекейлеген. Одан тыс, нәзік сабақты және ұзын да жіңішке жапырақты бұталардың да суреттері жиі кездеседі. Бұта ортасында – қиғаш тормен толтырылған шеңбер. Және де ыдыстардың ішкі беттерінің өрнектері белдеулене орналастырылуы да жиі. Тостағандар ортасында өсімдіктік өрнекті розетка жайғастырылған. Бос кеңістік «үтірлермен», нүктелермен, кішкентай спиральдармен әшекейленген. Ыдыстардың сыртқы бетінің өрнектері көбінесе жиегінің асты және бұйымның түбіне таяу өтетін көлденең сызықтар аясында шенелген кен жолақ түрінде жиі кезігеді, ол жолақтың ішінде сұр-жасыл жолақтар осы түстес нүктелермен әшекейленіп,

хвоста. Часто внутренняя поверхность чаш разделена на несколько секторов широкими полосками, заполненными диагональной синей сеткой или зигзагообразными линиями и т.д. Сектора украшались цепочками медальонов сердцевидной или округлой формы, образованных из соединения побегов и стеблей, с вписанными в них цветами. Кроме того, часто встречаются изображения кустов с тонкими стеблями и длинными узкими листьями. В центре куста – круг, покрытый диагональной сеткой. Нередко на внутренней поверхности сосудов орнамент располагался и поясами. В центре чаш размещалась розетка с растительным узором. Свободное пространство покрывали «запятые», точками, маленькими спиральями. Орнамент внешней поверхности чаш чаще всего представляет собой широкую ленту, ограниченную горизонтальными линиями под венчиком и в придонной части, внутри которой полосы серо-зеленого цвета, украшенные точками того же цвета, образуют косые кресты. Повторяясь несколько раз, эти кресты создают треугольники и ромбы. В треугольники вписывали углы с широкими синими контурами, а в

ромбы – круги с такими же контурами.

Керамика с росписью кобальтом («тимуридская») немногочисленна – всего 4 % от всей коллекции кашинной керамики. Роспись кобальтом обычно создает сложный растительный орнамент. Эта керамика появилась в эпоху Тимуридов (конец XIVв) и процветала в течение всего XVв. Она возникла в подражание китайскому фарфору типа «кобальт», который расписывали подглазурным синим рисунком по белому фону (Булатов, 1969. С. 52-53; 1974. С.13'-138; 1968. С.102; Шляхова, 1980. С.76 – 86). Для данного вида керамики также характерны чаши полусферической формы на кольцевых конических поддонах и тарелки с уплощенным туловом, бортиком, отогнутым наружу, и почти горизонтальным венчиком. В качестве украшения по краю венчика наносили полосу синего цвета. Затем шел горизонтальный поясик из уголков, направленных в одну сторону. Далее следовал растительный орнамент – стебли с двухлепестковыми цветами и листьями. В плане декора наиболее интересна чаша полусферической формы на кольцевом поддоне

қиғаш айқыштарды құрайды. Бұл айқыштар бірнеше рет қайталана келіп, үшбұрыштар мен ромбыларды құрады. Үшбұрыштарға кең көк контурлы бұрыштар кіріктірілген, ал ромбыларға – шеңберлер, олар да кең көк контурлы.

Ою-өрнекті кобальтты («тимуридтік») қыш ыдыстар кашиндік қыш бұйымдардың жалпы санының 4 % құрайды. Кобальтпен әшекейлеу әдетте күрделі өсімдіктік өрнек түзеді. Қыш бұйымдардың бұл түрі Тимуридтер дәуірінде пайда болды да, XIV ғасырдың соңына таман кемеліне келіп, XV ғасыр бойы гүлденген еді. Ол қытайдың ақ фонды глазуриясты көк суретпен көркейтілетін «кобальт» текті фарфорына еліктеуден туындаған болатын (Булатов, 1968, 102; 1969, 52-53; 1974, 137-138; Шляхова, 1980, 76-86). Қыш ыдыстардың бұл түріне дөңгелек конус табан үстіндегі жартысфералық пішіндегі тостағандар мен шанағы жалпиган, ернеуі сыртқа шығыңқы және жиегі толықтай көлденеу деуге келетін төрелкелер жатады. Жиегінің шетін айналдыра әшекей ретінде көк түсті жолақ жүргізілетін болған. Одан соң бір жаққа қаратылған бұрыштардан

тұратын көлденеу белдемше өтеді. Одан әрі қарай өсімдіктік өрнегі – екі күлтелі гүлі мен жапырақтары бар сабақ салынатын болған. Шеңберлес табанды, жиегі сыртқа сәл шығыңқы жартысфералық пішіндегі тостағанның әшекейленуі қызық. Жиегінің диаметрі – 19,0 см, ыдыстың табанымен қоса алғандағы биіктігі – 7,5 см, табанының биіктігі – 1,0 см, ал диаметрі – 7,5 см. Тостағанның ішкі және сыртқы қабаты ақ ангоб қабатымен жабылған, оның үстіне көк түсті әшекей салынып, соңынан мөлдір сыр жағылған. Жиегіне көктүсті жолақ жүргізілген. Ішкі бетінің үстіңгі белдеуі стилденген «қытай бұлттарының» суретімен әшекейленген. Келесі белдеу әшекейсіз. Тостағанның астыңғы бөлігі құйрығын жайған құс суреті (бәлкім, қырғауыл болар) бар розеткамен әшекейленген. Құс төңірегінде – өсімдіктік өрнектер: ұзын, нәзік сабақтарында жіңішке ланцет тәріздес жапырақтары және үш күлтелі түйнегі бар жүрек пішіндес төрт күлтелі гүлдер. Гүлдер шеңбер бойынша бірінің соңын бірі ала тізбектеліп орналасқан. Тостаған толық сақталмаған. Ангобтық қабаты кашиндік негізінен ажырап кеткен. Сыртқы беті селдір

с венчиком, слегка отогнутым наружу. Диаметр венчика 19,0 см, высота сосуда с поддоном 7,5 см, высота поддона 1,0 см, диаметр поддона 7,5 см. Наружная и внутренняя поверхности чаши покрыты слоем белого ангоба, на который нанесена роспись синего цвета, а поверх нее чаша покрыта прозрачной поливой. По венчику проходит полоса синего цвета. Верхний пояс внутренней поверхности орнаментирован изображением стилизованных «китайских облаков». Следующий за ним пояс не декорирован. Донная часть чаши украшена розеткой с изображением птицы, возможно, фазана с распущенным хвостом. Вокруг птицы – растительный орнамент в виде цветов с четырьмя лепестками сердцевидной формы на длинных тонких стеблях с узкими ланцетовидными листьями и трехлепестковыми бутонами. Цветы располагаются цепочкой по кругу. Чаша сохранилась не полностью. Ангобное покрытие отслаивается от кашинной основы. Внешняя поверхность орнаментирована ажурными арочками, по центру которых радиально расходятся зигзагообразные линии.

Керамика с прозрачной бирюзовой поливой очень часто встречается в материалах Сарайчика и составляет 29 % от общего количества кашинной керамики. Она представлена: чашами с чуть загнутыми внутрь или отогнутыми наружу венчиками, стройными удлиненными альбарелло, блюдами, тарелками с широкими горизонтальными бортами, миниатюрными луковицеобразными сосудиками (чернильницами), кувшинами, горшковидными сосудами с прямыми низкими шейками, а также фрагментами сосудов с прямоугольным дном и вертикальными стенками. По способу орнаментации различаются несколько типов.

Керамика с черной подглазурной росписью (8%). На сосудах этого типа под бирюзовой поливой очень часто встречаются изображения черных крестиков-«птичек», орнаментов: растительного (кусты с ветвями и трилистниками), геометрического (уголки, направленные в одну сторону, треугольники, окружности, зигзагообразные линии). Так же часто представлены животные – птицы, зайцы, лани, рыбы.

қапшамен өрнектелген, оның ортасынан радиалды түрде таралған ирек сызықтар өтеді.

Ақық түстес мөлдір сыр жағылған қыш бұйымдар Сағайшық материалдары арасында жиі кездесіп, қашындік балшықтан жасалған қыш бұйымдардың жалпы санының 29 % құрайды. Олар мынадай: ернеуі сәл ішке иіліңкі немесе сыртқа шығыңқы тостағандар, сымбатты ұзын альбареллолар, табактар, көлденеңінен кең ернеулі төрелкелер, түйнек тәріздес шағын ыдышалар (синауыттар), құмыралар, мойындары қысқа және тік гошкү тәрізді ыдыстар, сондай-ақ, тікбұрыштана келген түбі және тік қабырғалары бар ыдыстар бөлшектері. Өрнектелу тәсілдері бойынша бірнеше түрге бөлінеді.

Глазурь астында қара түсті суреттер салған қыш бұйым (8%). Ыдыстардың бұл түрлерінің ақық түстес қорытпасының астында қара айқыштар, «ноқаттар», өрнектер жиі кездеседі: өсімдіктік (бұтақты және үшжапырақты бұталар), геометриялық (бір бағытқа қаратылған бұрыштар, үшбұрыштар, шеңберлер, ирек түріндегі сызықтар). Жануарлар бейнелері де жиі қолданылады – құстар, қояндар, еліктер мен балықтар.

Ақық түсті және қара бояулардың классикалық үйлесімін бұзушылық та ұшырасады, ондайда, әдетте, қара бояу жасыл түспен алмастырылады.

Глазурь астында қара суреттері бар және бедерлі қыш бұйымдар (7%). Кейде өрнектің жекелеген элементтері қара бояумен қоршалған бедермен беріледі, яғни полихромдық қыш бұйымдарды жасауға тән техника қолданылған деген сөз.

Түбі сақина тәрізді болып келген табақшаның сынығы да назар аударарлық. Түбінің диаметрі – 8,0 см, түбінің биіктігі – 0,9 см, ал тағы да осы түп сақинасының қалыңдығы – 0,8 см, ал қабырғаларының қалыңдығы – 0,5 см. Табақшаның іші-сыртына да ақық түстес сыр жалатылған. Сыртқа бетінде аркалық өрнек орналастырылыпты. Ішкі қабаты суреттер қатарымен әшекейленген. Түбінде басын артқа қайырып, канаттарын жинап ұстаған құстың қырынан салынған бейнесі сақталып қалыпты. Оның айналасындағы кеңістік үшкүлтелі гүлдер сабағы түріндегі өсімдіктік өрнекпен әшекейленген. Құс та, гүлдер де майда көк нүктелермен көркемделген.

Наблюдаются случаи нарушения классического сочетания бирюзового и черного цветов, когда черная краска под глазурью заменяется зеленой.

Керамика с черной подглазурной росписью и рельефом (7%). Иногда отдельные элементы узора даны рельефом, обведенным черной краской, т.е. в той технике, которая характерна для керамики с полихромной расцветкой.

Интересен фрагмент блюда на кольцевом поддоне. Диаметр поддона 8,0 см, высота поддона 0,9 см, толщина кольца поддона – 0,8 см, толщина стенок 0,5 см. Блюдо покрыто бирюзовой поливой внутри и снаружи. На наружной поверхности расположен арочный орнамент. Внутренняя поверхность украшена яркими рисунков. На дне сохранилось профильное изображение птицы со сложенными крыльями и головой, обращенной назад. Пространство вокруг нее покрыто растительным орнаментом в виде побегов с трехлепестковыми цветами. И птица, и цветы украшены мелкими синими точками. Клюв и ноги птицы окрашены в синий цвет. Следующий ярус декориро-

ван многократно повторяющимися павлиньими глазками с синими точками. Представлены в коллекции и фрагменты чаши со стилизованным эпиграфическим орнаментом.

Керамика с подглазурной росписью рельефом (6%). На внешней поверхности сосудов, где имеется рельеф, углубленные места окрашены в более темный цвет, а на выпуклостях под прозрачной поливой просвечивает светлый кашин. Орнамент чаще эпиграфический или в виде точек, образующих пяти- или четырехлепестковые цветы.

Керамика с белым рельефным орнаментом и фоном, залитым черной краской, под бирюзовой прозрачной поливой (2%). К этому виду посуды относится фрагмент сосуда, возможно альбарелло, внутренняя поверхность которого не орнаментирована. На внешней поверхности прослеживается эпиграфический орнамент, нанесенный белой рельефной линией. Фон залит черной краской. Интересен фрагмент тулова сосуда горшковидной формы с наклепной рельефной конической шишечкой. Рельефный белый орнамент

Құстың түмсығы мен аяқтары көк бояумен боялған. Келесі қатар көп қайталана беретін көк нүктелі тауыс көздерімен әшекейленген. Коллекцияда стилденген эпиграфиялық өрнегі бар тостағандардың бөлшектері де ұшырасады.

Глазурь астында бедерлі суреттері бар қыш бұйым. Ыдыстардың бедерлі сыртқы бетіндегі ойыс жерлері күңгірттеу түске боялған, ал шығынқы жерлеріндегі мөлдір сырдың астынан кашиндік балшықтың ашық түсі қылаңдайды. Өрнектерінің дені эпиграфиялық немесе төрт-бес күлтелі гүлдер құрайтын нүктелер түрінде болып келеді.

Ақық түстес мөлдір сырының астында қара бояу құйып жасаған фонында ақ бедерлі өрнегі бар қыш бұйым (2%). Ыдыстың бұл түріне ішкі беті өрнектелмеген қыш бұйымның, ол бәлкім, альбарелло болар, бөлшегі жатады. Сыртқы бетінде бедерлі ақ сызықпен салынған эпиграфиялық өрнегі бар. Тұсы қара бояумен құйып жасалған. Жапсырма бедерлі конустық бүрткішесі бар бұл ыдыстың пішіні горшок тәріздес шанағының бөлшегі қызық. Бедерлі ақ өрнек

қалған жерлерін қара бояумен құйып шыққанда ерекше айшықталады.

Суретсіз және бедерсіз қыш бұйым (6%). Іші-сыртына бірдей ақық түстес сыр жалатылған ыдыстың бұл түрінің үлкен, бәлкім тостаған тәрізділерінің қабырғалары мен түп жақтарының сынықтары Сарайшықта көптеп кездеседі.

Ультрамаринмен сырланған қыш бұйым. Сырдың ультрамариндік түсіне оның құрамына кобальт қосу арқылы қол жеткізіледі. Бұл топтағы ыдыстар көп емес, кашиндік қыш бұйымдардың жалпы санының небәрі 9 %-ын құрайды. Ішіне ақық түстес, ал сыртына ультрамариндік сыр жалатылған ыдыстар ерекше көзге түседі (4 %). Сонымен қатар, іші-сыртына бірдей ультрамариндік сыр жалатылған бұйымдардың да бар екені белгілі (5%).

Мөлдір емес сыр жалатылған кашиндік балшықтан жасалған қыш бұйымдар (кашиндік балшықтан жасалған ыдыстардың 7%-ын құрайды) да глазурінің құрамы дәл мөлдір сырлы қыш ыдыстардай, тек жалатылған соң қалайы тотығымен қарайтылатын

выделяется на фоне, залитом черной краской.

Керамика без росписи и рельефа (6%), внутренняя и внешняя поверхности которой покрыты бирюзовой поливой, представлена в коллекции большим количеством фрагментов стенок и донных частей крупных сосудов, возможно чашеобразного вида.

Керамика с ультрамариновой поливой. Ультрамариновый цвет поливы достигается путем введения в ее состав кобальта. Группа не многочисленна – лишь 9 % от общего числа кашинной керамики. Четко выделяется посуда, покрытая внутри бирюзовой, а снаружи ультрамариновой поливами (4%). Также известны изделия, внутренняя и наружная поверхности которых покрыты ультрамариновой поливой (5%).

Кашинная керамика с непрозрачной поливой (7% от общего количества кашинной керамики) покрыта глазурью того же состава, что и керамика с прозрачными поливами, с последующим заглушением глазури окисью олова (Булатов, 1968. С.105). Она может быть разделена на группы по цвету глазури: белая, ультрамариновая и бирюзовая, в каждой из ко-

торых можно выделить подгруппы в зависимости от характера росписи и способа орнаментации.

Керамика с белой поливой. О ней можно судить по небольшому количеству (4%) фрагментов чаш, покрытых с обеих сторон молочно-белой, голубоватой или сероватой поливой.

Керамика без росписи представлена фрагментами чаш полусферической формы на кольцевом поддоне, венчик чаш или слегка отогнут наружу, или загнут внутрь.

Керамика с полихромной росписью, с золочением по белой поливе – «мишан». Относящиеся к ней фрагменты чаши на кольцевом поддоне орнаментированы красными, сине-серыми, черными и зелеными красками и позолотой. Сюжет орнамента – побеги винограда, цветы, сидящая на ветке птица с длинным хвостом; арабские и персидские надписи; «китайские облака» и т.д. Некоторые фрагменты поливных чаш очень близки керамике из раскопок золотоордынского Азака (г. Азов) (Белинский, Масловский, 2005. С.176. Рис. 11, 3; Крамаровский, 2007. С.183). Интересная находка – фрагменты стенки

болған (Булатов, 1968, 105). Ол глазуридің түсі бойынша топтарға жіктеле алады: ақ, ультрамаринді және ақық түстес, олардың әрқайсысын суретіне және өрнектелу сипатына қарай тағы әрі қарай бөлуге болады.

Ақ сырлы қыш бұйым. Оларды екі жағы да сүттей ақ, көкшілдеу немесе сұрлау сырмен жалатылған тостағандардың азғана бөлшектері (4%) арқылы бөліп талдауға болады.

Суретсіз қыш бұйым түбі сақина тәрізді, ернеуі не сәл сыртқа шығыңқы, не аздап ішке иіліңкі, пішіні жарғы сфералық тостағандардың бөлшектері арқылы көрініс табады.

Полихром суретті, ақ сыр – «минайлар» үстінен алтынмен апталған қыш бұйым түбі сақина тәріздес, қызыл, көк-сұр, кара және жасыл бояулармен боялған және алтынмен апталған тостағандардың бөлшектерінен тұрады. Өрнектері – жүзім сабақтары; гүлдер; бұтақта отырған ұзын құйрықты құстың бейнесі; араб және парсы жазулары; «қытайлық бұлттар» және т.б. Сырланған тостағандардың кейбір бөлшектері сын-сипаттарымен алтынордалық Азақ

каласында жүргізілген қазба жұмыстар барысында табылған қыш бұйымдарға ұқсастау келеді (Белинский, Масловский, 2005, 176. сур. 11, 3; Крамаровский, 2007, 183). Жабық пішінді, сірә, құмыра болса керек, ыдыстың қабырғаларының бөлшектері назар аударарлық: ақ күнгірт сырдың үстінен жүргізілген көк түсті, алтын өрнекті әшекейі бар. Өкінішке орай, қолда бар бөлшектер картинаны толық қалпына келтіруге мүмкіндік бермейді, бірақ, олардың бетіне көк бояумен салынған суреттен әлдебір қабыршақты денені (айдаһардың?) және кей жерлерінде жапырақтары қарама-қарсы орналастырылған бұтақтарды анық көруге болады. Стилденген қауырсындар (айдаһардың құйрығы?) қызыл жиекті алтын бояумен салынған. Сурет қызыл жиекті алтынмен апталған төрт күлтелі гүлдер тізбегінен тұратын жолақпен қоршалыпты.

Ультрамариндік сыр (ладжвардин) үстінен салынған полихромды глазурь үстілік суреті бар қыш бұйымдар алтындалған, ақ және алқызыл бояулармен зерленген өсімдіктік өрнекпен әшекейленген. Шанағы жалпиган, ал ернеуі тік дерлік болып келетін тәрелке

сосуда закрытой формы, видимо кувшина, украшенно-го росписью синего цвета и позолотой по белой глухой поливе. К сожалению, имеющиеся фрагменты не позволяют восстановить полную картину, но на них хорошо видны участки какого-то тела, покрытого чешуей (дракона?), и ветви с супротивно расположенными листьями, нарисованные синей краской. Золотой краской с красной обводкой изображены стилизованные перья (хвоста дракона?). Рисунок был окаймлен чередой небольших четырехлепестных цветов, покрытых позолотой с красной обводкой.

Керамика с полихромной надглазурной росписью по ультрамариновой поливе (ладжвардин) (2%) украшалась растительным орнаментом с росписью золотистыми, белыми и красными красками. Интерес представляет фрагмент тарелкообразного сосуда с уплощенным туловом и почти вертикальным бортиком. Диаметр венчика 19,0см, толщина стенок 0,4см, высота бортика 3,1см. Венчик с наружной и внутренней сторон декорирован полосой черного цвета. По верху венчика располагается череда точек белого и красного цветов, груп-

пирующихся по три. С внутренней стороны венчика тонкой белой линией нарисованы «луковицеобразные» медальоны, внутри каждого из которых располагаются четыре белые точки. Полоса «луковицеобразных» медальонов прерывается изображением медальона округлой формы с золотым ромбиком в центре, обрисованным красным цветом. Поясок, расположенный на бортике и выделенный белыми и красными линиями, орнаментирован группами из четырех белых точек через каждые 2,5см. Следующий пояс украшен растительным орнаментом в виде стилизованных закрученных стеблей, побегов и листьев, возможно винограда, и медальонов округлой формы с розетками золотого цвета, оконтуренными красным. С наружной стороны по венчику располагается стилизованная арабская надпись, выполненная белым цветом на черной полосе. Следующий поясок – стилизованный растительный орнамент в виде соединенных стеблей и побегов. Ниже располагается «арочный» орнамент, выполненный белой краской. Пояски отделены друг от друга концентрическими линиями красного, белого и черного цветов.

тәрізді ыдыстың бөлшектері назар аударуға тұрарлық. Ернеуінің диаметрі – 19,0 см, қабырғаларының қалыңдығы – 0,4 см. ернеу биіктігі – 3,1 см. Ернеуінің іші-сырты бірдей кара бояулы жолақпен әшекейленген. Ернеуінің үстін жағалай үш-үштен кезектесетін ақ және кара түсті нүктелер орналасқан. Ернеуінің ішкі жағы жіңішке ақ сызықтармен салынған «буылтық» іспетті медальондармен әшекейленген, олардың әрқайсысының ішіне төрт ақ түсті нүктелер орналасқан. «Буылтық» медальондардың жолағы ортадағы қызыл түспен салынған алтын ромбы бар шеңбер пішіндес медальон бейнесіне жетіп тоқтайды. Ернеуіндегі ақ және қызыл сызықтармен айшықталған белбеуше әрбір 2,5 см сайын орналастырылған төрт ақ нүктеден тұратын топтамалармен ғана әшекейленген. Келесі белбеу стилденген оратылған бұтақтар, сабақтар, және жапырақтар (жүзімдікі болуы мүмкін) түріндегі өсімдіктік өрнекпен және қызыл бояумен жиектелген шеңбер пішінді алтын түсті розеткалы медальондармен әшекейленген. Үстінгі жағының сыртын ала кара жолақты қуалай ақ бояумен жазылған

стилденген араб жазуы орналасқан. Келесі белбеуше – өзара шырмасатын бұтақшалар мен сабақтар түріндегі стилденген өсімдіктік өрнек. Онан соң, астында – ақ бояумен орындалған «аркалық» өрнек. Белбеулер бір-бірінен қызыл, ақ және кара шеңберлес сызықтармен бөлінген.

Жуықта табылған бұйымдардың ішінде түбі сақина тәріздене келген, жасыл сыр жалатылған тостағанның сынығы бар. Ішкі беті шырмалған сабақтар мен ірі жапырақтар түріндегі стилденген өсімдіктік өрнекпен әшекейленген, мұндағы жапырақтар ішінде алты алтын сәулелі «жұлдызшалар» түріндегі өрнек тағы бар.

Кашиндік балшықтан жасалған Люстр суретті қыш бұйымдардың сынықтары азын-аулақ кездесіп қалады (2%). Люстрмен сурет салу қалайы глазуринің кеңінен таралуымен бірге Таяу Шығыста XII ғасырда пайда болған. Люстр құрамында бірінші кезекте мыс, күміс, тіпті, алтын кіретін (Кверфельдт, 1947, 41) бояуды қалпына келтіре күйдіру нәтижесінде алынады.

Ашық түсті сыр бетіне люстрмен сурет салынған қыш бұйым ортағасырлық Иранның көркем

Среди находок недавнего времени привлекает фрагмент чаши на кольцевом коническом поддоне, покрытием прозрачной зеленой поливой. Внутренняя же поверхность украшена стилизованным растительным орнаментом в виде вьющихся побегов и крупных листьев, внутри которых располагались «звездочки» с шестью золотыми лучиками.

Кашинная керамика с росписью люстром проследивается по небольшому количеству фрагментов (2%). Роспись люстром возникла в XIII в. на Ближнем Востоке одновременно с широким распространением оловянной глазури. Люстр является результатом восстановительного обжига красочного состава, в который входят в первую очередь медь, серебро и даже золото (Кверфельдт, 1947. С.41).

Керамика с росписью люстром по светлой поливе представлена фрагментами расписной художественной керамики средневекового Ирана. Фрагмент чаши(?) был украшен росписью люстром с обеих сторон. На внешней поверхности сохранились горизонтальная и три вертикальных полосы, упирающихся в горизон-

тальную. На внутренней поверхности – крупный позитивный растительный узор оливково-коричневатого цвета с большой экспозицией светлого фона. Толщина стенки сосуда 0,7 см. Другой фрагмент принадлежал кувшину или альбарелло(?), орнаментированному только снаружи крупным позитивным растительным(?) узором коричнево-желтого цвета с большой экспозицией светлого фона. Толщина стенки сосуда 0,5 см. Еще один фрагмент стенки кувшинообразного сосуда оказался орнаментирован только с наружной стороны. На нем видны два яруса, разделенные светлой полосой шириной 0,3 см. На оливково-коричневом фоне нижнего яруса процарапана надпись арабской вязью. На верхнем ярусе сохранилась часть негативного растительного орнамента.

Керамика с росписью люстром по ультрамариновой поливе. Сведения о ней дает единственный фрагмент чаши с полусферическим туловом и прямым венчиком. Внутренняя и наружная поверхности ее покрыты ультрамариновой непрозрачной поливой и украшены люстром. Орнамент растительный.

суретті қыш бұйымдарының табылған бөлшектері арқылы белгілі. Тостаған (?) сынығының ішкі және сыртқы беті люстр суретімен әшекейленген. Сыртқы бетінде тігінен үш рет жүргізілген жолақтар сақталып қалыпты және олар көлденеңінен салынған бір жолаққа келіп тіреледі. Ішкі бетінде кең және ашық орынға салынған қоңыр-сарғыш түсті өсімдіктік өрнек. Ыдыс қабырғасының қалыңдығы – 0,7 см. Құмыраның немесе альбареллоның (?) қабырғасының тағы бір бөлшегі тек сырт жағынан ғана ірі қоңыр-сарғыш түсті өсімдіктік өрнекпен әшекейленген. Ыдыстың қабырғасының қалыңдығы – 0,5 см. Бұл бөлшекте ашық түсті ені 0,3 см жолақпен бөлінген екі қатар бар. Төменгі қатарда сарғыш-қоңыр боялған орынға араб жазуы жазылған. Жоғарғы қатарда өсімдіктік өрнектің керісінше, яғни, негативтік бөлігі сақталыпты.

Ультрамариндік сыр бетіне люстрмен сурет салынған қыш бұйым. Бұндай бұйымдар жөніндегі мәліметтерді шанағы жарты сфералық және тік ернеулі, іші-сырты бірдей мөлдір емес ультрамариндік сырмен жалатылып, люстрмен сурет салынған тостағанның

жалғыз ғана бөлшегі арқылы алуға тура келеді. Ол өсімдік өрнектерімен әшекейленген. Жиегінен люстр салынған жолақ өтеді.

Қытай фарфоры – селадон негізінен ашық жасыл (салат) түсті ыдыстар қатарына жатады. Еуропада бұндай ыдыстарды селадон деп атаған. Бұлар – фарфор тәрізді массадан даярланатын, жасыл реңді мөлдір сырмен жалатылған қалың қабырғалы шағын табак пен тостағандар. Көбіне селадондардың бедерлері глазурь асты болып келеді, алайда олар глазурьдің қалың қабатынан анық көріне бермейді де, қабат ішінде нәзік сурет ретінде байқалып, жарық пен көлеңкең ойынын жасайды (Булатов, 1969, 56). Әртүрлі сюжеттер, бұлттар мен құстардан басқа, тостаған бөлшектерінде иероглифтер мен айдаһардың бейнесі де табылды. Қала тұрғындарының ішіндегі байлар арасында селадоннан жасалған бұйымдар өте жоғары бағаланатын, өйткені оларға магиялық қасиеттер телінетін. Селадон едәуір қымбат болатын, сондықтан жергілікті базарларда селадонның имитациясы болып табылатын, алайда кашиндік камырдан жасалған, әртүрлі жасылдау-сұр

Китайский фарфор – селадон представлен в основном посудой светло-салатного цвета. В Европе такую посуду называли селадонном. Это толстостенные блюда и чаши, изготовленные из фарфоровидной массы и покрытые прозрачной поливой зеленоватого оттенка. Часто селадоны имеют подглазурный рельеф, который, однако, не проявляется на толстом слое глазури, а образует тонкий рисунок внутри слоя, создавая игру света и тени (Булатов, 1969, С. 56). Помимо разнообразных растительных сюжетов, облаков и птиц на фрагментах чаш обнаружены также иероглифы и изображение дракона(?). Изделия из селадона очень ценились в среде богатого городского населения, поскольку им приписывались особые магические свойства. Селадон стоил достаточно дорого, поэтому на местных рынках были популярны изделия, имитирующие селадон, но изготовленные из кашинного теста и покрытые зеленовато-серой поливой разных оттенков. Они отличались от селадона качеством теста и более легким весом. На внутренней поверхности некоторых сосудов сохранились остатки подглазурно-

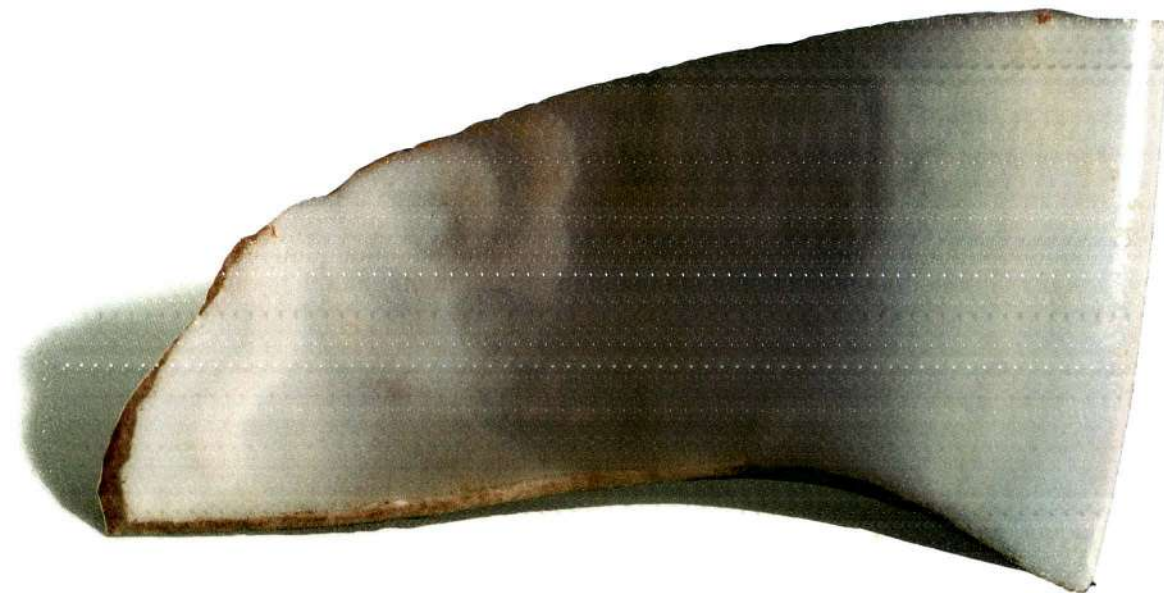
го орнамента в виде рельефного вертикального рифления, а также рельефного подглазурного орнамента, созданного при помощи ангоба.

Архитектурный декор занимает заметное место среди материалов городища Сарайчик. Это облицовочные плитки, изготовленные из ожелезненной глины и кашина, со штампованным или процарапанным орнаментом, покрытые глазурью или без нее, а также изразцы с мозаичным орнаментом и орнаментом, выполненным росписью. Значительная часть изразцов украшена эпиграфическим и растительным орнаментом. Основными цветами при изготовлении архитектурного декора были бирзовый, ультрамариновый и белый, реже – желтый и красный. Большинство зданий Сарайчика были построены из обожженного кирпича квадратной формы. Кирпич использовался и для вымостки полов внутри помещений.

сырмен жалатылған бұйымдар сұранысқа ие болды. Бұл бұйымдардың нағыз селадоннан айырмашылығы сапасында, әрі жеңілдеу болып келеді. Кейбір ыдыстардың ішкі бетінде тігінен қырай салынған бедерлер және ангоб көмегімен салынған глазурь астылық бедері бар өрнектер сақталған.

Сәулеттік өрнек Сарайшық қаласынан табылған материалдардың ішінде ерекше орын алады. Бұлар негізінен құрамында темір көп балшық пен кашиннен жасалған, штамп көмегімен немесе кесіп салынған өрнектері бар, глазурь жалатылған немесе ондайы жоқ жапсырмалық плиткалар, немесе, мозаикалық өрнектері және суреттері бір жағына ғана салынған сырлы жұқа кірпіш. Сырлы жұқа кірпіштердің бір-шамасы эпиграфиялық және өсімдіктік өрнектермен әшекейленген. Сәулеттік өрнекті жасағанда пайдаланатын негізгі ақыл түс, ультрамариндік және ақ түстер болған, ал сары мен қызыл бояулар сирек кезігеді. Сарайшық ғимараттарының дені текше кірпіштерден салынған. Сондай-ақ, бұл кірпіштер ішкі бөлмелердің еденіне төсеуге де пайдаланылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қыш бұйымдар – ортағасырлық мемлекеттердегі технологиялық даму деңгейі мен экономикалық қарым-қатынастарды ғана емес, сонымен бірге аймақтық және жаһандық көлемдегі қағамдық саяси оқиғаларды қалпына келтірудегі маңызды деректердің бірі. Сондықтан Жошы Ұлысы кезі мен одан кейінгі уақыттардағы Сарайшықтың біз талдаған қыш бұйымдарының материалдары өзінің ақпараттық деңгейі және маңызы жағынан осы қаланың жеке мәдени және шаруашылық өмірі аясынан асып түседі, өйткені онда бүкіл империяға қараған аймақтарда және көршілес мәдени-этникалық кеңістіктерде орын алған күрделі (тек қана технологиялық емес) процестер шоғырланған түрде көрініс табады.

Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенінде, әлбетте, пішіндері әртүрлі сырланбаған қызыл балшықты қыш ыдыстардың саны басым, олардан соң – сырланған қызыл балшықты және кашиндік балшықтан жасалған асханалық ыдыстар, сондай-ақ, шет өңірлерден тасымалданған үлгілер кездеседі. Сәулеттік өрнек те

бұл кешеннің ажырамас бөлігін құрайды.

Қыш өндірісінің барлық түрлеріне жасалған топтамалық (фактурасына, тығыздылығына, қалыңдығына және т.б.) және сапалық сараптама жасау Алтын Орда мәдениетінің көп қабаттық сипатын айқындай түседі. Бұл жекелей алғанда, ыдыс қамырының, қалыптау техникасының, бұйымның бетін өндеудің әртүрлі әдістермен жасалатындығынан байқалып, қол өнері мен қыш бұйым шеберлерінің этникалық құрамы туралы, яғни олардың Орта Азиядан (Хорезм), Қырымнан, Төменгі Еділ бойынан және Кавказдан және тағы басқа өңірлерден шыққандығын көрсетеді.

Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенінде мемлекет дамуының әркілы кезеңіне сәйкес колөнер өндірісінің өзіндік ерекшелері көрініс тапты. Бұйымдардың ертерек кезеңдегі үлгілерінің кавказдық, қырымдық, хорезмдік және басқа да шет елдік шеберлердің қолынан шыққан, яғни, әкелінген өнімдерден онша айырмашылығы жоқ. Бұл кезеңде негізінен жаулап алынған жерлерден шыққан қыш бұйым шеберлері Ұлыста бұрыннан бар немесе жаңадан бой көтерген қала орталықтарында

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Керамика – благодатный источник не только для изучения уровня развития технологии и экономических отношений в средневековых государственных образованиях, но и для реконструкции важнейших общественно-политических событий регионального и глобального масштабов. Естественно, и проанализированные нами гончарные изделия средневекового Сарайчика по степени информативности и значимости выходят далеко за рамки характеристики культурно-хозяйственной жизни населения этого города (пусть даже одного из имперских центров), поскольку в них в сконцентрированном виде получили отражение сложные процессы (не только технологического характера), которые происходили в регионах улуса Жошы и в сопредельных культурно-этнических пространствах.

В керамическом комплексе Сарайчика численно доминируют, естественно, разнообразные формы неполивной красноглиняной керамики, далее следуют поливная красноглиняная и кашинная керамика, а также привоз-

ные образцы. Неотъемлемую часть этого комплекса составляет архитектурный декор.

Анализ всех видов гончарных изделий по типологическим (фактуре, плотности, толщине и др.) и качественным признакам (особенности формы тулова, горловин, ручек, венчиков, ангоб, лощение, орнамент и др.) обнаруживает синкретический характер культуры Золотой Орды. Он проявляется, в частности, в разнообразии рецептуры теста посуды, техники формовки, обработки ее поверхности, что в некоторой степени говорит об этническом составе ремесленников и гончаров – выходцев из регионов Средней Азии (Хорезм), Крыма, Нижнего Поволжья, Кавказа.

В керамическом комплексе Сарайчика получили отражение специфические особенности ремесленного производства на разных этапах развития государства. Ранние образцы изделий ещё мало отличаются от привозной продукции кавказских, крымских, хорезмских и др. мастеров. В этот период лучшие мастера-керамисты, происходящие главным образом из завоеванных терри-

әртүрлі өнім шығару ісімен шұғылдана бастаған еді. Бұндай жағдайды өз кезінде Плато Карпини қысқа да нұсқа былай сипаттаған болатын: «Сарациндердің және өзге де жерлердің қожайындары болып табылатын олар ондағы барлық үздік шеберлерді алып келіп, оларға өз жұмыстарын жасататын».

Қыш бұйымдар өндірісінің кенею және тұрақтану кезеңі қыш ыдыстардың жана түрлері мен өрнектелу үлгілерінің пайда болуы және оларды даярлаудың технологиялық тәсілдерінің жетілдірілуімен сипатталады. Көптеген өндіріс ошақтарындағы ыдыстар мен сәулеттік өрнектердің түрлері бір-біріне жақындай түседі. Олар көптеп өндіріліп, алтынордалық қалаларға жылдам тарайтын болған. Қыш бұйымдарды өндіру деңгейі салыстырмалы түрде алғанда, теңесе бастайды. Қалаларда өздерінің стандартты бұйымдарын саудаға молынан шығаратын қыш бұйым шеберлерінің цехтары орналасқан тұтас бір кварталдар пайда болады. Сарайшықтан табылып отырған мұндай өндірістік аудандар кезінде қала экономикасының тез өрлеуіне өз септігін тигізген.

Сонымен бірге, Алтын Орда қалаларында технологиялық шешімдері, міндеттерінің бағыттары және стильдері әртүрлі мектептер қалыптаса бастайды. Жергілікті қыш шеберлерінің жаналықтары ыдыс формаларынан, өрнектері мен сырлануынан және қызыл түсті ангобпен жалатылуынан көрініс тапты.

Басқа да тауар түрлері сияқты өндірістің әртүрлі орталықтарындағы қыш бұйым өнімдерінің саны, сапасы және алуан түрлілігі көбіне Жошы Ұлысындағы және көрші мемлекеттердегі саяси-экономикалық жағдайға тәуелді болды.

Сарайшық қаласының қыш бұйымдар кешенінде шет аймақтардан әкелінген өнімдер ерекше топты құрайды. Олардың санының да, түрлерінің де көптігі сауда-саттық, экономикалық байланыстардың қаншалықты кең жүргізілгендігі мен қалалықтардың әртүрлі кезеңдегі өміріне ішкі саяси-әлеуметтік ахуалдардың әсерінің қандай болғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Сарайшықтағы қыш бұйымдардың салыстырмалы сараптамасы көрсеткендей мұндағы қыш бұйым

торий, налаживали в улусе различные производства, как уже в имеющихся, так и во вновь основанных городских центрах. Такую ситуацию достаточно лаконично охарактеризовал в свое время Плато Карпини: «В земле сарацинов и других, в среде которых они являются как бы господами, они забирают всех лучших ремесленников и приставляют их ко всем своим делам».

Период расширения и стабилизации керамического производства характеризуется появлением новых форм гончарной посуды, орнаментальных мотивов и совершенствованием технологических приёмов их изготовления. Типы сосудов и архитектурного декора в многочисленных центрах производства становятся довольно близкими. Они производятся в больших количествах и быстро распространяются по золотоордынским городам. Уровень керамического производства относительно выравнивается. В городах возникают цеховые кварталы керамистов, которые поставляли в большом количестве свои стандартизированные изделия. Такие промышленные кварталы, участки которых зафиксированы и на

Сарайчике, способствовали быстрому росту экономики города.

Вместе с тем в городах Золотой Орды формируются разнообразные в плане технологического решения задачи направления, стили, школы. Новшества местных мастеров-гончаров сказывались на своеобразии форм сосудов, орнаментов и полив, покрытия ангобом красного цвета.

Количество, качество и разнообразие керамической продукции в разных центрах производства, как и других видов товаров, зависели во многом от политико-экономической ситуации в улусе Жошы и в соседних государствах.

Особую категорию в керамическом комплексе городища составляет привозная продукция, видовое разнообразие и количество которой проявляют картину разветвленных торгово-экономических контактов и воздействия внутренних социально-политических факторов на жизнь горожан в различные периоды существования Сарайчика.

Сравнительный анализ керамики Сарайчика обнару-

өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келіп отырған ыдыстар мен тасымал бұйымдарының деңгейі болған. Сарайшықтың Жошы Ұлысындағы басқа қалалармен сауда-саттық байланысының жиі болғандығы, әрине, байқалып тұрады.

Қызыл балшықты ыдыс – ортағасырлық мемлекеттерде ең көп таралған өнім түрі, сондықтан қыш бұйым өндірісінің ошақтарын, Сарайшықтың экономикалық мүдделерінің бағытын және бірқатар басқа да мәселелерді анықтау үшін балшық құрамы мен ыдыс формаларын зерттеу және өрнектік жүйенің топтама-сын жасау мен сараптау ерекше маңызға ие.

Сарайшық қыш бұйымдар өндірісіне ғана тән технологиялық тәсілдердің ерекшелігін, бұйымдар түрлерін және т.б. зерттеу қажеттілігінен туындайтын міндеттер де шешуші маңызға ие бола түседі. Бұл еңбекте осы мәселені шешуге талпыныс жасалған.

Қыш бұйымдар туралы жинақталған мәліметтер империяның полиэтникалық құрамына байланысты мәселелерді қарастыру барысында көдеге жарайды.

Алтынордалық Сарайшық тұрғындарының көп

ұлттылық ерекшелігі тек қана жерлеу рәсімдерінде ғана емес, сонымен бірге осы қалада өндірілген қыш бұйымдардың түрі мен өндіру технологиясы және өрнектелу ерекшеліктерінен де көрініс табады. Бұл ерекшелік тұрғындар арасындағы белгілі бір этникалық топтардың сұранысына ие пішіні мен өрнектері бар қыш бұйымдарды өндіруден байқалады. Мысалы үшін, Жошы Ұлысының астанасы – Сарайда, Ибн-Батутаның мәлімдеуінше, басқа елдерден келген тұрғындардың шоғырланып тұратын жеке кварталдары болған. «Әрбір халық өз жер телімінде жеке тұрады; олардың базарлары да сол жерде». Сірә, Сарайшықта да өзге елден келген көпестер мен колонершілер де өз жерлестіктерін құрып алып, тұрақты өмір сүрген.

Зерттеліп жатқан кешеннің ерекше маңызды хронологиялық шекарасы алтынордалық және ноғайлы-казак мәдениеті арасындағы уақыт межесімен анықталады. Бұл кезде Сарайшықтың статусы ғана емес, кескін-келбеті де өзгеріске түседі; оның төңірегіне Ноғай Ордасы мен Қазак хандығында бас қосқан жұрттан құралған тұрғындар шоғырланады. Сырттан сан

живаает, что гончарное производство здесь подвергалось влиянию других центров государства в результате обеспечения транзитных караванов посудой и тарой. Прослеживаются пути наиболее частых торговых связей Сарайчика с другими городами улуса Жошы.

Красноглиняная посуда – самая распространенная продукция в средневековых государствах, поэтому для выяснения центров гончарного производства, направлений экономических интересов Сарайчика и ряда других вопросов особое значение имеет изучение состава глины, формы сосудов, анализ и типология орнаментальной системы.

Решающее значение обретает и задача, связанная с необходимостью изучения специфики технологических приемов, типов изделий и др., характерных для собственно сарайчиковского керамического производства. В книге сделана попытка её решения.

Накопление знаний о продукции гончаров позволяет привлечь их при разработке проблем, связанных с полиэтничным составом империи. Многонациональная специфика в культуре жителей золотоордынского Сарай-

чика может проявляться не только в погребально-обрядовой практике, но и в изменении форм и технологий, а также орнаментики гончарных изделий, изготовленных в этом городе. Эта специфика выражается в производстве изделий с такими формами и орнаментами, которые обеспечивали ей сбыт среди населения определённых этнических групп. К примеру, в столице улуса Жошы – Сарае, по сообщению Ибн-Батуты, находились кварталы, где жили компактно выходцы из других стран (Ирак, Египта, Сирии) и различных регионов государства. «Каждый народ живет на своём участке отдельно; там и базары их». Видимо, и в Сарайчике постоянно проживали купцы и ремесленники из иных мест, образовав свои землячества.

Особо важная хронологическая граница изучаемого комплекса определена временным рубежом между золотоордынской и ногайско-казахской культурами. В это время изменяется не только статус Сарайчика, но и облик самого города; вокруг него консолидируется население, которое входило в Ногайскую Орду и Казахское ханство. Увеличивается разнообразие привозных

алуан қыш бұйымдар тасымалдана бастайды. Осы кезеңдегі Сарайшықтың қызыл балшықтан жасалған қыш бұйымдарының бірқатар түрінде далада кенінен таралған ағаштан және теріден жасалған ыдыстар пішіндерінің желісі пайда болады.

Бұл еңбекті Сарайшық қыш бұйымдар кешеніне қатысты мәліметтер қорын толықтыру, сонымен қатар, Жошы Ұлысында және оның орнында бой көтерген әртүрлі этно-мемлекеттік құрылымдарда орын алған саяси-экономикалық ахуалдарды зерттеу барысында туындайтын күрделі ғылыми проблемаларды шешу барысындағы маңызды қадамдардың бірі деп санаймыз.

гончарных изделий. Именно в это время в ряде форм красноглиняной керамики Сарайчика появляются мотивы форм широко распространенных в степи сосудов из дерева или кожи.

Данная работа является важным этапом в создании базы данных по керамическому комплексу Сарайчика и

реконструкции подлинной картины его развития во времени в контексте разработки общих проблем истории и культуры евразийских народов, вовлеченных в орбиту событий, которые происходили в улусе Жошы и после, когда на осколках былой империи возникли различные этногосударственные образования, т.е. в XIII-XVI вв.

Иллюстрациялар

Иллюстрации

Illustration

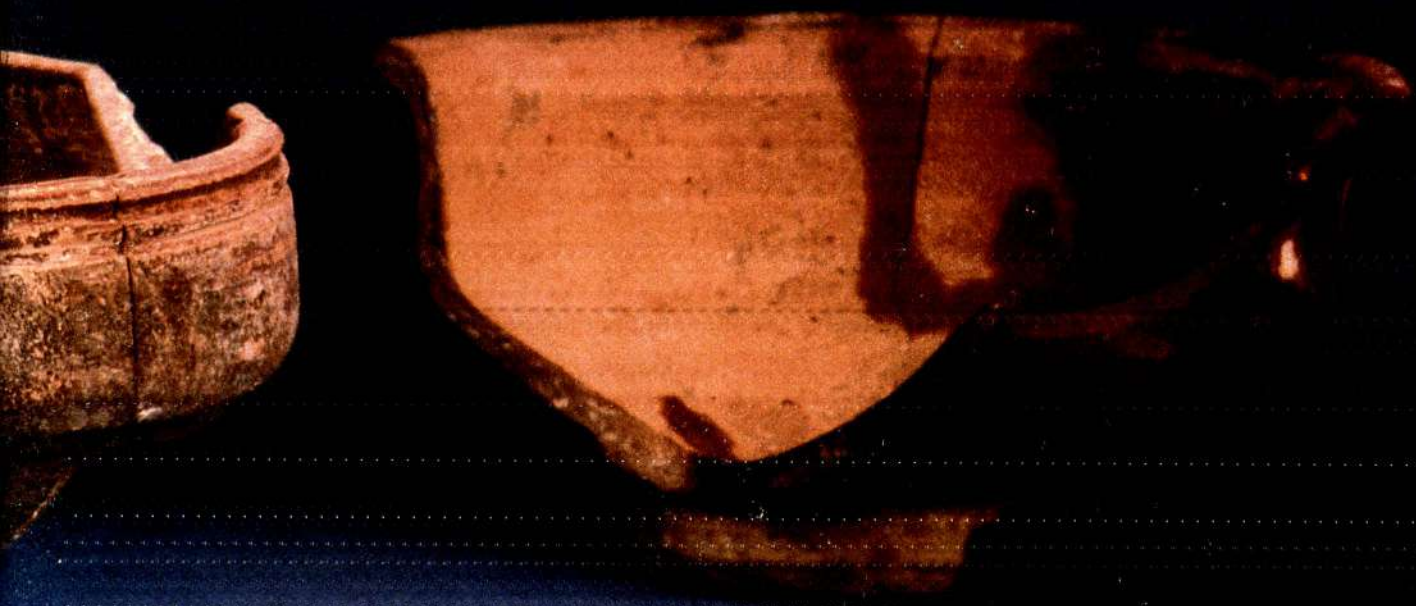

Сырланбаған қыш бұйымдар

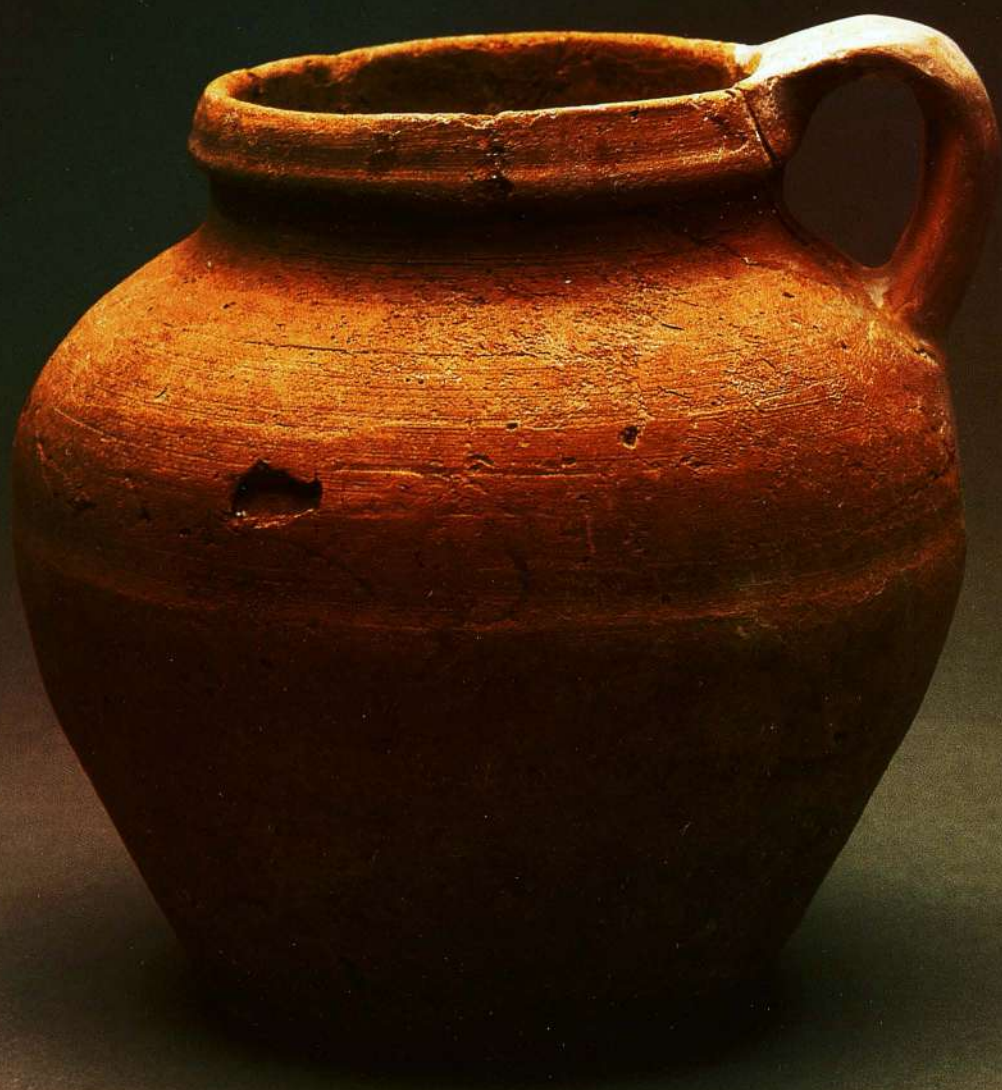
Неполивная керамика

Unglazed Ceramics

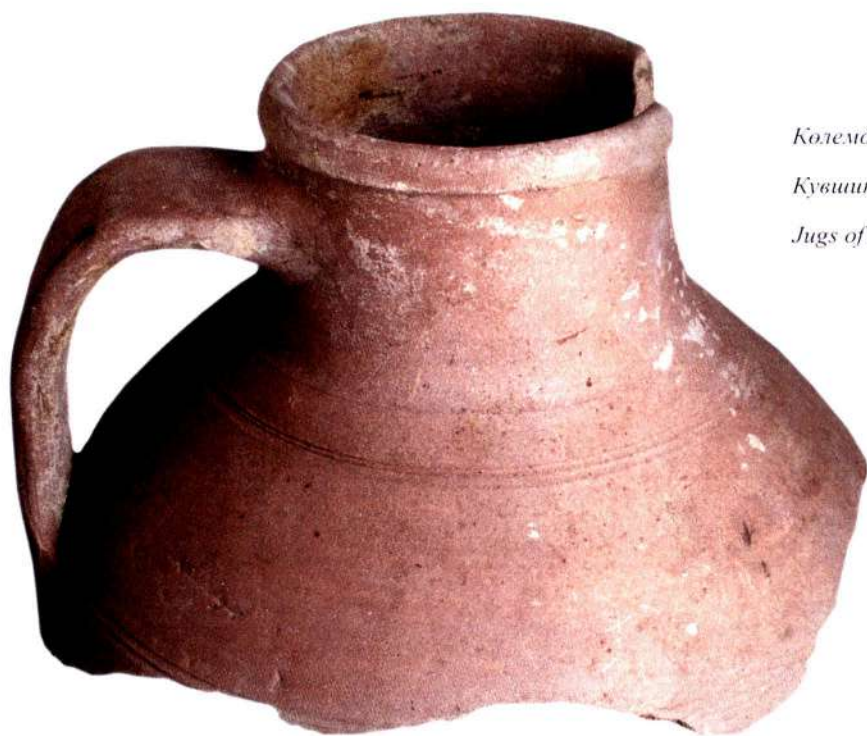

Көзелер

Горики

Pot shaped vessels

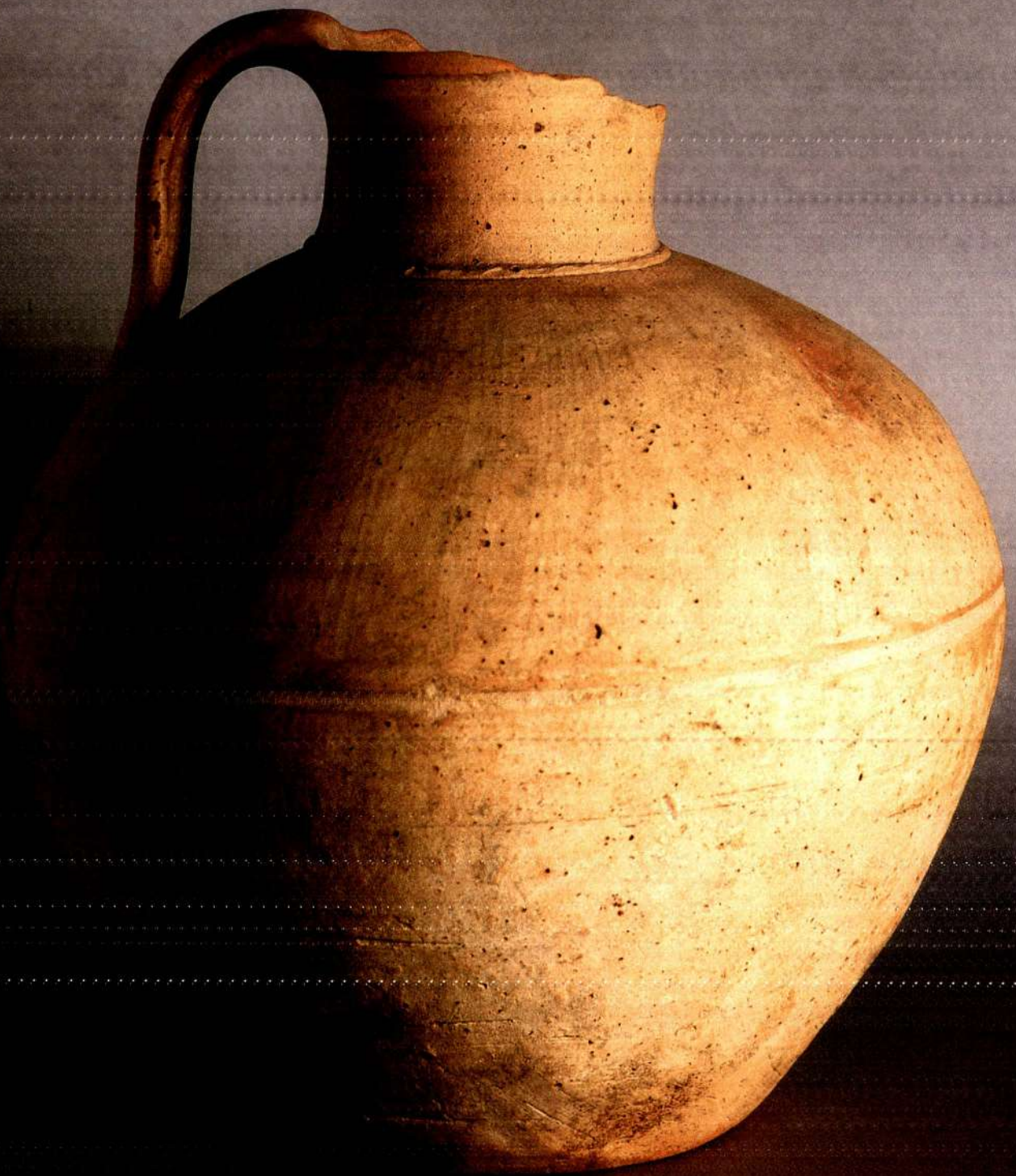

Көлемді құмыралар

Кувшины крупных размеров

Jugs of big sizes

Көлемді қумыралар

*Кувшины крупных
размеров*

Jugs of big sizes

Орташа құмыралар

Кувшины средних размеров

Jugs of middle sizes

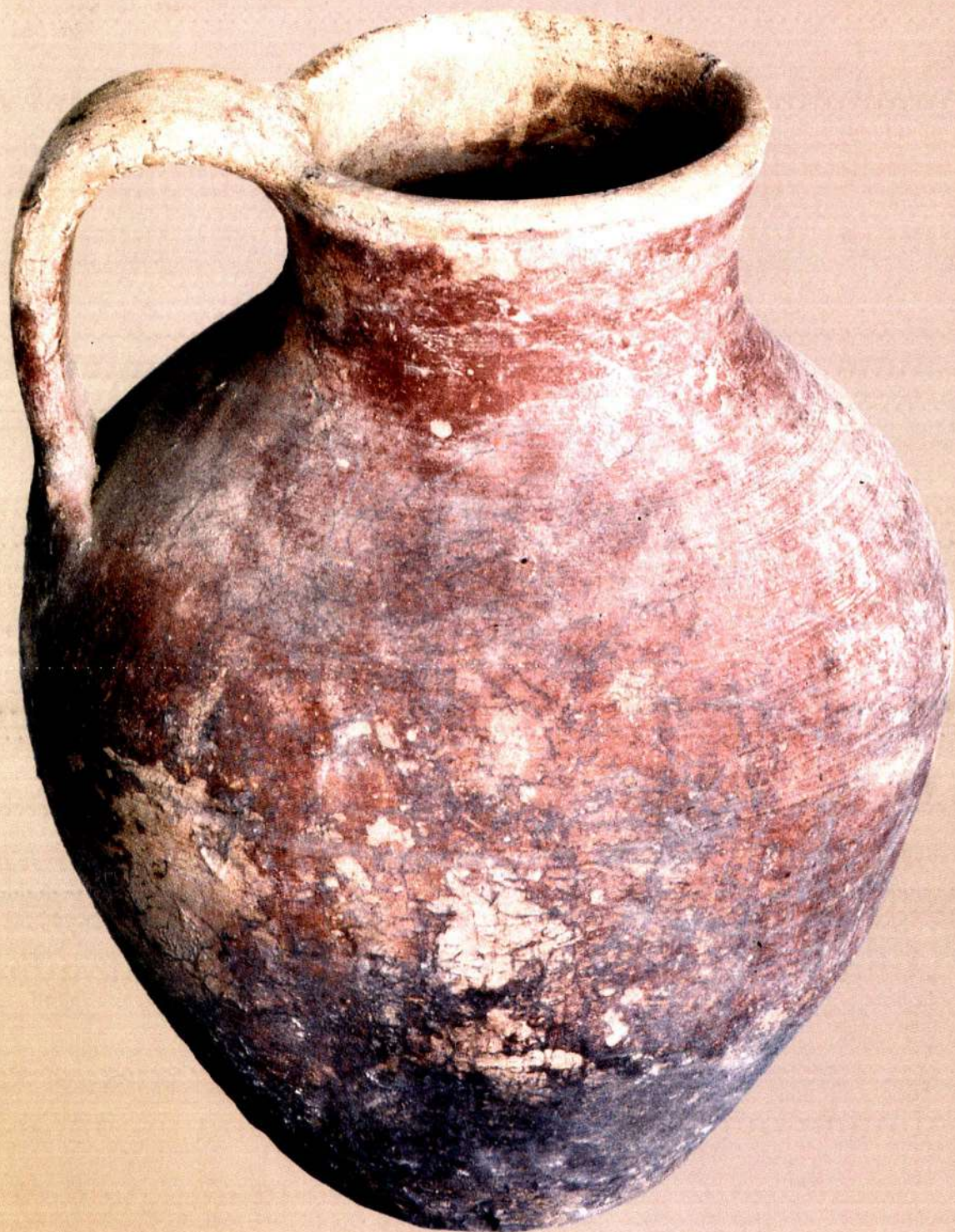

Орташа қумыралар
Кувшины средних размеров
Jugs of middle sizes

90

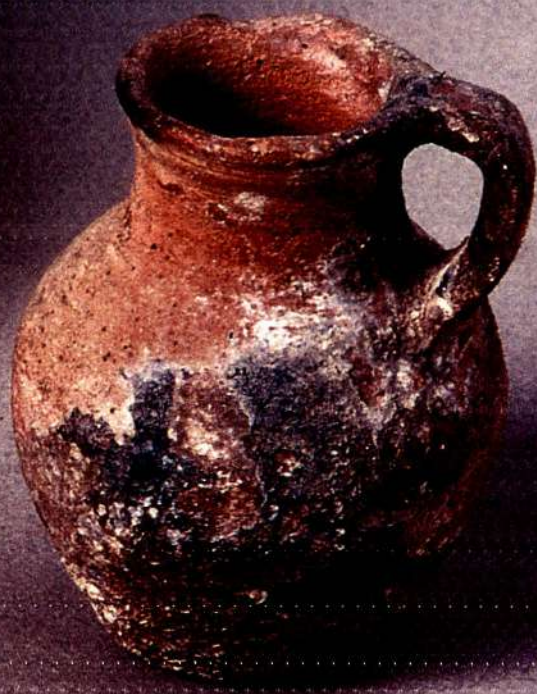
Шағын құмыралар

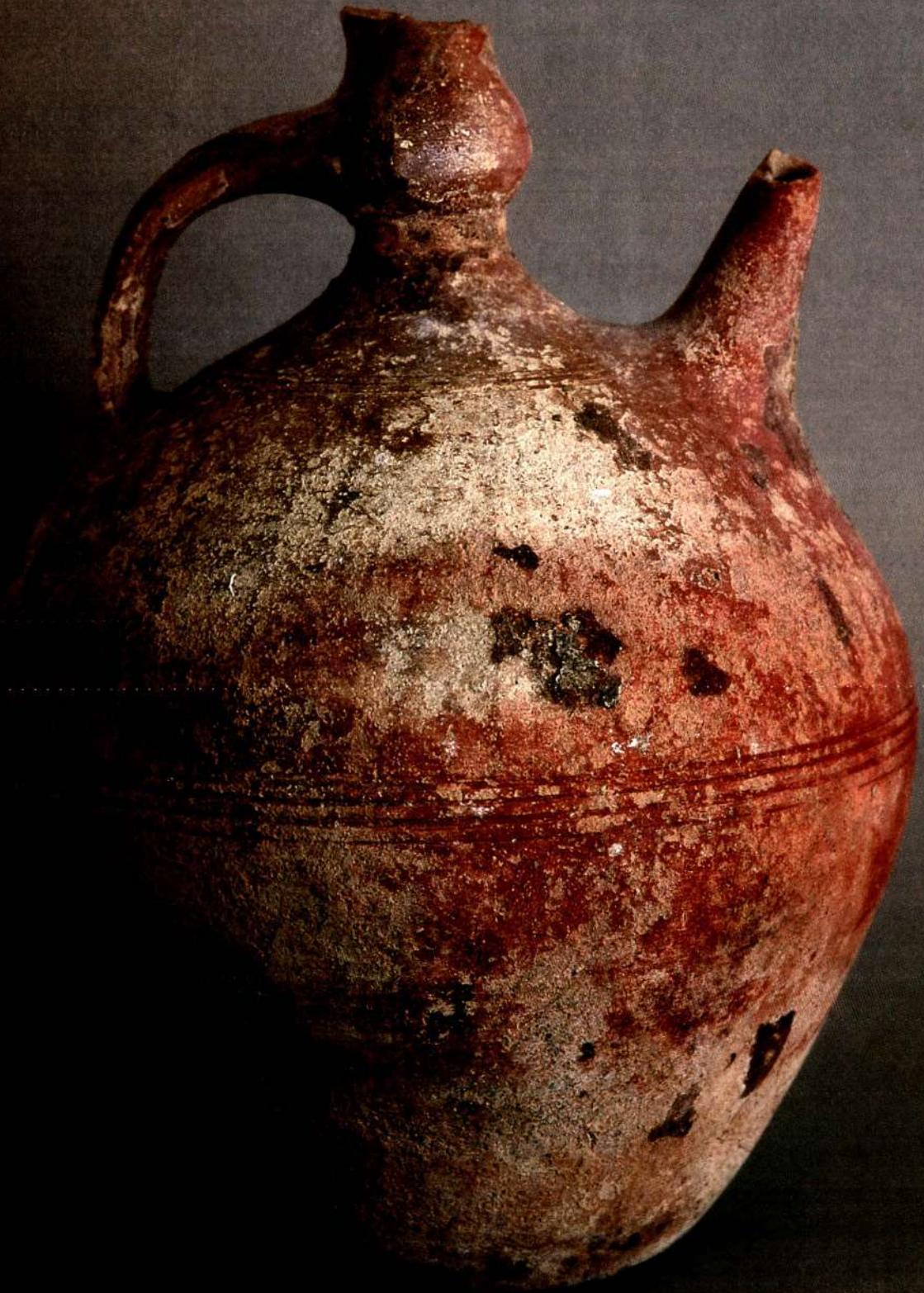
Кувшины малых размеров

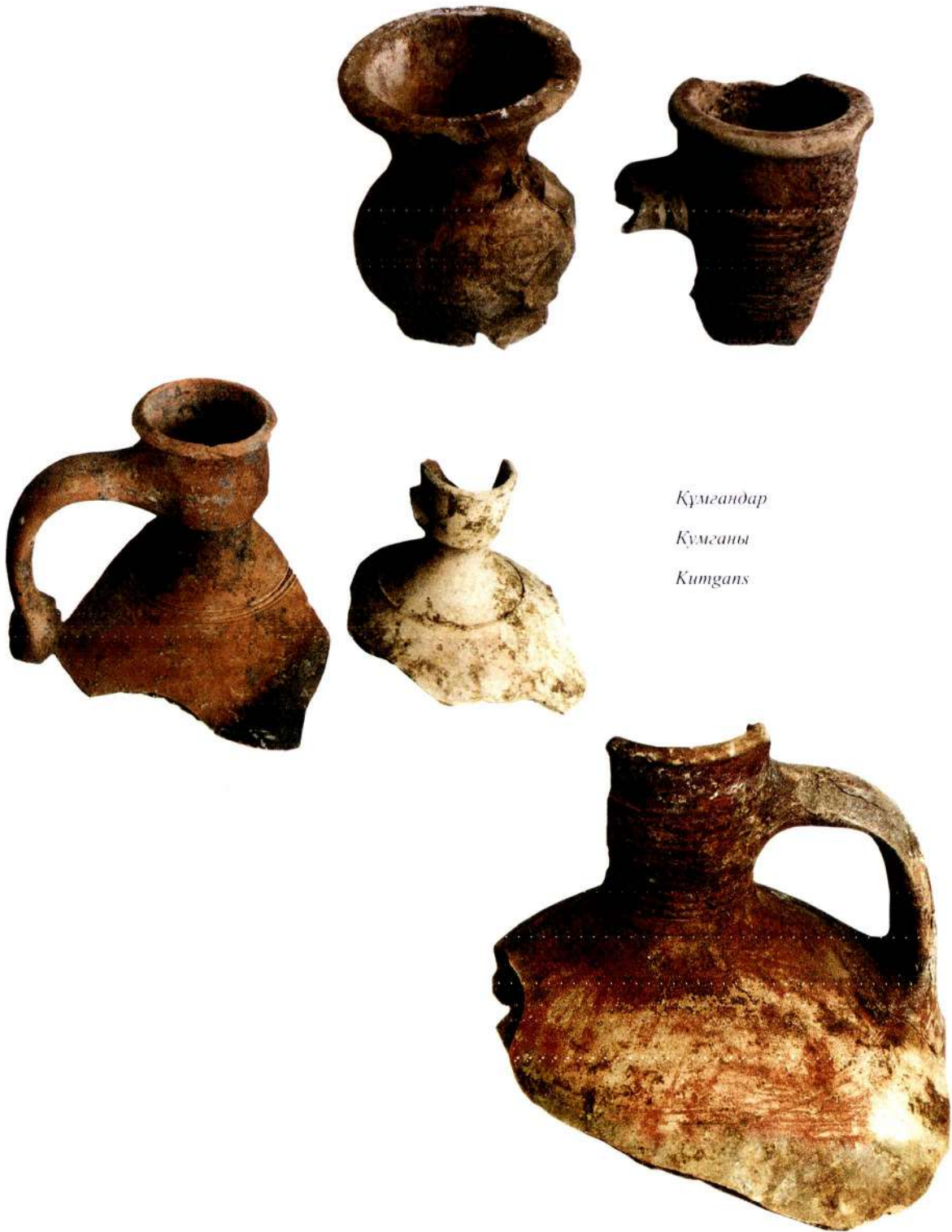
Jugs of small sizes

Құмғандар

Құмсағы

Құмғаны

Құмғандар

Құмғаны

Китганс

Мескейлер

Миски

Bowls

Мескейлер

Миски

Bowls

Тостагандар

Чаши

Cups

Гостагандар

Чаши

Сурс

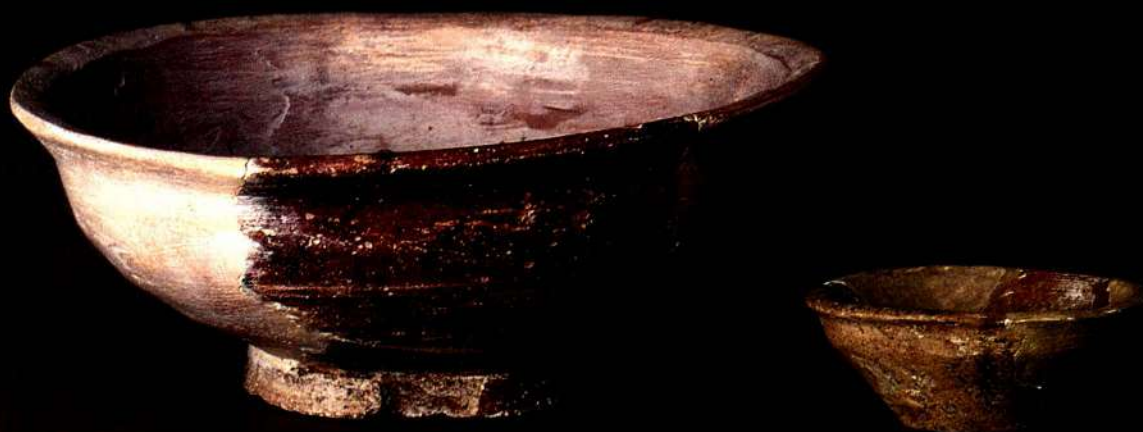

Тостагандар және «түз қуты»

Чаши и «солонка»

Cups and «salt container»

Тостагандар

Чаши

Cups

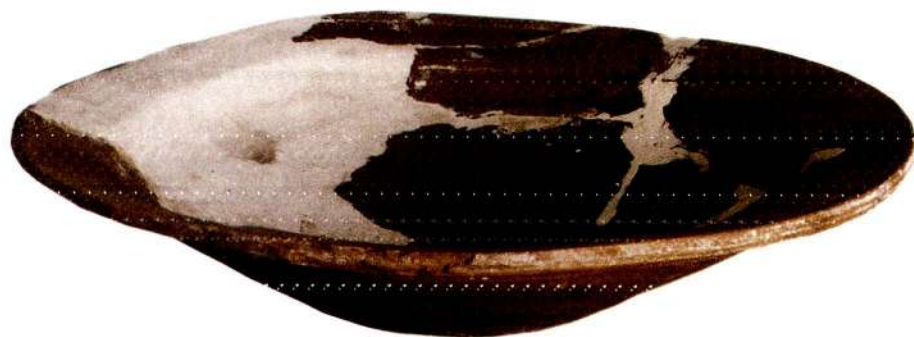

Табақшалар

Тарелки

Plates

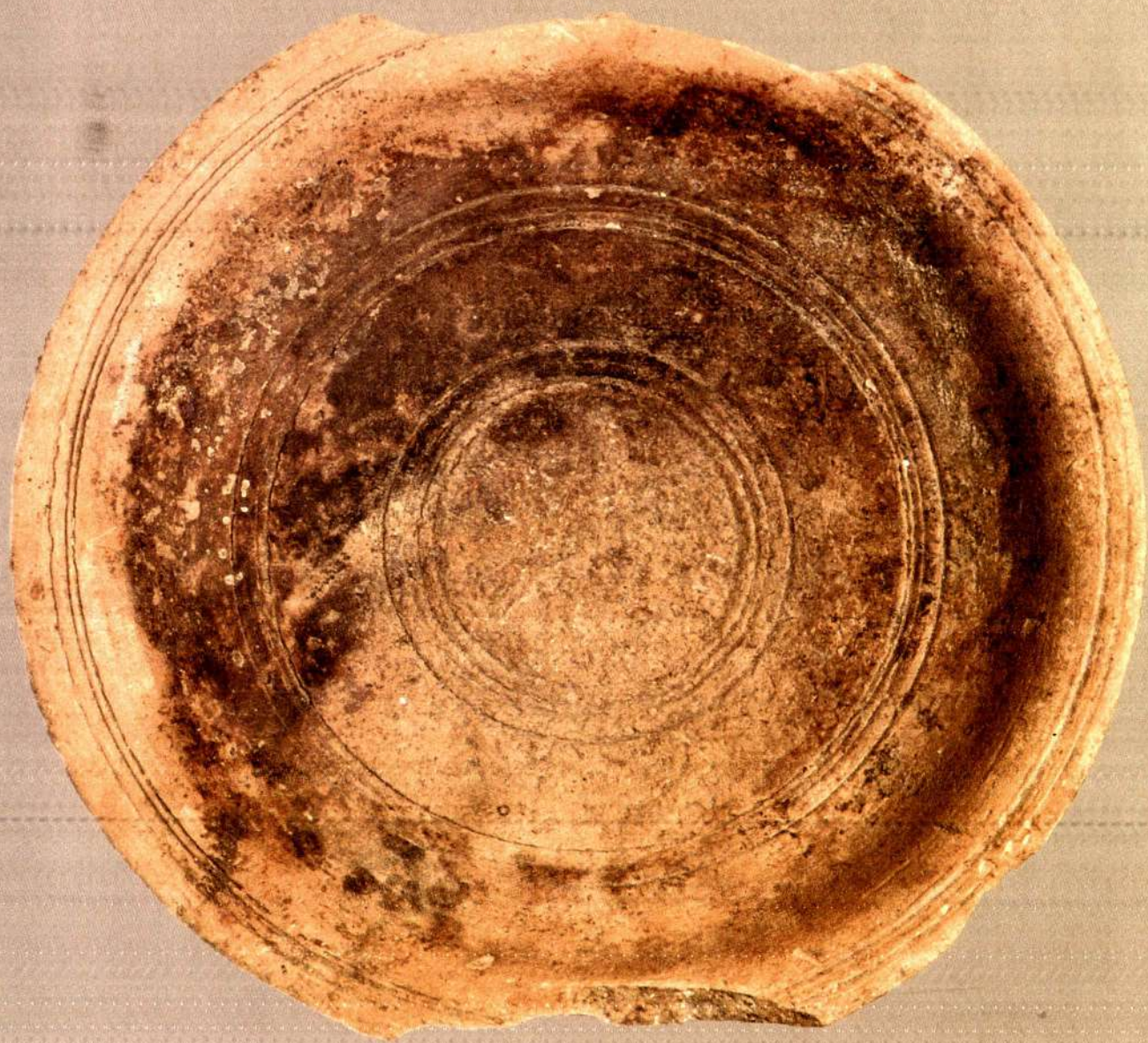

Дазара

Тагора

Тагора

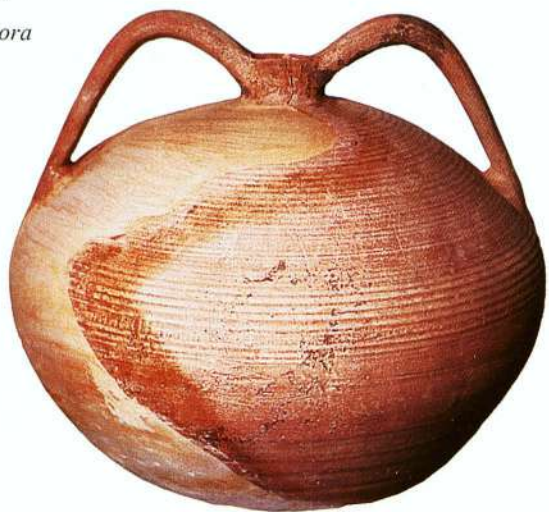

Амфора

Амфоры

Amphora

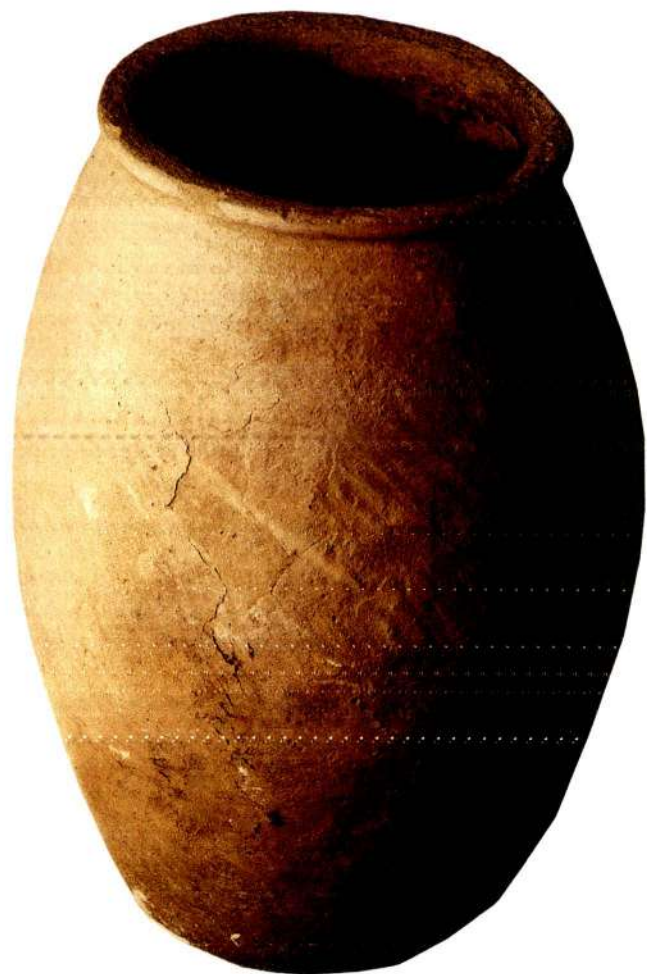

Хумдар

Хумы

Khums

118

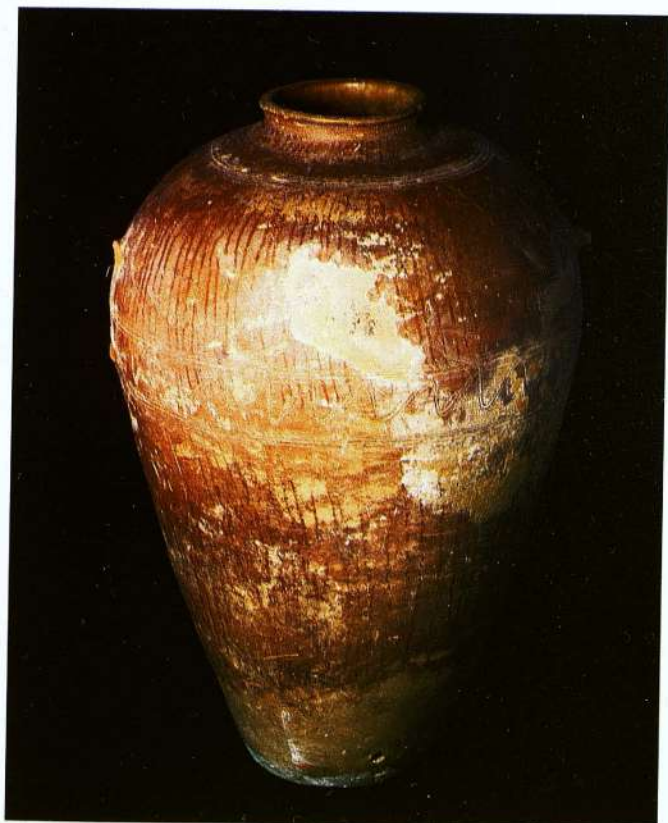

*Бетіне Жүсіп Баласағұнидың поэмасынан
үзінді жазылған хумча*

Хумча с надписью

Khumcha with inscription

Хумшалар

Хумчи

Khutcha

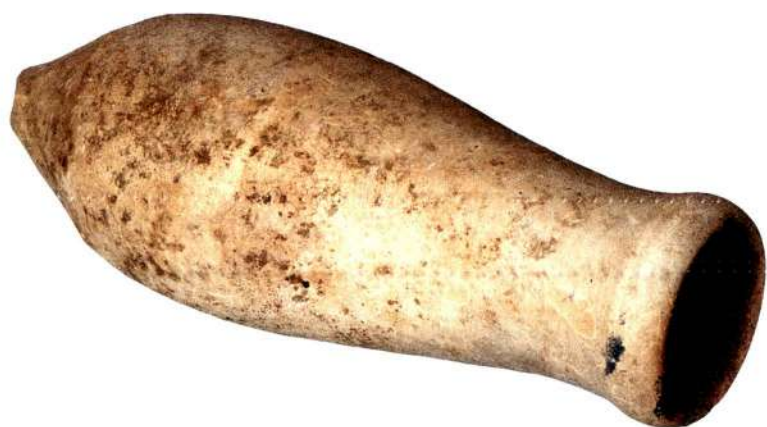

*Шығырмен су көтеретін
құмыра тектес ыдыс*

Чигирные сосуды

Chigir vessels

Шыгырмен су көтеретін қумыра тектес ыдыс

Чигирные сосуды

Chigir vessels

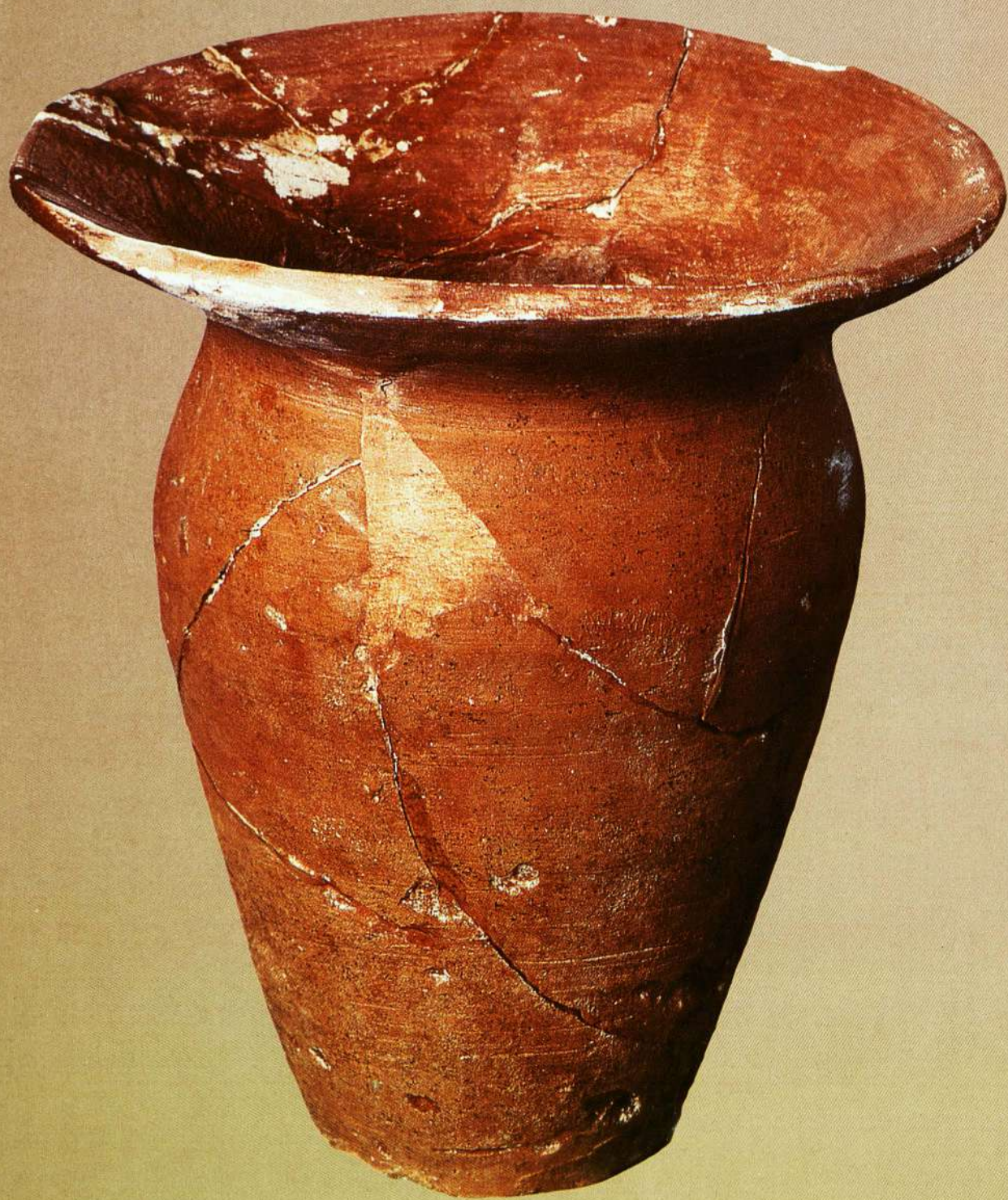
Ауыз су, сондай-ақ, жуынды ағызатын құбырлар

Водопроводные и канализационные трубы

Water and sewer-pipes

Түбектер

Тубеки

Tubeks

Су қубырлары

Водопроводные трубы

Water-pipes

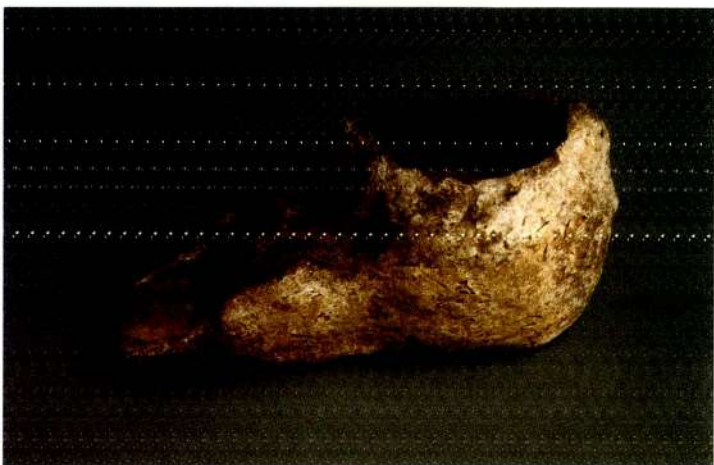
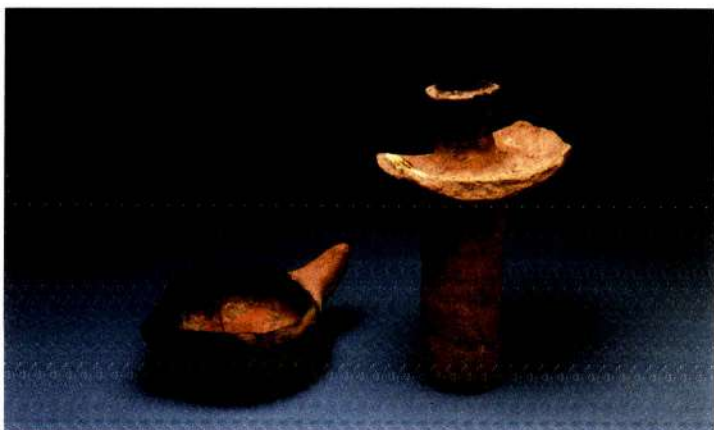
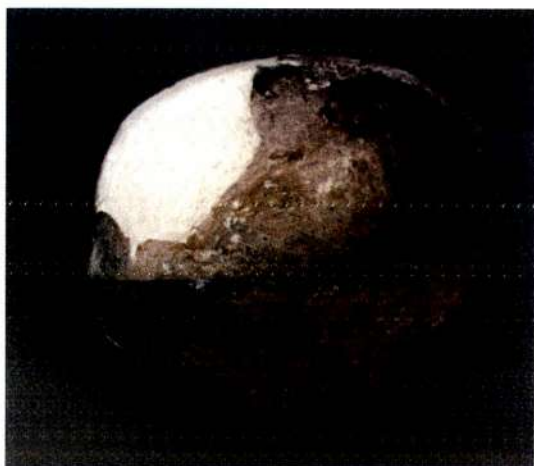

Шырақтар

Светильники

Lamps

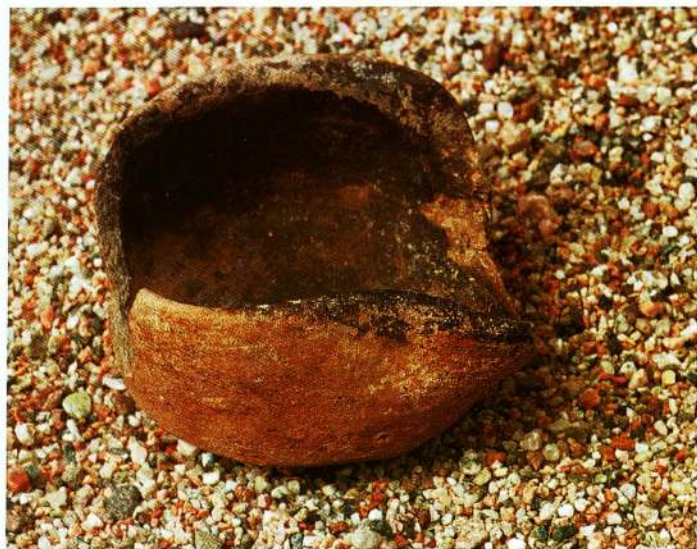

Шырақтар
Светильники
Lamps

Шырақтар
Светильники
Lamps

Тибет жинагычи сауыт

Копилки

Money-boxes

Қумған мен тиын жинағыш сауыт

Қумғанчик и копилка

Little kumgan and money-box

Сфероконустар

Сфероконусы

Sphere cones

Ойыншық

Игрушка

Children's toy

Үршық басы

Пряслица

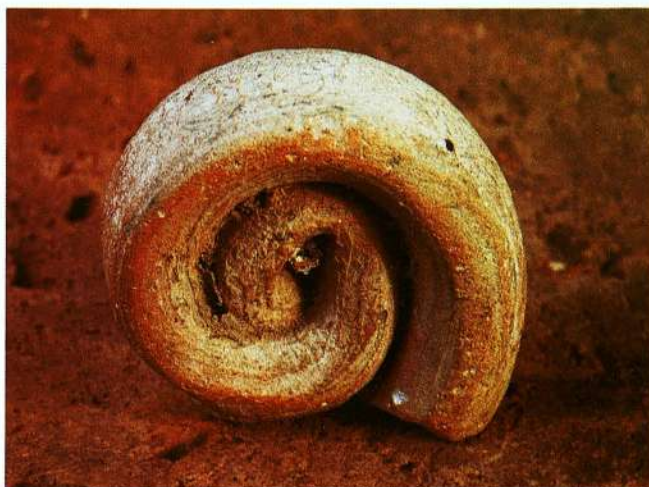
Spinners

Оралма тәрізді қыш бұйымның сынығы

Спиралевидный фрагмент

Spiral shaped fragment

Ыдыс тұтқасының сынығы

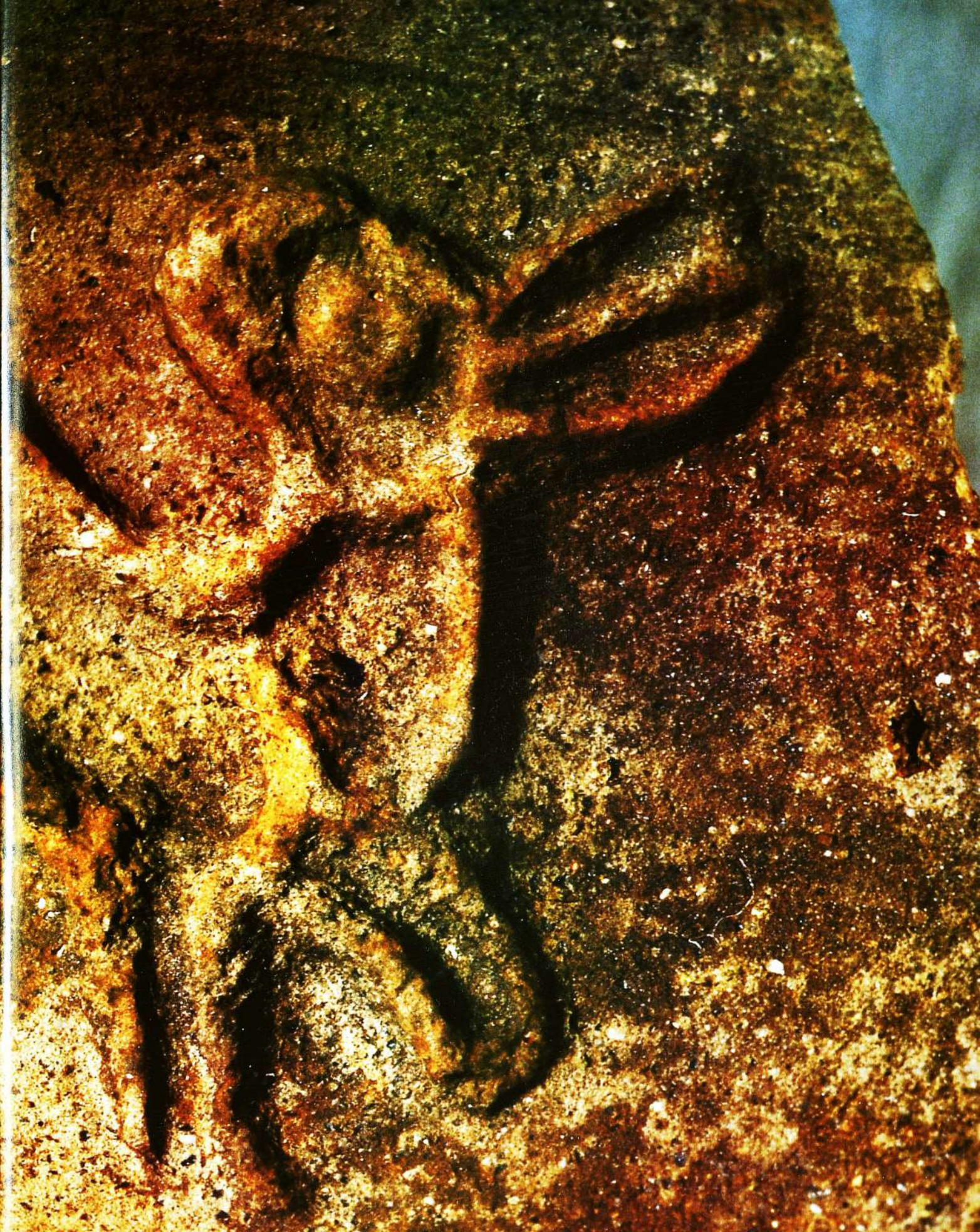
Фрагмент ручки сосуда

The fragment of the handle of the vessel

Үршық басы

Пряслица

Spinners

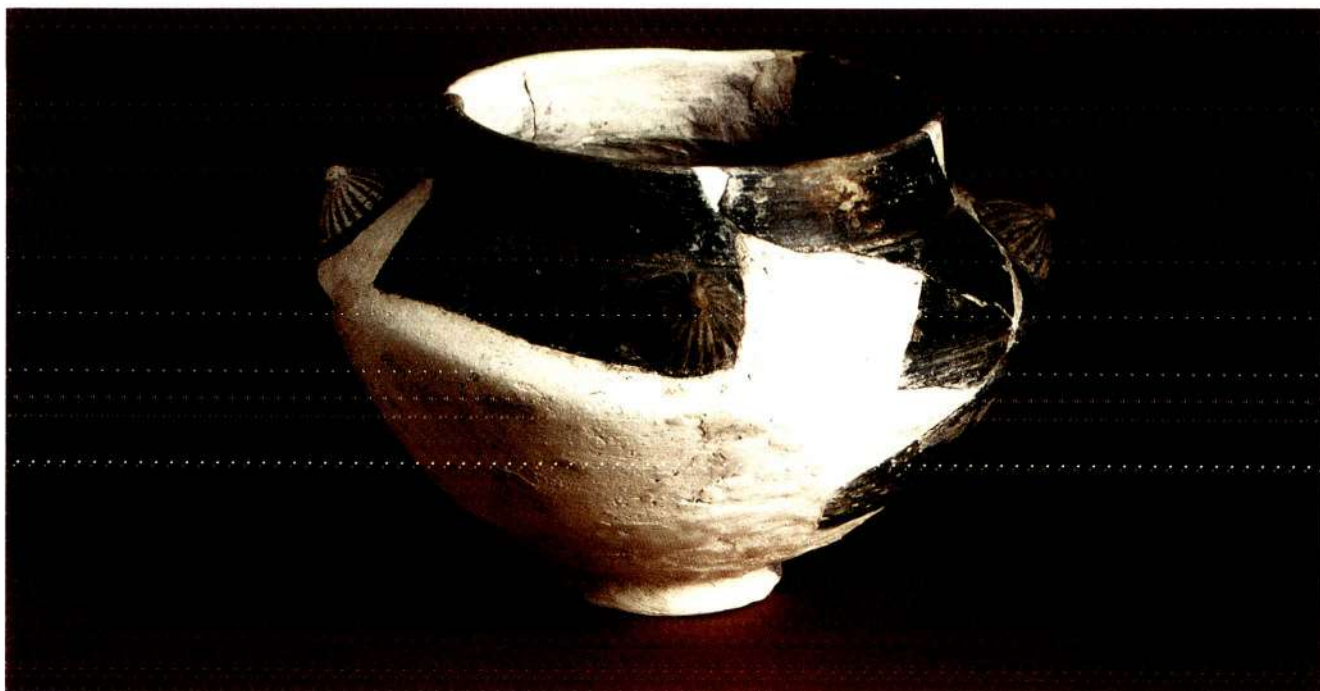

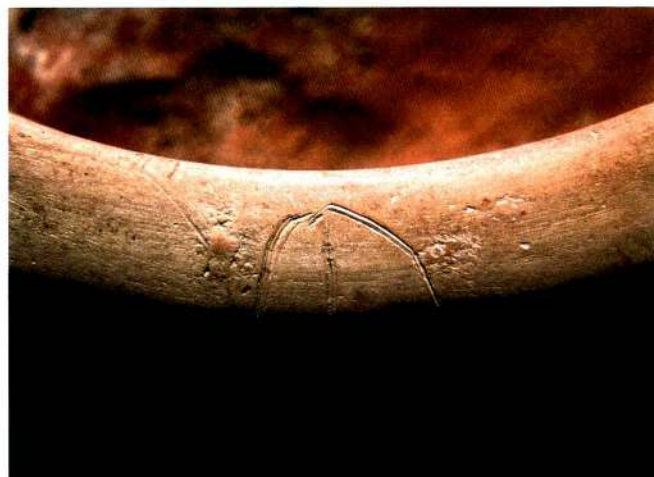
«Қара жылтырақ» ыдыстар

«Чернолощеные» сосуды

«Black-polished» vessels

150

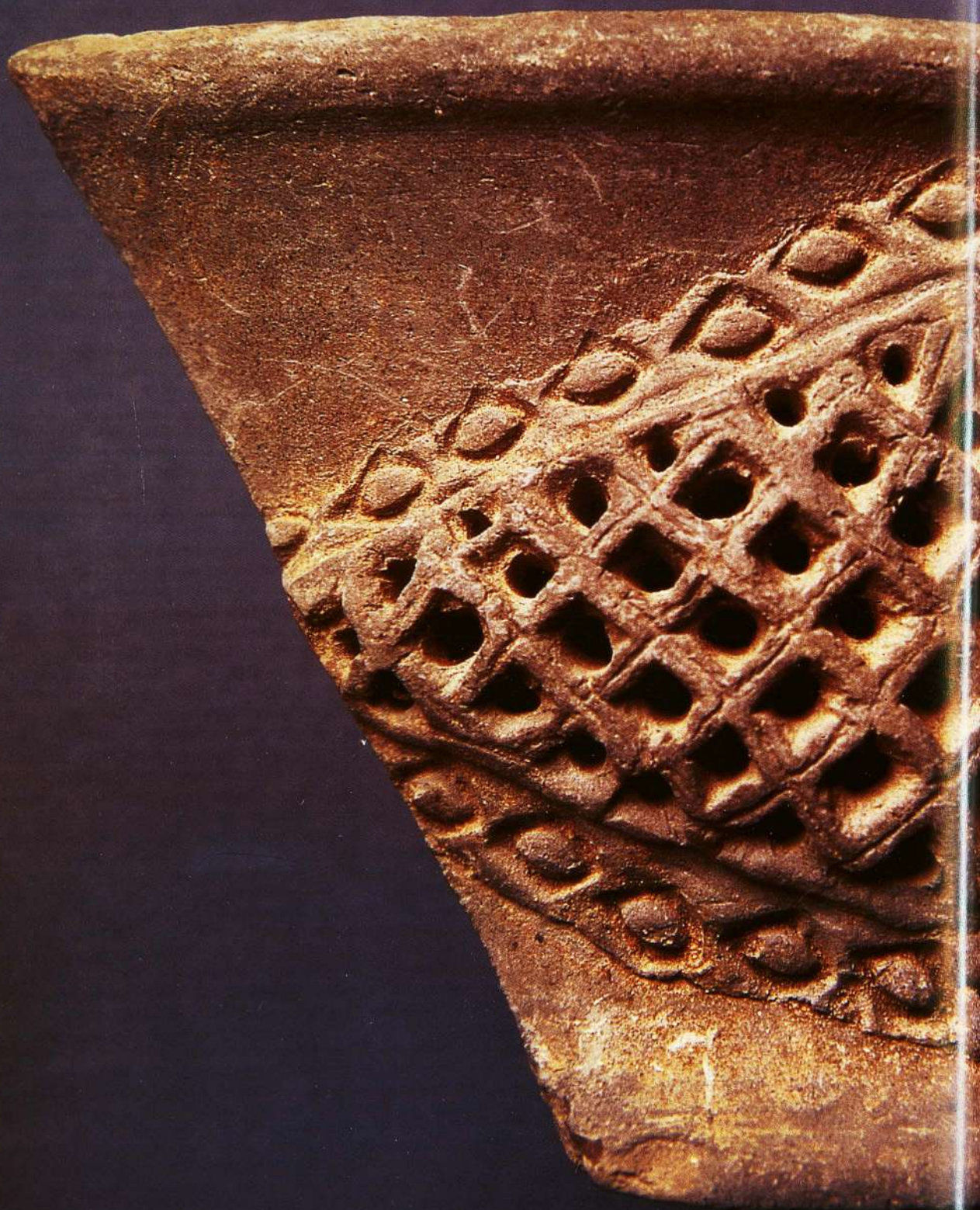

*Таңба, немесе , белгі сызылған және штамптық орнек
басылған ыдыстар*

Фрагменты сосудов со знаками и штампами

Fragments of vessels with signs and stamps

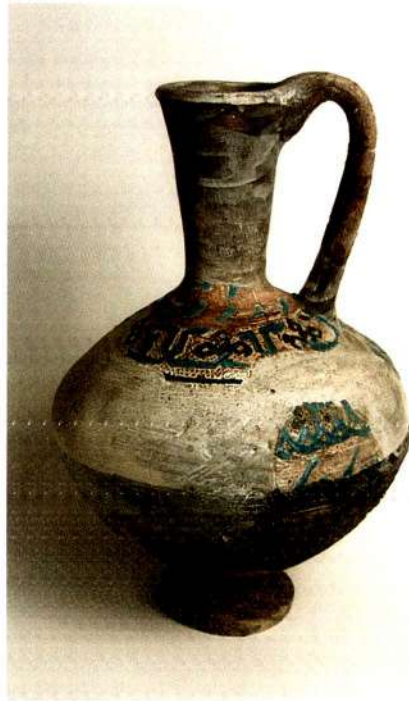

Штамппен басылган өрнегі бар құмыра

Кувшин со штампованным орнаментом

Jug with stamp ornament

Штамппен басылған өрнегі бар құмыраның сынығы
Фрагменты кувшинов со штампованным орнаментом
Fragments of jugs with stamp ornament

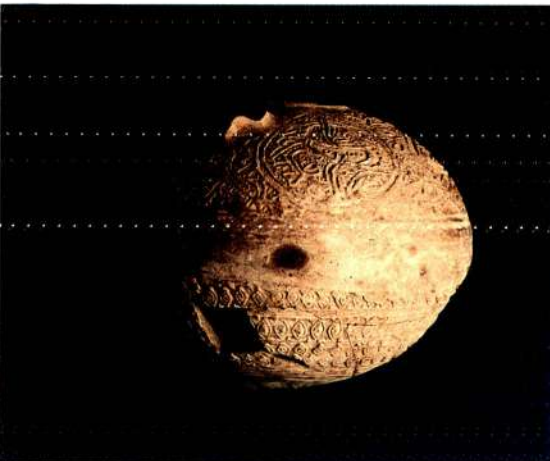

Штамппен басылған өрнегі бар құмыраның сынығы

Фрагменты кувшинов со штампованным орнаментом

Fragments of jugs with stamp ornament

Штамппен басылған өрнегі бар құмыраның сынығы

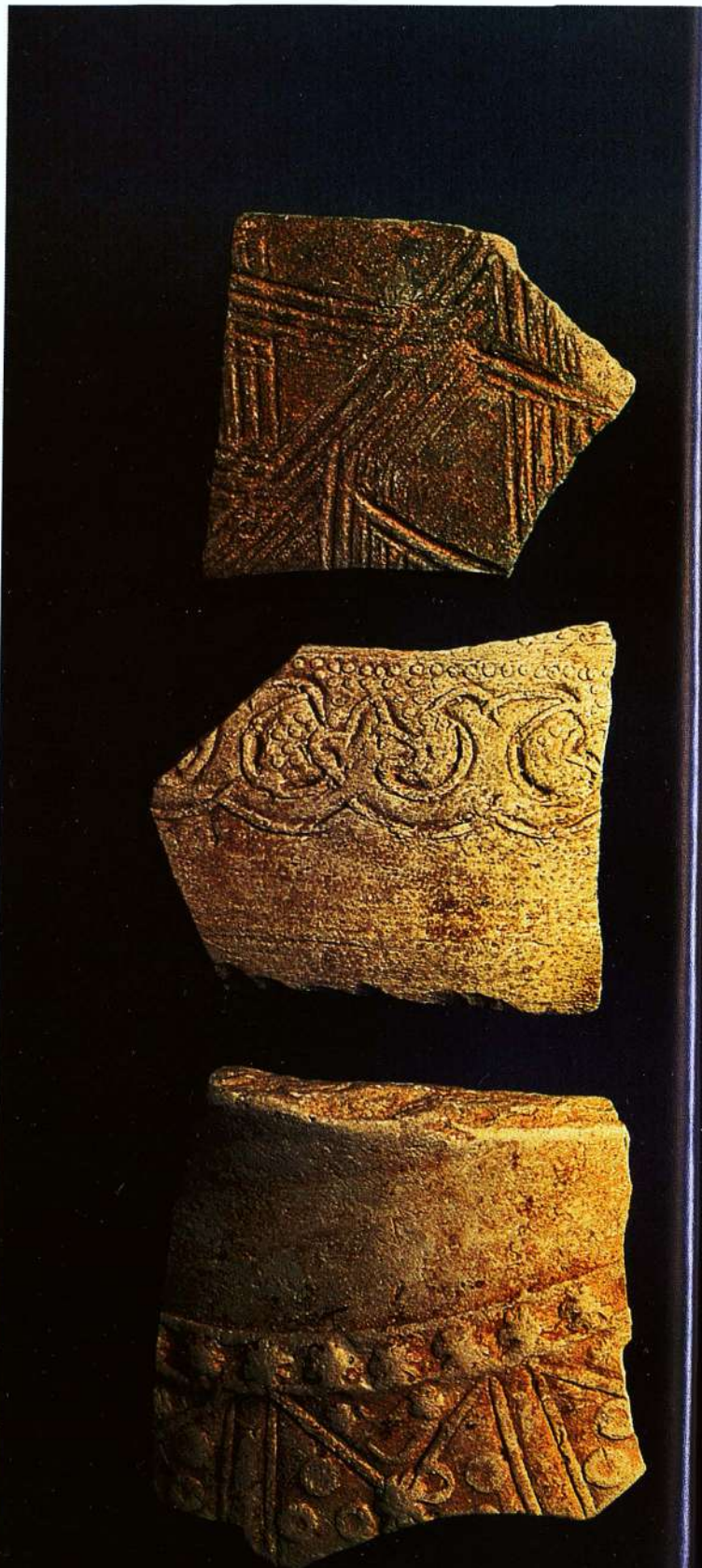
Фрагменты кувшинов со штампованным орнаментом

Fragments of jugs with stamp ornament

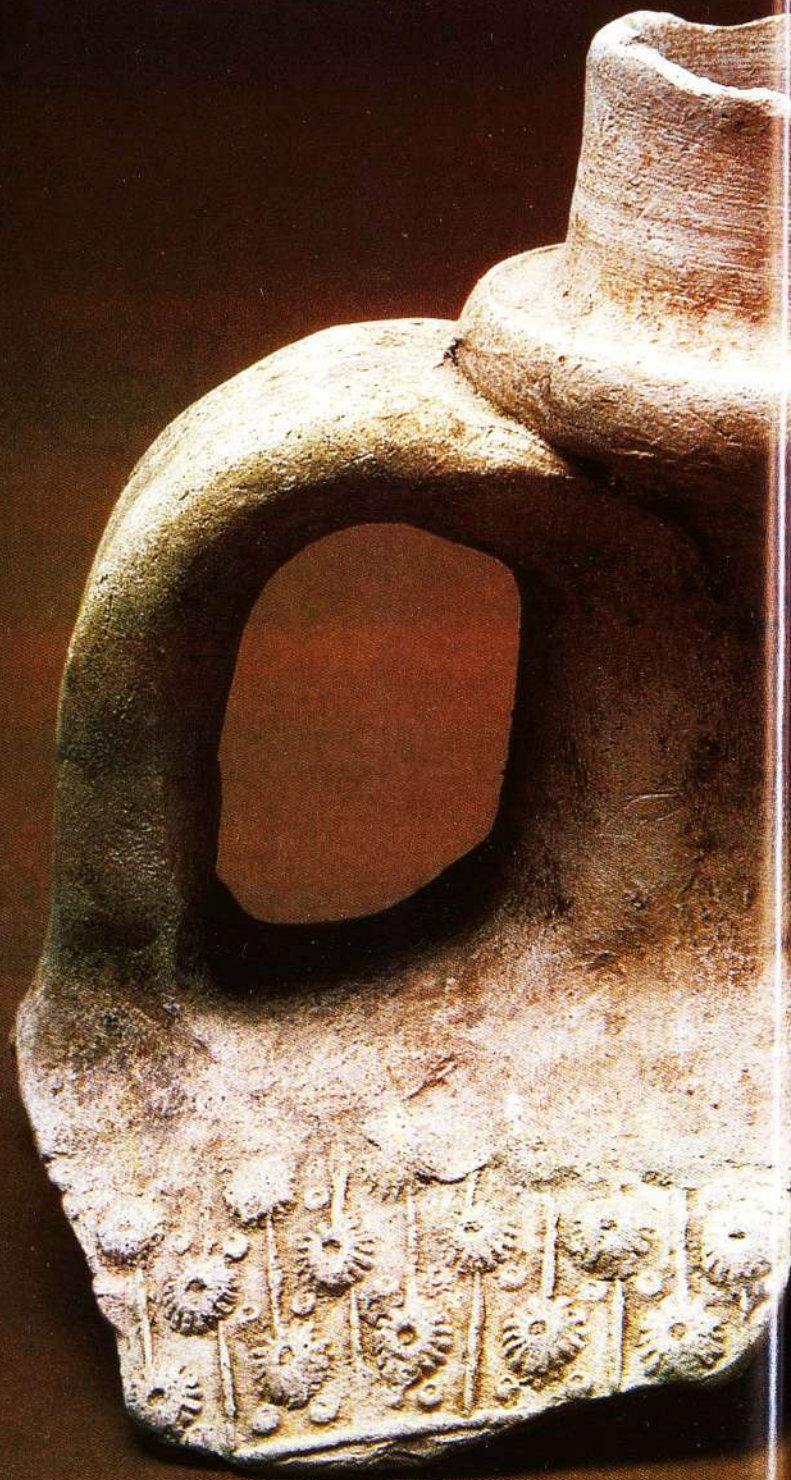

Штамппен басылған өрнегі бар құмыраның сынығы
Фрагменты кувшинов со штампованным орнаментом
Fragments of jugs with stamp ornament

Штампымен өрнектелген қыш торбақтың сынығы

Фрагмент фляги со штампованным орнаментом

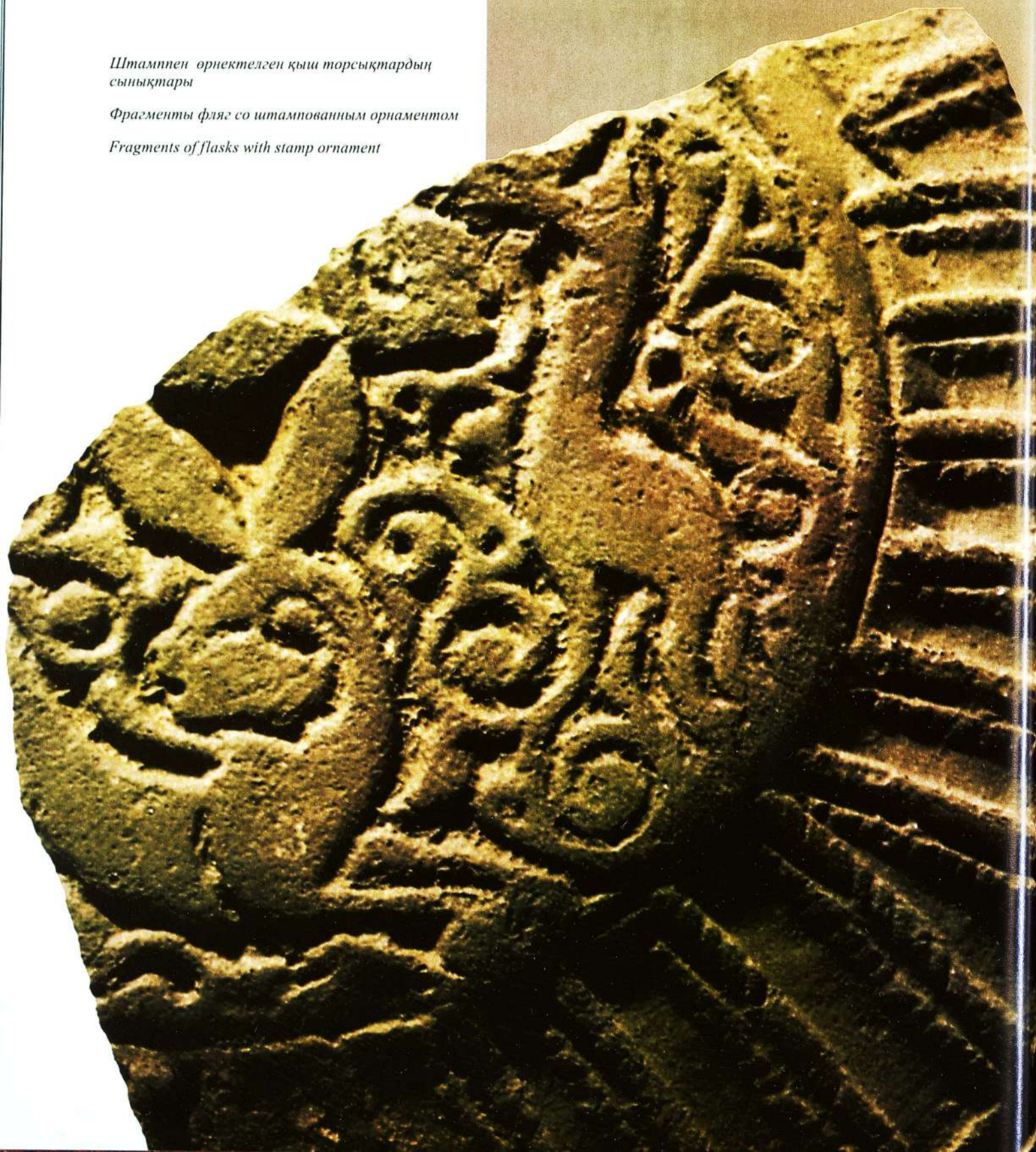
The fragment of flask with stamp ornament

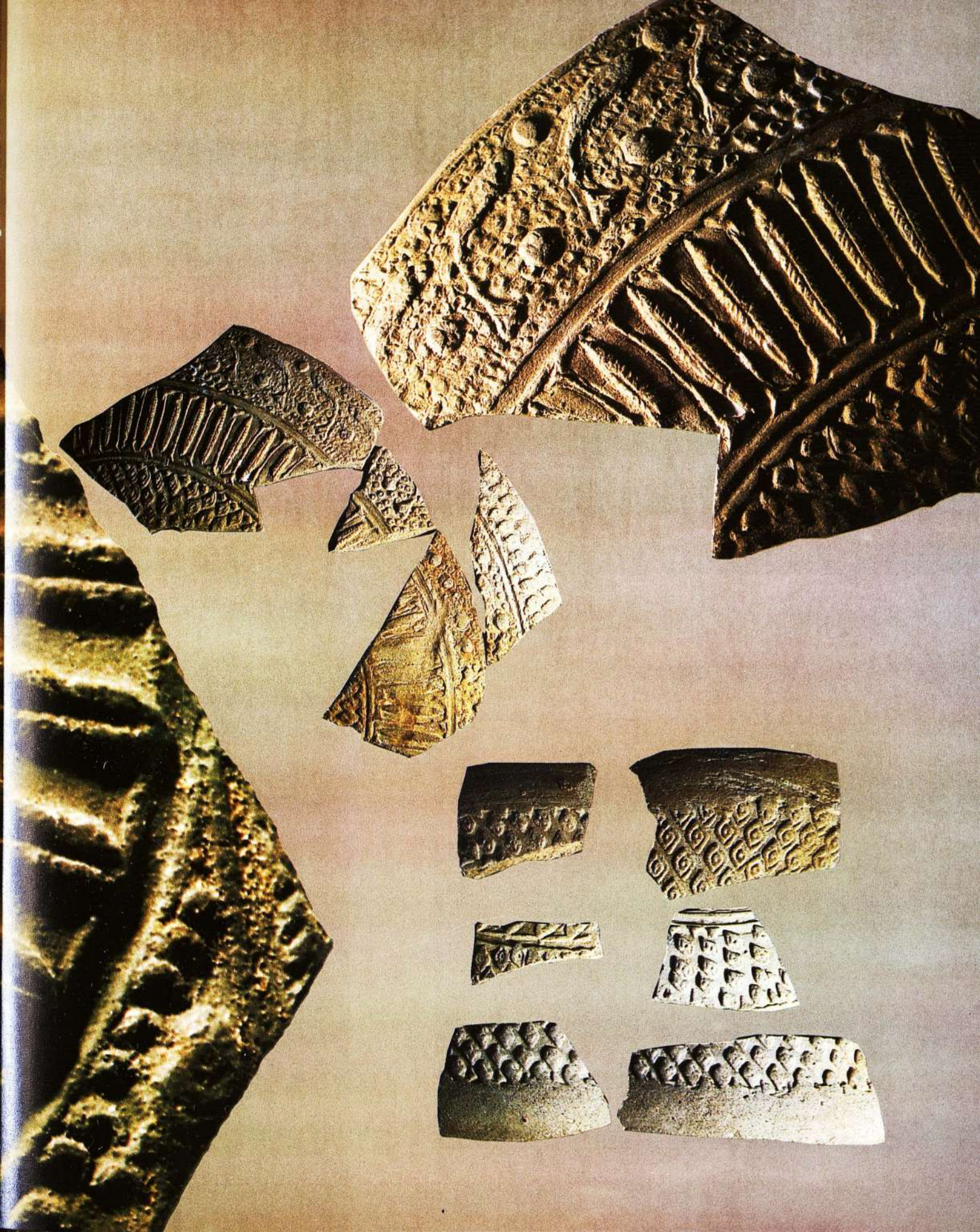

*Штамппен өрнектелген қыш торсықтардың
сынықтары*

Фрагменты фляг со штампованным орнаментом

Fragments of flasks with stamp ornament

Сырланған қыш бұйымдар

Поливная керамика

Glazed ceramics

Сыртына мөлдір туссіз сыр жалатқан, қоңыр, жасыл немесе қара бояулармен өрнек салынған тостаған

Чаша с прозрачной бесцветной поливой и росписью коричневым, зеленым и черным цветом

The cap with sub-glaze painting brown and green colors

Мәлдір, түсі жоқ сыр жаағылған, ангобының үсті сызбаланған және қоңыр, жасыл бояулармен сурет өрнектер салынған ыдыс

Блюдо с прозрачной бесцветной поливой и гравировкой по ангобу и росписью коричневым и зеленым цветами

The dish with graving on slip and sub-glaze painting by brown and green colors

Мәлдір, түсі жоқ сыр жағылған, ангобының үсті сызбаланған және қоңыр, жасыл бояулармен өрнек суреттер салынған ыдыстың сынығы

Фрагмент блюда с прозрачной бесцветной поливой и гравировкой по ангобу и росписью коричневым и зеленым цветами

The fragment of the dish with graving on slip and sub-glaze painting by brown and green colors

Ашық жасыл сыр жалатқан қыш бұйым

Керамика с прозрачной зеленой поливой

Ceramics with green transparent glaze

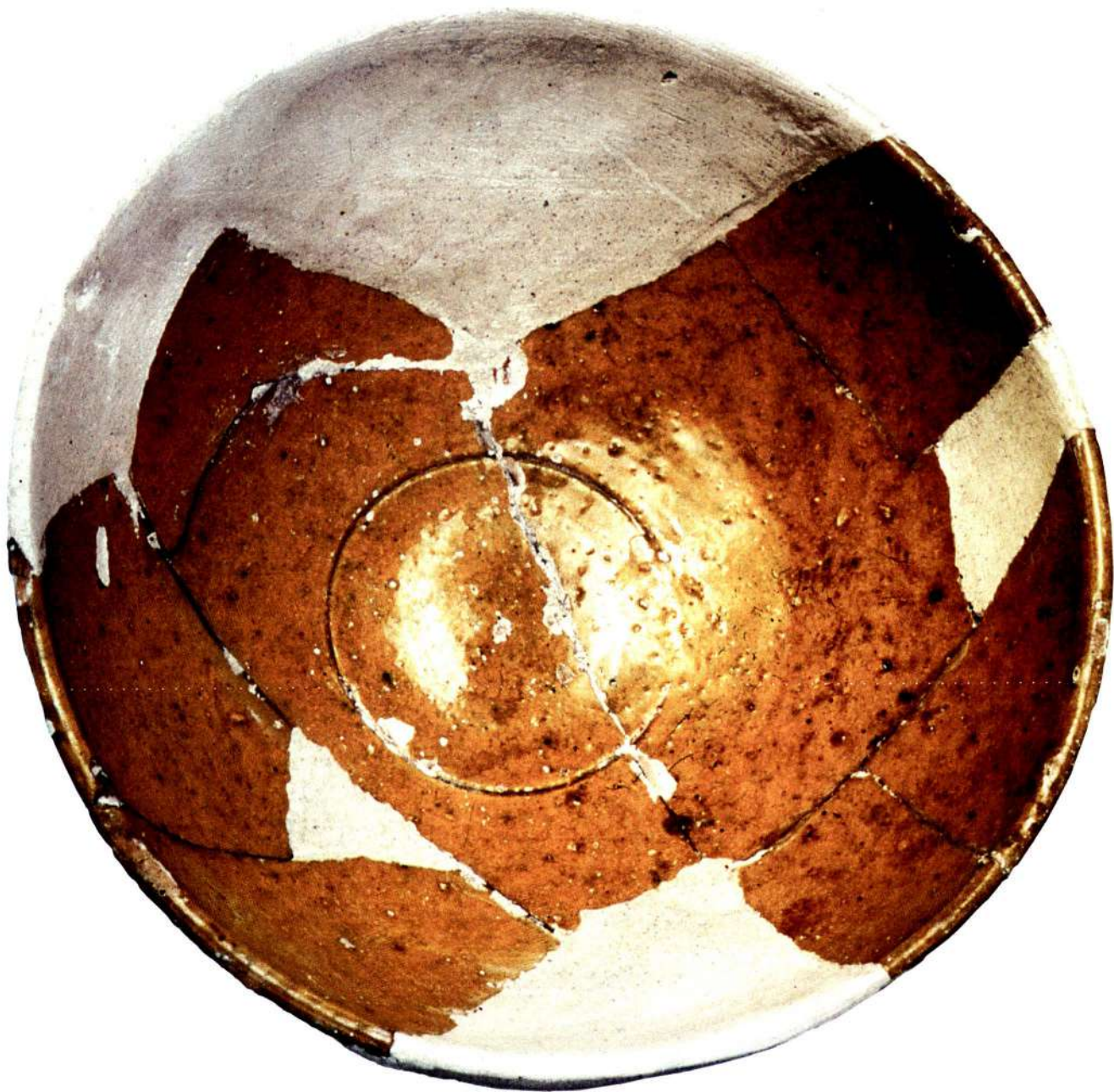

Ашық жасыл сыр жалатқан қыш бұйым

Керамика с прозрачной зеленой поливой

Ceramics with green transparent glaze

Мөлдір жасыл сыр жалатқан тостаган

Чаша с прозрачной желтой поливой

The cup with yellow glaze

Бояумен өрнектер сурет салып, оның үстіен мөлдір түссіз сыр жсалатқан тостаган

Чаша с прозрачной желтой поливой и подглазурной росписью

The cup with yellow glaze and sub glaze painting

Мөлдір жасыл сыр жалатқан тостағандардың сынықтары

Фрагменты чаш с прозрачной желтой поливой

Fragments of caps with yellow glaze

Кашиндік балшықтан жасалған қыш ыдыстар

Кашинная поливная керамика

Cashine Glazed ceramics

Бедер мен көпбояулы суреттердің үстінен мөлдір түссіз сыр жалатқан тостаған

Чаша с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом

The cap with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief

Бедерлері мен көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен мөлдір түссіз сыр жалатқан тостағандардың сынықтары

Фрагменты чаш с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом

Fragments of caps with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief

*Бедерлері мен көпбояулы сурет
өрнектерінің үстінен мөлдір түссіз сыр
жалатқан тостағандар*

*Чашы с бесцветной прозрачной поливой
с подглазурной полихромной росписью и
подглазурным рельефом*

*Cups with sub-glazed polychromic painting
and sub-glaze relief*

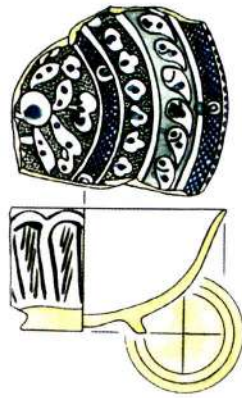

Бедерлері және көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен мөлдір түссіз сыр жалатқан тостагандар мен табақша

Фрагменты чаш и тарелка с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом

Fragments of caps and plate with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief

Бедерлері және көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен молдір түссіз сыр жағылған тостағандар мен көзелердің сынықтары

Фрагменты чаш и горшкообразного сосуда с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом

Fragments of caps and pot shaped vessel with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief

Бедерлері мен көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен мөлдір түссіз сыр жағылған көзелердің сынықтары

Фрагменты горшкообразного сосуда с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью и подглазурным рельефом

Fragments of pot shaped vessel with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief

Бедерсіз көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен түссіз сыр жағылған тостағандар

Чашы с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью без рельефа

Cups with sub-glaze painting without relief

*Бедерсіз көпбояулы сурет
өрнектерінің үстінен түссіз сыр
жағылған тостаған*

*Чаша с бесцветной прозрачной
поливой с подглазурной
полихромной росписью без
рельефа*

*The cup with sub-glaze painting
without relief*

Бедерсіз көпбояуды сурет өрнектерінің үстінен түссіз сыр жағылған тостағандардың сынықтары
 Фрагменты чаш с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью без рельефа
 Fragments of caps with sub-glaze painting without relief

*Бедерсіз көпбояулы сурет орнектерінің
устінен түссіз сыр жағылған
тостагандардың сынықтары*

*Фрагменты чаш с бесцветной
прозрачной поливой с подглазурной
полихромной росписью без рельефа*

*Fragments of caps with sub-glaze painting
without relief*

*Бедерсіз копбояулы сурет
ернектердің үстінен түссіз сыр
жағылған тостаған*

*Чаша с бесцветной прозрачной
поливой с подглазурной полихромной
росписью без рельефа*

*The cup with sub-glaze painting without
relief*

Бедерсіз көпбояулы сурет өрнектерінің үстінен сыр жағылған ыдыстардың сынықтары

Фрагменты сосудов с бесцветной прозрачной поливой с подглазурной полихромной росписью без рельефа

Fragments of vessels with sub-glaze painting without relief

Мөлдір ақық түсті сыр жагылған қақпақ

Крышка сосуда с прозрачной бирюзовой поливой

The cover of the vessel with transparent turquoise glaze

*Мөлдір ақық түсті сыр жагылған
қақпақ*

*Светильники с прозрачной бирюзовой
поливой*

Lamps with transparent turquoise glaze

*Молдір ақық жэне қаракөк түсті сырмен боялған
сиясауыттар*

*«Чернильницы» с прозрачной бирюзовой и
ультрамариновой поливой*

*«Ink-pots» with transparent turquoise and ultra-marine
glaze*

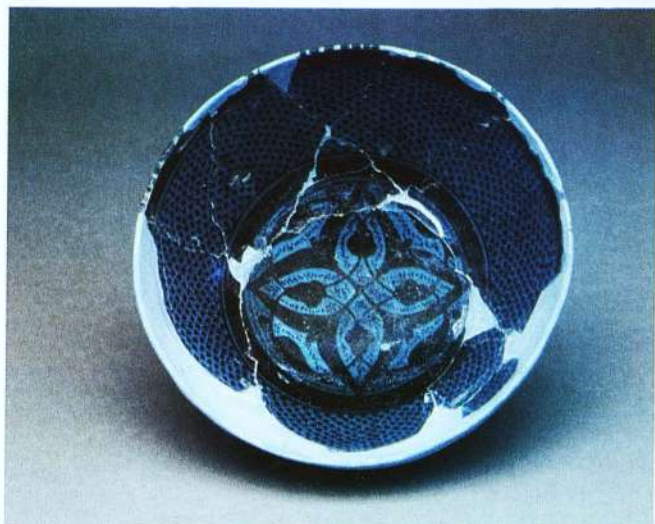

*Мөлдір ақық түсті сыр
жааылган альбарелло ыдыс*

*Альбарелло с прозрачной
бирюзовой поливой*

*Albarelo with transparent
turquoise glaze*

Үстінен мөлдір ақық түсті сыр жағылған қара бояулы сурет өрнектері бар ыдыстар

Сосуды с прозрачной бирюзовой поливой и черной подглазурной росписью

Ceramics with transparent turquoise glaze and black sub-glaze painting

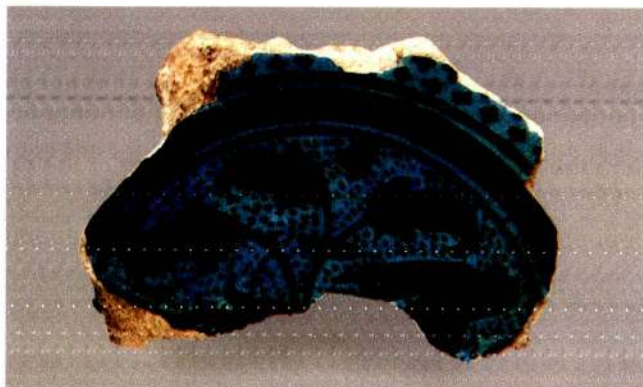
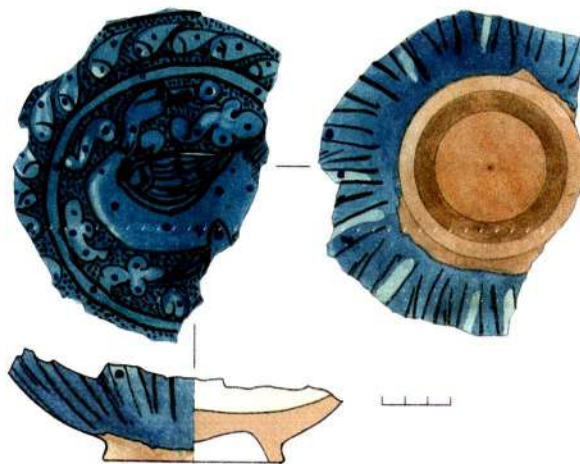

Үстінен мөлдір ақық түсті сыр жағылған, бедерлі және қара бояумен салған сурет өрнектері бар тостаған

Чаша с прозрачной бирюзовой поливой с черной подглазурной росписью и рельефом

The cap with transparent turquoise glaze and black sub-glaze painting and relief

Үстінен мөлдір сыр жағылған, бедерлі және қара бояумен сурет өрнектер салынған тостағандардың сынықтары

Фрагмент чаши с прозрачной бирюзовой поливой с черной подглазурной росписью и рельефом

The fragment of cup with transparent turquoise glaze and black sub-glaze painting and relief

Үстінен мөлдір сыр жағылған қара бояумен салған сурет өрнектері бар ыдыстардың сынықтары

Фрагменты сосудов с прозрачной бирюзовой поливой и черной подглазурной росписью

Fragments of vessels with transparent turquoise glaze and black sub-glaze painting

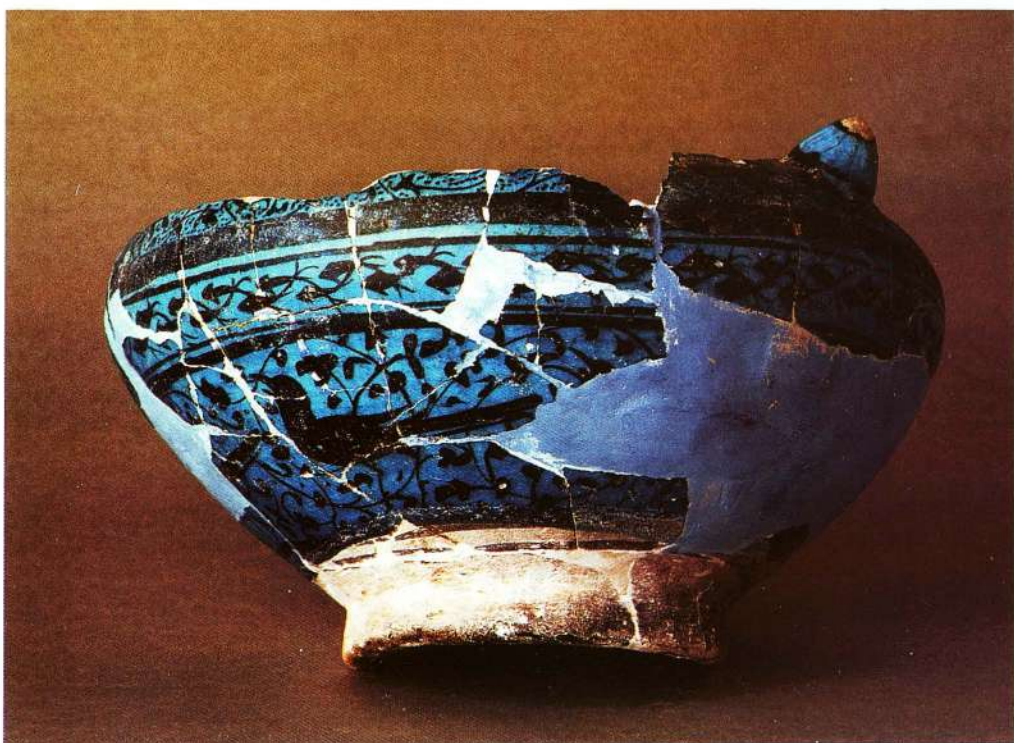

*Мөлдір сырдың астында
қара бояумен салған сурет
өрнектері бар көзелердің
сынықтары*

*Горшкообразный сосуд
с прозрачной бирюзовой
поливой и черной
подглазурной росписью*

*The pot shaped vessel with
transparent turquoise glaze
and black sub-glaze painting*

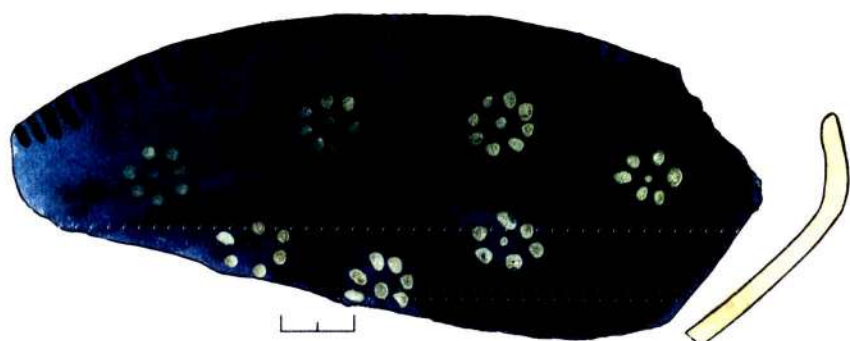

*Молдір ақық түсті және қою қаракөк
сыр жағылған құмыралар*

*Кувшины с прозрачной бирюзовой и
ультрамариновой поливой*

*Jugs with transparent turquoise and ultra-
marine glaze*

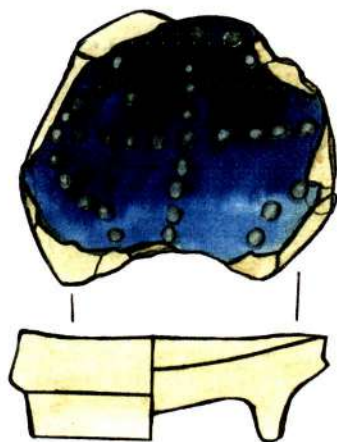
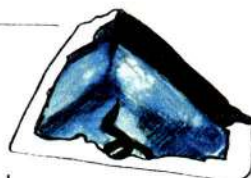

Молдір ақық түсті және қою қарақоқ сыр жағылған ыдыстардың сынықтары

Фрагменты сосудов с бирюзовой и ультрамариновой поливами

Fragments of vessels with transparent turquoise and ultra-marine glaze

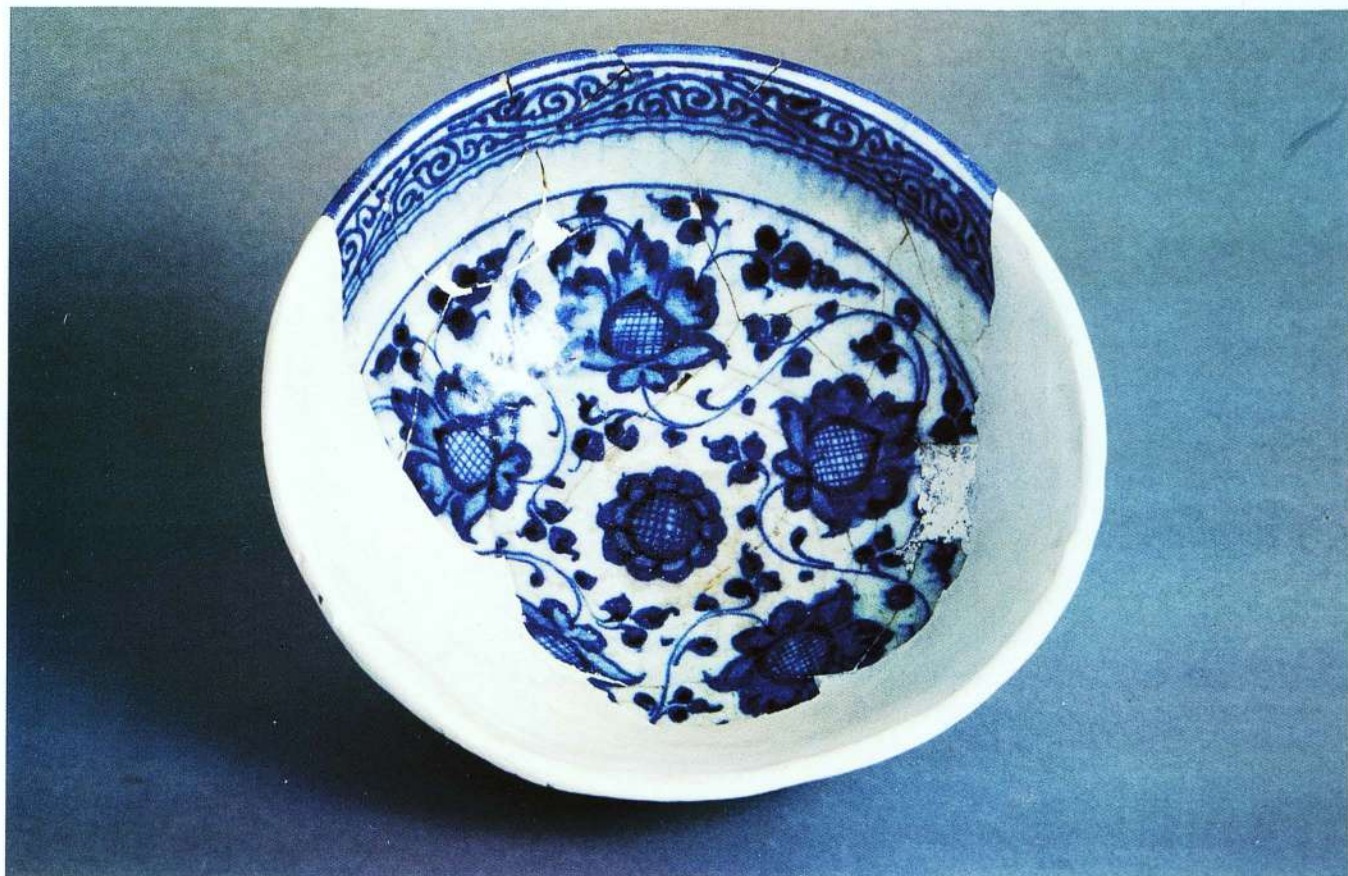

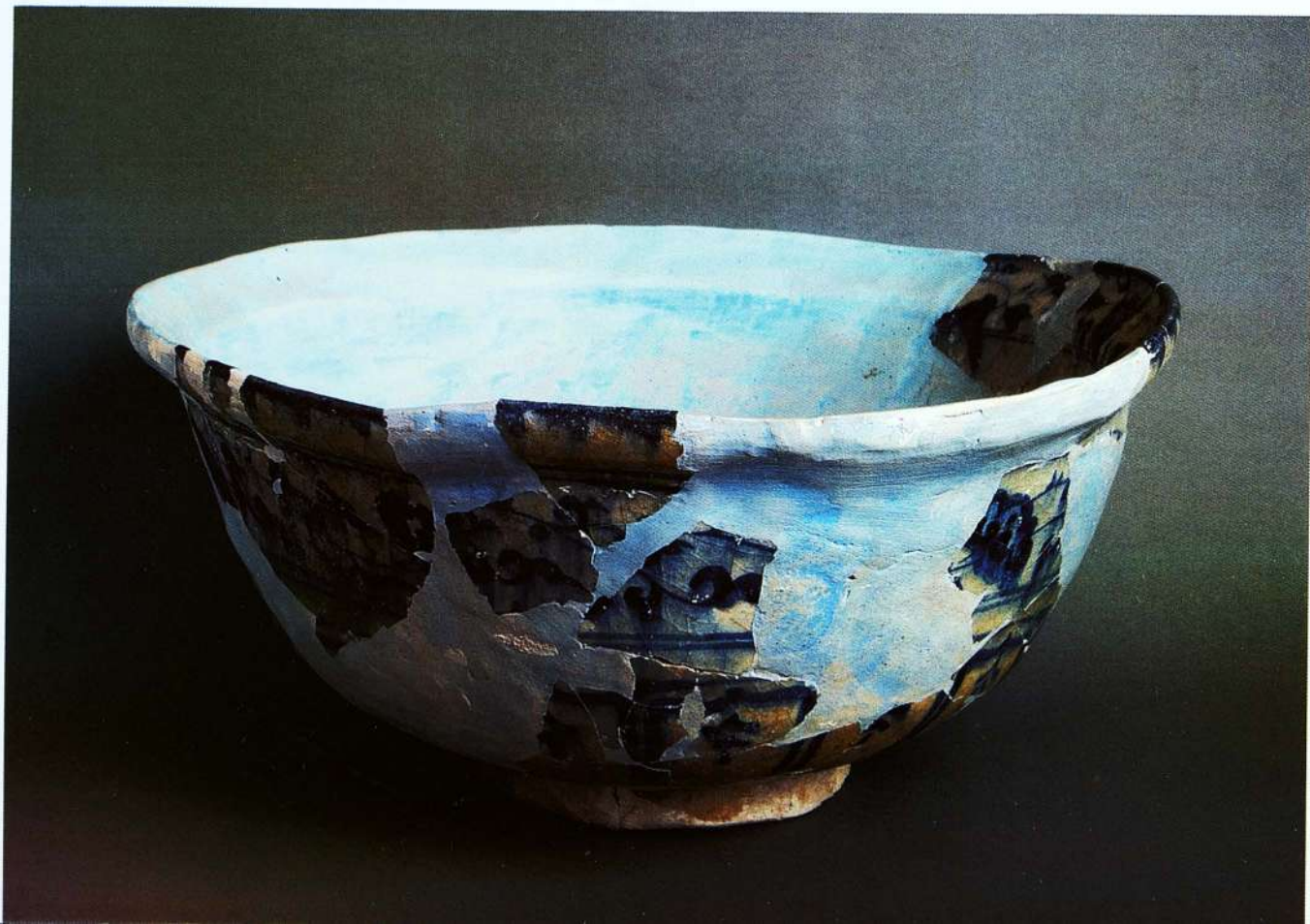
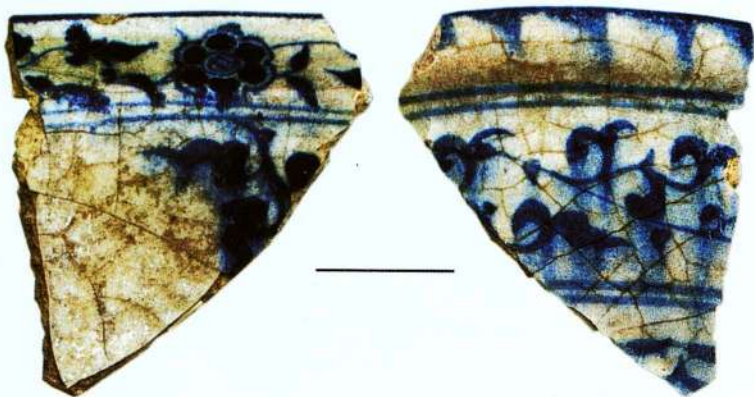

Кобальт түсті «тимур әулетіне» тән бояумен салынған сурет өрнектері бар тостағандар

Чаши с росписью кобальтом

Cups with cobalt painting

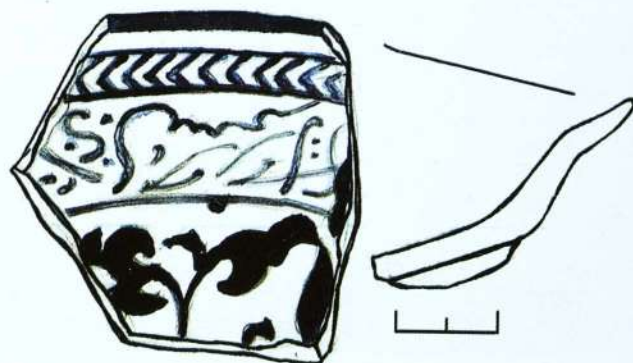

Кобальт түсті «тимур әулетіне» тән бояумен салынған сурет өрнектері бар тостагандар

Чаши с росписью кобальтом

Cups with cobalt painting

Түрлі-түсті боялармен салған сурет өрнектері бар және «минай», яғни, ақшыл сыр үстінен алтын жсалатылған тостагандар

Чаши с полихромной росписью, с золочением по белой поливе - «минаи»

Ceramics with polychromic painting with gilding on white glaze

Әртүрлі бояулармен салған сурет өрнектерімен бірге ақшыл сыр үстіне алтын жалатқан қыш ыдыстардың сынықтары.

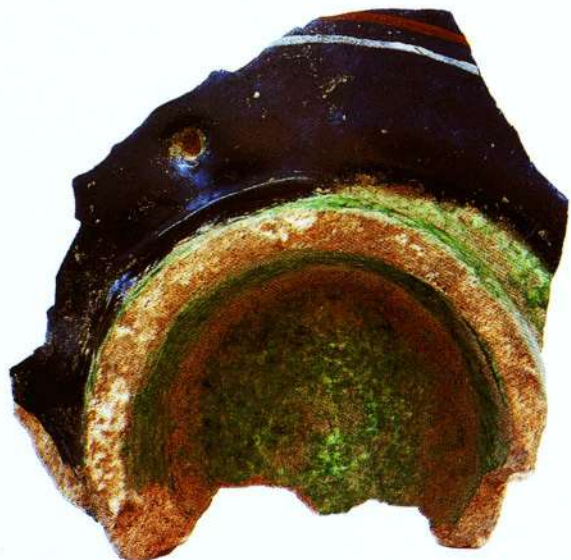
Фрагмент сосуда с полихромной росписью, с золочением по белой поливе

The fragment of vessel with polychromic painting with gilding on white glaze

222

Қою қаракөк сырдың үстінен әртүрлі бояулармен салған сурет өрнектері болған ыдыстардың сынықтары

Фрагменты сосудов с полихромной надглазурной росписью по ультрамариновой поливе

Ceramics with polychromic up-glazed painting on ultramarine glaze

Қою қаракөк сырдың үстінен әртүрлі бояулармен салған сурет өрнектері бар тостаған

Чаша с полихромной надглазурной росписью по ультрамариновой поливе

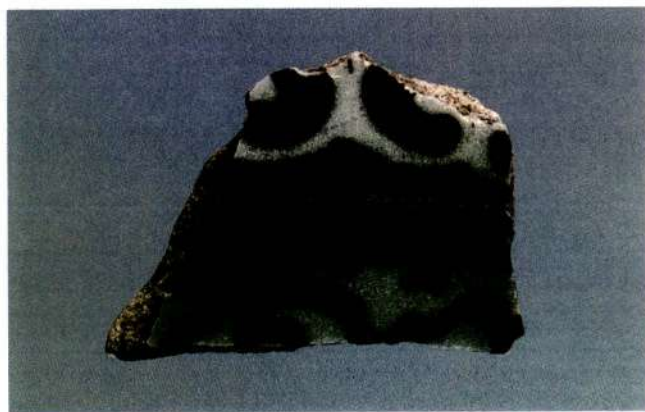
The cup with polychromic up-glazed painting on ultramarine glaze

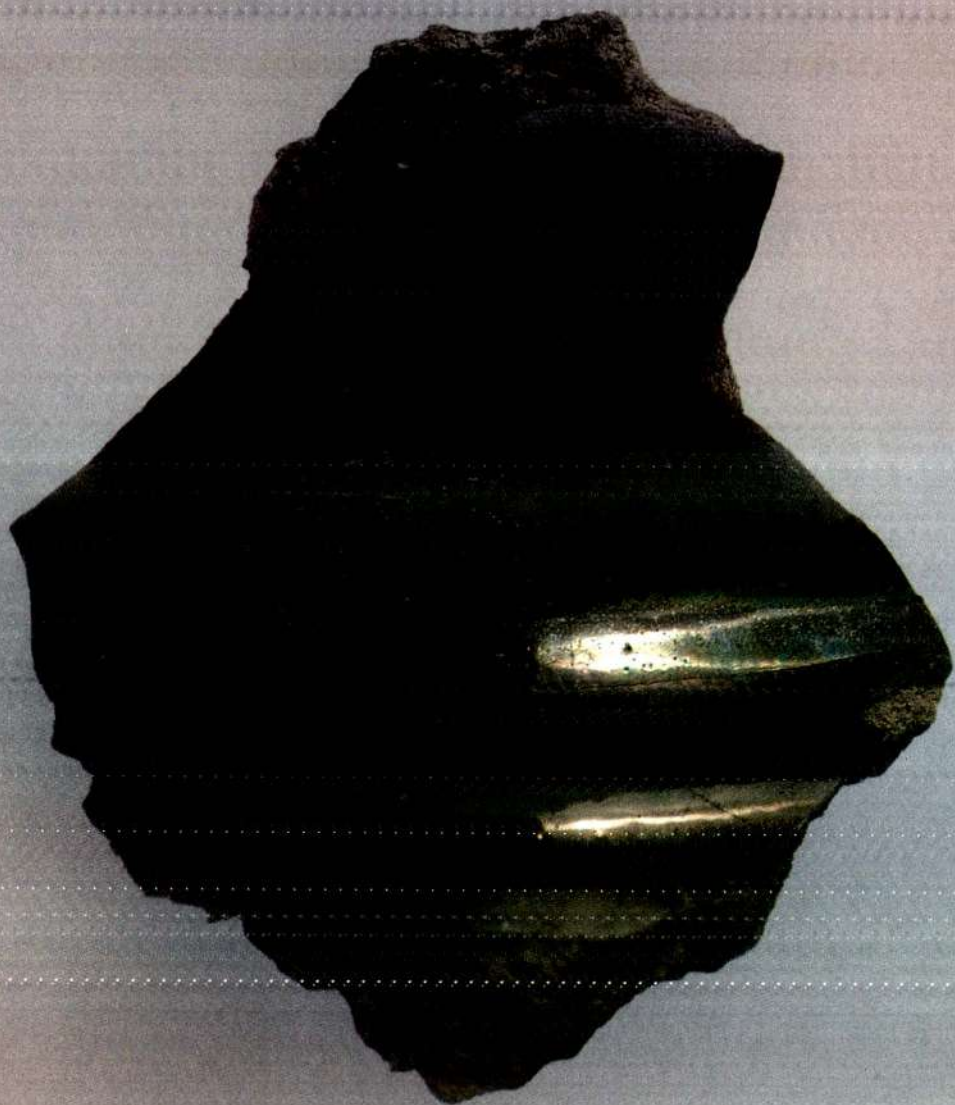

*Мәлдір сырдың үстінен люстр тәсілімен салынған сурет
өрнектері болған ыдыстардың сынықтары*

Фрагменты сосудов с росписью люстром по светлой поливе

Ceramics with lustrum painting on light slip

Селадоннан жасалган тостаган

• *Селадоновая чаша*

Celadon bowl

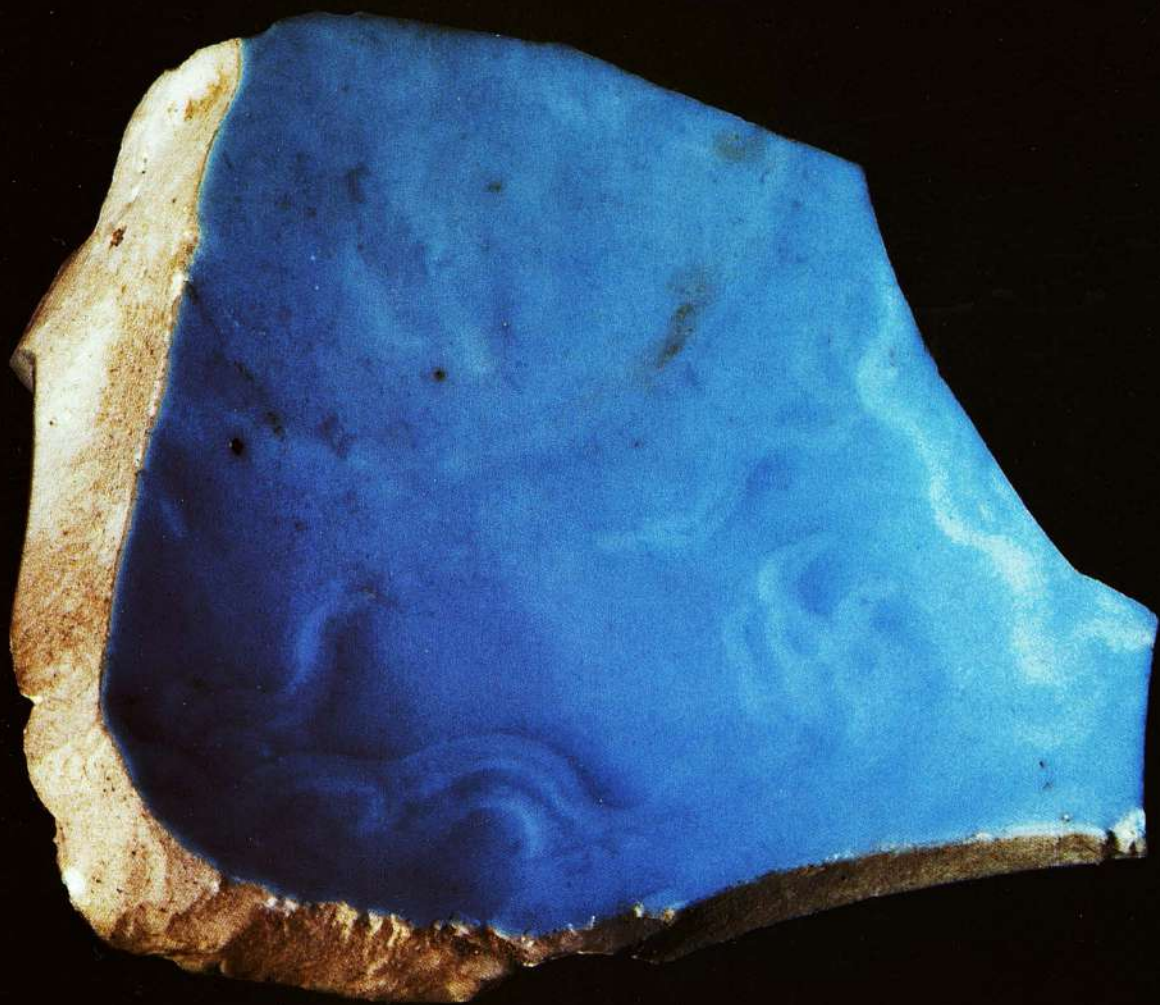

Селадон тостагандар

Селадоновые чаши

Celadon bowls

Сәулеттік өшекей қыштар

Архитектурный декор

Architectural decoration

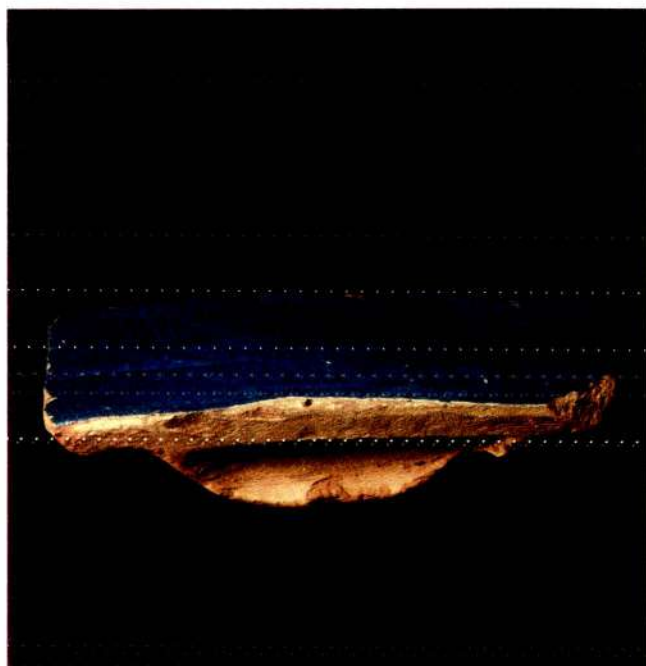
Сәулеттік әшекейлердің сынықтары

Фрагменты архитектурного декора

Fragments of architectural decoration

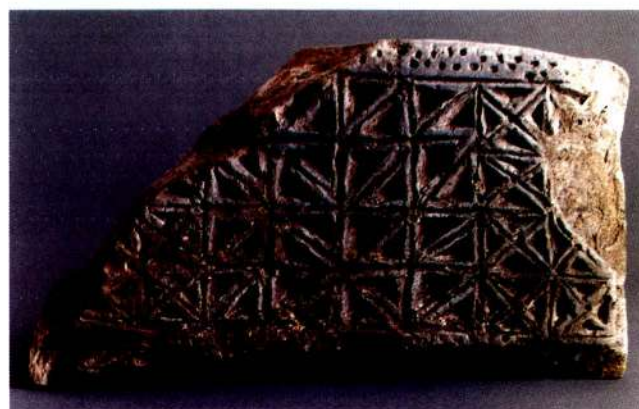
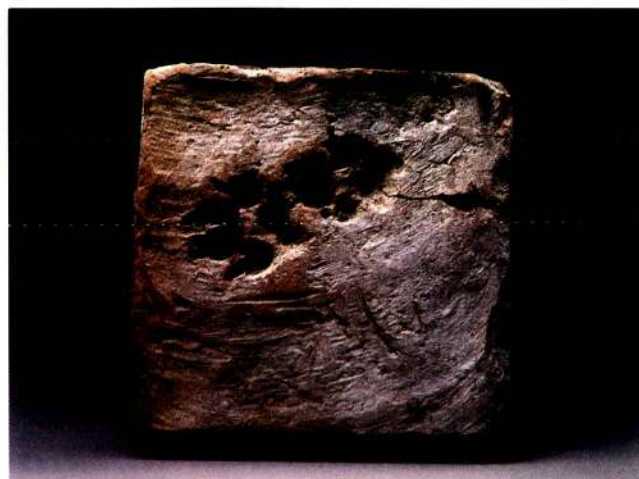
235

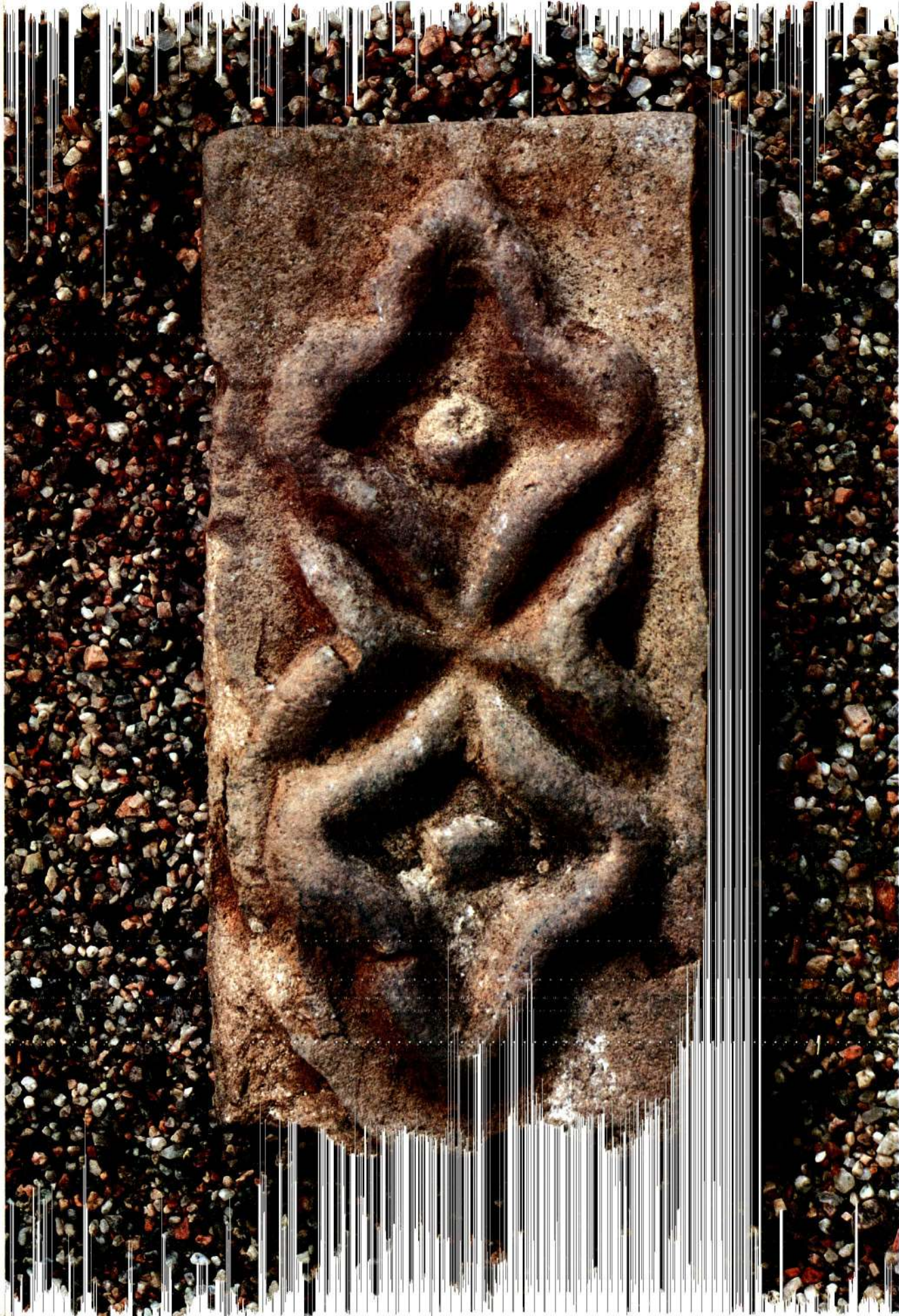

Кірпіштер мен құрылыстарда қолданылатын беттеме тақталардың сынықтары

Фрагменты кирпичей и облицовочных плиток

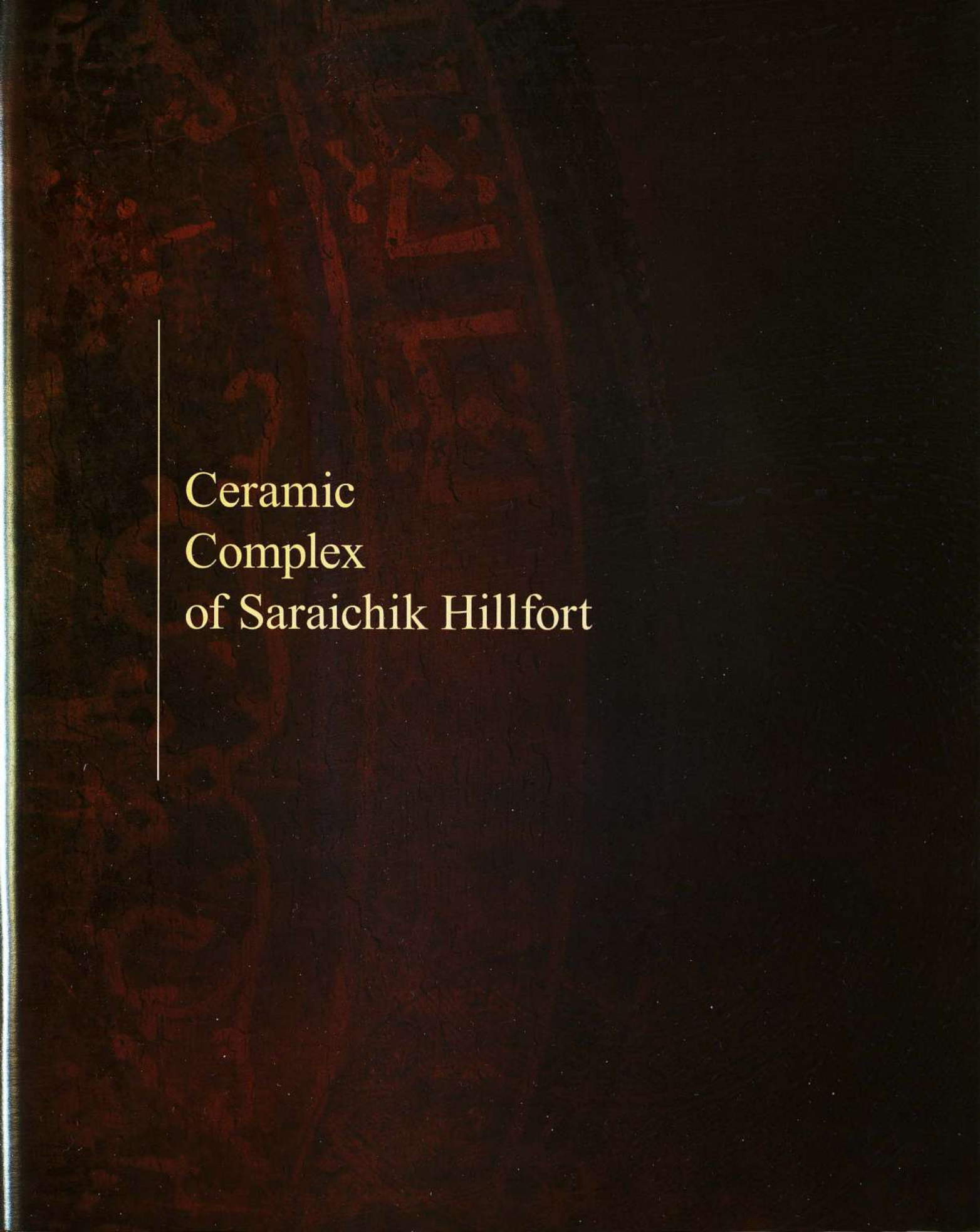
Fragments of bricks and facing plates

Ceramic
Complex
of Saraichik Hillfort

PREFACE

Interest for study of problems of appearance and development of settlements and nomadic towns has been increased in science last tens of years.

Objective source base for study of material and spiritual culture of this town in context of the most important ethnic cultural process, which took place in Golden Horde, was established in the results of researches of West Kazakhstan archaeological expedition in 1989-2007 under leadership of Z. Samashev on Saraichik site. New data let to restore by enough level earlier unknown picture of ancient town's life from the moment of appearance up to complete desolation. Materials of excavations on Saraichik's ruins began to be systematized and introduced into scientific general cultural fund of Kazakhstan in a form of articles and monographs. One of such stages of works is present publication

Authors of book put task before themselves to introduce into scientific circulation new materials on ceramic items found in cultural layers of Saraichik site in different periods of researches. Doubtless, this publication will let to solve some problems connected with economical and political ethnical history of Saraichik. It gives possibility to reveal various links of town with other regions, to see reflection of its image's change in time on items of potters and in architectural decoration. Plentiful ceramic complex, presented in work, gives possibility to see level of influence of ceramic production on establishment of economical basis of town's blossoming.

Ceramic items, found in the place of strong transit center, expressed in voluntarily by their types political-economical and cultural-historical processes happened in the XIII-XVI centuries in Ulus of Zhoshy, and then in state formations, appeared on its ruins. So, material offered in this work will recall interest not only among specialists, but also among historians.

Items of potters, found in Saraichik, present themselves important source for study of process of town ceramic school's formation. Classification, given in this book let to separate forms and technological means in production of ceramics, inherent in Saraichik's potters. It will help further to point moments of influence on local production of outward traditional ceramic schools, moments of imitation of lovely samples of imported vessels, and also appearance among citizens separate potters from bordering territories, which brought peculiarities of their specific production.

Study of historical processes is not possible without source study base. Publication of ceramic material's collection from

Saraichik provides accessibility of researches to this base letting to use results of its analysis for study of various problems of medieval Kazakhstan. It is in proper time, demanded and contains essential part of material, published for the first time.

Results of researches of many years on site give hope to successful continuation of work on remarkable monument and getting new bright materials, which will serve as basis for reconstruction of cultural-historical processes in the epoch of Middle Ages on the territory of Kazakhstan.

M. Eleuov

Saraichik: pages of history

Ruins of grand and famous town Saraijuk (modern name Saraichik) in old times remained in 50 km from modern town Atyrau.

As the majority of other towns, Saraijuk was formed for management of areas of Zhoshy Ulus. Palaces and administrative buildings for nobility were constructed in town, and blocks of free people, merchants and handicraftsmen appeared around them. Probably, settlement existed there in the earliest period and there was convenient pass through Jaiyk River. Caravan route passed there from ancient times, in that picturesque place in endless steppe, on southern part of border between Europe and Asia. Town served as important staging point along Great Silk Road. Words of Arab traveler Ibn Battue, who visited Saraijuk in 1333/1334 year became long time ago, as reading words, like «Town is situated on the bank of a big, quick river, called Ulusu, what means «great water». There is bridge of boards, as bridge of Bagdad». Route which was going for four directions there went from East, Urgench to Saraijuk. One direction was going along river to the North, another one was going through steppe to capitals of Sarai al-Makhrus and Sarai al-Djedid, and the third one was going along shore of Caspian sea to Khaji-Tarhan and then to Crimea. All of them were provided by caravan-sarays, wells and sources of pure water. The fourth direction was water route through Caspian Sea to Iran and Azerbaijan

It is clear, that ceramic vessels came there with caravans.

Vessels were necessary in a way and were intended for sale. Architecture of caravan sarays, numismatic material and ceramics, found there, show the changes of political and economical centers of Ulus. These materials have been studied not enough yet to restore completely and objectively historical processes inside empire and its economical links with other world.

Further it would be interesting to follow ways of spread of ceramics along caravan routes and to reveal centers of production, what will doubtless, light row of poorly worked out problems together with other archaeological sources. These problems are connected with political, trade-economical life of Saraijuk, reflected general situation Zhoshy Ulus from time of its raising and up to its disintegration.

History of town is following. Flint scrapers, stone pestle of Bronze epoch, arrow heads of Early Iron age had been found on different parts of town, in low layers of excavations.

Fragmentary dwellings, cut by following constructions, dwellings of the XI-XII cc. and fragments of modeled black clay vessels of kipechak (?) image were found during archaeological researches. It is not excluded, that on that part existed small town at that time, on which mentioned Osman chronist Khadj-Khalif. He informed that in the month of Yaik (Janku) river was town S. van. dj (or S. vai. h), which earlier was capital of Kumans and then it was built and settled by Nogays, whose khans lived there at that time (*Trepavlov*, 2002. P. 226). Probably, author called Kumans as population of Golden Horde time. Ceramics of the XII century has not been met anywhere in low parts of Jaiyk.

Life of town is divided for four periods by imaginations existed now. The first period was at the beginning of town's construction from middle of the XIII century up to beginning of Khan Uzbek's rule, it means up to the year 1312.

Utemish-khadji, secretary of Ilbars-khan (1512-1525 years) in his work «Chingizname», telling about campaign of Berke-khan (1257-1266 years) against ilkhan of Iran Khulagu (1256-1265 years) noted. That «While he was going to Saraichik. 500 men gathered together around him. While passing Saraichik and reaching Idil river bank, one thousand five hundred men gathered together» (*Utemish-Khadsi*, 1992. P. 97, 99). Khiva ruler and historian Abulgazi Bahadur-khan (1644-1664 years) informed on the existence of town: «... once Berke-khan went to Saraichik, established by his eldest brother. There he saw a big caravan, arrived from Bukhara...» (*Abulgazi*, 1996. P.99).

The earliest coin found in low layers of site is still dirham

of Mengu-Timur khan (1266-1282 years), coined in Ukek town on Volga River (*Samashev, Burnasheva, Bazylkhan, Plakhov*, 2006. P. 82). Dirkhems of Toktagu-khan (1291-1313 years) are referred to the late XIII century.

Construction of town was carried out not chaotically, but by single plan with account of traditions of nomadic town's building. Traditions of towns of Low Volga region, Khoresm and Syrdaria were combined in architecture of houses, their inner interiors. Mostly houses were built of raw bricks and had 2-4 rooms in sizes 4x5 meters. Stove-bench-sufa was situated usually in dwelling premise along walls and it was heated by flue horizontal channels, established inside. Remains of felt carpets had been on sufa sometimes. Walls were plastered by clay and were whitened. Store rooms were in houses.

Surroundings of town were also developed except town. Fields, gardens and kitchen gardens irrigated with help of chigir devices were situated in village settlements near river channels. Fragments of red clay jags and chigir vessels are met on these sections.

Chigir itself was a big wooden wheel with attached vessels. Water was drawn in low part of wheel by vessels, and water was flown usually into wooden groove, from where aryk was started.

The second chronological stage of town's life was started from the second quarter of the XIV century. It was in time of the biggest stability and flourishing of empire under khan Uzbek (1312-1342 years). Great power was the strongest under him. Many towns flourished and, naturally, Saraichik had been blossomed. Silver and copper coins in a big quantity were spread on state's markets. Essential quantity of them was also discovered on that town. Places of their findings confirm chronologically, the time of big floods on Jaiyk River is referred to this period. Outskirts appeared under flood and town was concentrated on eminence, in front of which Sorochinka River went out from Jaiyk River to the South. Former buildings had been broken, and citizens built new houses with former town planning. At the same time row of blocks got well worked out town planning with wide for that time streets (5m) and squares. New buildings differed from former ones. Many room, planned in linear house under one roof with economical constructions appeared, except compact many room houses.

The essential part was occupied by sufa in dwelling rooms, as earlier. Inner walls-partitions were often made of framework. Walls and sufa were plastered and whitened and

were decorated by carpets and felt carpet (kiizes). Floors were made of burnt bricks with alabaster plastering in some houses. Sanitary sink in a form of a big vessel without bottom dig completely into ground was near fire-chamber. Layer of burnt bricks with holes was made above vessel.

Remains of bath-houses were discovered on site, at river's precipice. They consisted of several multi-functional premises with raw bricks faced by decorative plates or water-proof plastering. Floors were put of burnt bricks and had specific construction of heating from low part. Big vessel-khum, probably, for hot water and water-drain pipe, ended by pit-settling were fixed. Water was heated in big cast-iron and bronze cauldrons. One of bath-houses had small sizes, length about 10m and was of farmstead type apparently. Another one had remained length above 15 m. They show that in Saraichik, as in all Golden Horde were spread as public, and farmstead or palace bath-houses, intended for a small circle of people (*Kozha, Samashev, 2006, P. 168*).

Main water supply of population, except wells, was realized by the way of transportation of water in jags from river on bullock-carts.

Economical activity of citizens at that time was expressed essentially in production of different goods for town and steppe. Big share was occupied by items of potter's workshops. Plenty of potter's vessel's fragments were found in the layers of that time. Section with majority of crocks of not burnt vessels of different forms was excavated in south-west part of site. In 1998 their quantity supposes existence of potter's workshop on this place near outskirts.

Remains of one-camera ovens for burning of potter's vessels were fixed on site. Their diameter varies from 140 cm up to 190 cm, and height reaches up to 120 cm. They were deepened and had preheating squares of production intention, which were situated, as the rule, from the west side. Temper of walls in ovens reached sometimes 30 cm. Fragments of waste chigir vessels, sunaks and small jags were found in pre-heating pit of one of the ovens. We note one brick-burning oven, except potter's ones, researched in Saraichik in 1950 by expedition of A.Kh. Margulan (*Patsevich, 1956, P.221-224*).

The third chronological period of town's life (1360-1370 years) reflexes events in Ulus, connected with intestine between groups of aristocracy in fight for throne. Nobility after getting economical power strived for independence. Big feudal, ruling towns and enclosed lands transferred them into their strongholds. At that period Saraijuk was under strong

influence of Ak-Orda khans, where were included lands of descendants of Zhoshy, Ordu-Edjen and Sheiban from Jaiyk River up to West-Siberian lowland.

In 1970-es, judging by coins, big constructions were built in Saraijuk. One of them was researched in 1997-2000 years. It presented construction of palace type, having in basis architectural planning «Hans» were built for honorable quests, merchants, pilgrims, travelers. They were very popular in Moslem East in the XIV-XVII centuries. Sizes of construction are impressive, like 40 x 20 m. Buildings of town, situated on that place, were in plan (*Samashev, Plakhov, 2004, P. 60-78*).

Central part of this building in size 20x20m was built on two-meter platform with framework of strong raw brick walls. Inner surfaces between walls of framework were also destroyed. Twenty five premises were situated in building. Portal part from southern side had wide stepped ramp (raise) of protuberant part of building with arch entrance. On the corners were situated partially towers, going out of building. Portal was faced by layer of burnt bricks and was decorated by white alabaster decoration in a form of relief panels. Square was situated in front of entrance. Supposedly, present construction was built by descendant of Zhoshy-Uruskhan. In 1370-es he strengthened his own possessions in eastern part of Desht-i-Kypchak and tried to restore collapsing empire. He wanted to establish capital of his possessions in Saraijuk, having his residence in Sygnak. Uruskhan began to improve central towns by sample of his grandfather Ersen, who built «the biggest part of medrese, kanaka, mosques and other charitable constructions» (*Klyashtorny, Sultanov, 1992, P. 198*).

The building began to grow soon in a form of attached side symmetrical wings. Back side also had grown at the expense of numerous attached premises. Their quantity increased almost up to 40 pieces. Middle part rose up above attached to it roves of premises. Mostly they were dwelling premises.

In the year 1380 Toktamys conquered power in Golden Horde under support of Emir Timur. But his aspirations for revival of state's greatness recalled discontent of Timur and new stage of cruel fight for power had been started. Biographer of Timur, Ibn Arabshakh wrote: «Forward troops of him reached Azak and he destroyed Saray, Saraijuk, Khajitarkhan and all that regions: But written sources and archaeological materials show, that town's life after destroy was not stopped. Part of constructions was restored and then, on the ruins of

houses at the beginning of the XV century new houses were built. By their type they repeated houses of previous period. Rooms were in size 4 by 5 meters. Sufa-bed-benches, heated by kan system were situated along walls. Sufa were plastered by alabaster. At the same time houses had characteristic peculiarity. It was concluded in deepening by premises lower of level of wall's basis. Traces of yurts were seen in yards sometimes. Architects concurred objects with early big and bright constructions in town, for example, building of khana under construction of new buildings.

Descendants of Zhoshy did not remain hope for revival of state during continuation fall of Golden Horde. And the brightest persons tried to realize that hope in life. Among them was also grandson of Urus khan Barak Oglan-father of one of the founders of Kazakh khanet Zhanibek. He conquered throne, reaching Syrdaria River up to capital of Zhoshy's Ulus in 1420-es, but he died soon in intestine wars. Importance of victory over Kok Orda khan barak was that kipchak Aiasbek, who chopped of his head, got for victory position of daruga (governor of a town) of Saraijuk and annual allowance in 30 000 gold coins (Klyashtorny, *Sultanov*, 1992. P. 208-212).

Later Saraijuk became center of Mangut Yurt, which was formed into the state Nogaiskaya Orda under Nuradin (1426-1440), son of legendary Emir Edige and his grandson Okas (*Kidirmiyazov*, 1999. P. 107, 110). In 1510-th years close successors of buiy Musa, grand grandson of Edige had been forced back from Zhaiyk by Kazakhs.

During rule of the most energetic Kazakh khan Kasym (1511-1521), son of Zhanibek, west regions of his vast possessions included the essential part of steppes of north-east Caspian region, and head quarter of khanate was situated in Saraijuk. Famous historian-literary man of the XIV century mirza Muhammad Khaidar Dulati informed in his work «Tarikh-i-rashidi» the following: «He spread his power over Desht-i-Kipchak; he had more than one million subjects; nobody except Zhoshy khan was so powerful, as he was. Number of his troop exceeded one hundred thousand men» (*Veliaminov-Zernov*, 1864. P.139-140).

In description of genealogy of Yraz-Mukhammed is written: «Each of them (sons and grandsons of Zhanibek khan) formed his clan, was sovereign at his place and could become famous. Their names are still in memory. The first of them was Kasym khan, who was born from Zhagan Bikem. He ruled in father's ulus some time and conquered many neighbour countries. He is remembered every where. He died in

Saraichik, where is situated now his tomb» (*Veliaminov-Zernov*, 1864. P. 125). In historic literature it is confirmed, that mazar of Kasymkhan served as place of pilgrimage already in the middle of the XVIII century.

Kazakhs lost Saraijuk temporary during historical development of Kazakh khanate after ruling of Kasym khan, connected with fight for preservation of sovereignty, in the result of numerous collisions.

The fourth stage in town's life was in the XV-XVI centuries. At that period dwelling sections along Zhaiyk became empty and population began to concentrate in south part of a town, along dry channel of Sorochinka River, which flew from Zhaiyk, at north-west border of town and rounded it from west. Channel of this river with rather strong flow is being changed continuously. Probably, at that time, river changed its channel again. Ambassador of Austria in Moskovia Sigizmund Gerbershtein informed in 1549 the following: «Behind Kazan' Tatars we meet first of all tatars, called nogays (Nagay). They live beyond Volga River, near Caspian sea, along Yaik River, flowing from Siberian region. They don't have tsars, but only dukes. At our time three brothers owned principalities and divided regions for equal parts between each other. The first of them is Shidak, owned town Saraichik, what is behind Ra River to east and country, enclosing to Yaik River. Another brother Kossum possessed everything situated between rivers Kama, Yaik and Ra; the third brother Shikh-mamai possessed part of Siberian region». Gerbershtein placed town on the left bank of Jaiuk in his map (*Gerbershtein*, 1988. P. 179). It is placed also there by English merchant Anthony Djenkinson, who visited that places personally in 1558.

Political center of Orda was situated on its main territory, in the steppes between Jaiyk and Volga. Saraijuk became capital of Nogays. Ruling tribe in Nogay Orda were manguts, and term «nogai», as it is considered, appeared in Russian documents of the late XV century (*Kidirmiyazov*, 1999. P. 7-8). Nogay state, established on political union of different clans and tribes amounted more than twenty clans and tribes: Naimans, Kypchaks, Alashs, Kangly, Alchins, Konyrats, Katagans, Uigurs, Tkai, Mangyts and others.

After collapse of Nogay Orda essential part of clans and tribes, having one and the same ethnic content and relative link was included into zhuses, taking part in compound process of forming of Kazakh nationality.

Saraijuk of Nogay period was situated in triangle, formed by channel of Zhaiyk River and its channel Sorochinka. It

was protected from all sides by fortress walls. Remains of fortresses remained till middle of the XIX century. In 1824 historian and ethnographer A.I. Levshin, apparently, saw the main entrance to fortress, marked by two triangle bastions. Fortress had sub-rectangular form. In central part, nearer to west (Sorochinka River) is situated hill with remains of surrounded its walls. Old Cossacks remembered in early XX century, that on south side of this rising ground was situated once tower made of burnt bricks, and there are no traces of it now (*Trepavlov*, 2001. P. 242; *Samashev, Kozha*, 2007. P. 236-257).

Houses of Saraijuk built at that time consisted of many rooms. Sizes of houses were about 20x12 m. Premises were in size usually 4 x 5 m with traditional bed-benches – sofas, heated by inner kans from fire-chamber with tandyr. If is traditional, existed from the XIII c., system of heating of dwelling premises. Fire-chambers, characteristic for towns of Syrdaria River were found at the same time. They did not have fire-chamber hole and fuel in a form of kizyak, cane and fire-wood were put there from above. Floors in rooms were put of burnt bricks and there were also wash-stands, called tashnau.

Coins of local and Central Asian coinage, and also crymean silver dirkhems have been found there together with ceramic and other items (*Samashev, Burnasheva, Bazylkhan, Plakhov*, 2006. P. 162-165).

Whole complex of technical ovens, not relating to burning of bricks and ceramic vessels was discovered in south-east part of town, except dwelling houses. Ay stock for burning items was not discovered. Ovens were made in a form of wells in depth about half-meter, made of raw bricks; their walls were strongly tempered. Deep pre-furnace pits were made for furnace holes. Specialists did not discover yet analogues of production right in such ovens.

Blocks of town, remained by citizens, further were transfer into necropolis and got meaning of sacrificial place. Swollen ruins of houses looked like steppe burial mounds and at the same time citizens of town kept memory of former dwellings. Probably, that associations influenced on imaginations on transference of dwelling houses into houses for dead people. Thousands of burials began to cover neglected regions of town. Appropriateness in concentration of definite kinds of burials in local part of towns is expressed in their location. Apparently, it is connected with different traditions of burials among different clans, and it shows multinational content of population. Among ceremonies of burials are defined buri-

als made specific burial vaults of sub-quadrangular in plan arch, almost plain, called kurgans. They were constructed of burnt bricks and were used as family burial-vaults, where were buried members of family or clan during long period of time. Researchers could define yet only six kinds of kurgans. They let to follow mutual relations between town and steppe, between Islam and traditional pre Islam believes, and also between social layers of population.

Conflicts between steppe Yurts were reflected to life of Saraijuk directly. The year's 1570-es were difficult for town, when Saraijuk was conquered several times and was ruined by Russian Cossacks. Capital town in time was transferred into small settlement. Starting from the XVIII century ancient buildings of burnt bricks had been sorted out. Strong bricks were used for construction in Guriev fortress of different dwelling and household constructions.

Ruins of Saraijuk continuously attracted attention of local population and researchers. For example, historian and ethnographer of the XVIII century P. Rychkov informed following: «Saraichik is specter of grand town on Yaik River, not reaching Guriev 50 versts. There are now in ground many camps (buildings). There are also many burial-vaults of famous people» (*Rychkov*, 1759. P.513).

Importance of Saraijuk was underlined by existence there of pantheon of Golden Horde khans, burials of famous people and Moslem preachers. By information of Abulgazi Bahadur khan, famous khan of Golden Horde Mengu-Timur (1266-1280) was buried in Saraijuk. Under his rule the state became free completely from directions of khan from Mongol Empire's center. He was the first, who began to mint coins on his behalf in Golden Horde. Trip of Golden Horde troops to Constantinople in 1271 is connected with name of Mengu-Timur (*Grekov, Yakubovsky*, 1950. P. 83). Khan Toktagu (Tokta), who ruled in state from 1290 year up to 1312 year and who was called as «tsar of West» by famous traveler marco polo laid on to Saraijuk ground, following Mengu-Timur. Feudal disturbance had been stopped under rule of khan Toktagu. Rulers of Golden Horde khans Zhanibek and Berdibek were buried on necropolis later. Zhanibek is known that he joined Azerbaijan to Golden Horde, while during his rule appeared the first features of decline in state and he couldn't stop them. He died in the year 1357 from conspirators, who were concentrated around his son Berdibek. Berdibek ruined also his twelve brothers in his thirst of power. Intestine wars and decline were started in state. Berdibek khan also appeared soon on that cemetery near his father. He was killed by his brother

Kulna, who remained alive. By one of versions head of khan Toktamys, killed in the year 1406 near Tumen' town was buried in Saraijuk under rule of Emir Edige (1365-1419). Written sources called Toktamys, as «last», really great person in history of Golden Horde. Graves of Edige, his son Nur ad-Din, and also Ali and Zhunus-sons of famous biy Yusuf and other Nogay princes and murzas are also situated on Saraijuk cemetery. Remains of one of the first kazakh khans Zhanibek and his son Kasym lay on famous necropolis.

Seids, who are considered as descendants of Mohammed from specially honored group of priesthood lay on necropolis together with Nogay nobility. They left bright trace in culture of Nogays and Kazakhs, keeping its moral basis together with priests of Islam of other categories, sheikhs, khadji, khafizes, mullahs, sufias and dervishes, whose graves are situated near by. Priesthood comprehended different situations and gave advises to statesmen, based on experience of many centuries regarding consequences of different deals. Priesthood acted in diplomatic negotiations and took part actively in life of society, as «human teachers» (*Tatarica*, 1997. P. 43-80).

At present time the site is disappearing quickly, taken off by waters of Jaiyk River by changed fairway. Strong and rapid flow washes out layers of ancient town and leaves human skeletons, bricks, ceramic vessels and other household items on river's bank.

Ceramic Complex of Saraichik Hillfort

Present work is based mostly on study of a big collection of ceramics, received in the result of researches on Saraichik site, carried out under leadership of Z. Samashev. Surface materials kept in resources of Atyrau regional historical local lore museum were also used.

Important and one of the first and prominent exhibit of this museum is khumcha of the XIV century (*Samoilovich*, 1912. P.038-047) with inscription in a form of engraving of extract from didactic poem of Yusuf Balasagunsky «Kutadgu Bilik», written by him in the XI century:

*«Speeches are rich in words and minds are rich in speeches,
People are rich in faces and faces are rich in eyes»*

(Yusuf Balasagunsky, 1983. P. 50)

Efforts to systematize Saraichik's ceramics were under-

taken by researchers during different years. The first one was offered in unpublished work of E.I. Ageyeva, realized on the basis of excavation materials of A.Kh. Margulan about Saraichik site in 1950 (*Ageyeva*, 1950. P. 47-65; *Margulan*, 1951. P. 1-7). Descriptions of collections of ceramic dish from reserves of Atyrau regional museum are in the report of V.K. Afanasiev, where effort of initial systematization was done (*Afanasiev*, 1977).

Previous classification of Saraichik's ceramics is also in our published works (*Samashev, Kuznetsova*, 2000, 2004).

The full characteristics of ceramic material of Saraichik site gathered by current time are given below.

Unglazed ceramics

Red clay unglazed ceramics amounts approximately 80-90 % of all collection. Ironed clays differing by content of iron oxides, by level of plasticity and by micro admixtures (brown iron-stone, pyrites, mica, lime stone) were used for its production. Micro admixtures are scanty and do not influence essentially on technical quality of clay, except lime stone. It is presented in test of all samples in a form of dust, what reduce its harmful qualities as capability to deform walls of vessels by protuberances and even to break them under temperature over 800°. Quality of researched item's crocks is the evidence of comprehensive select on of clay raw material and its comprehensive selection. Fractures are plain, fine granular, blister, what is the evidence of high developed technology of form mass' production. Paste was prepared by several recipes. Ironed clay was used, which forming was reached at the expense of introduction info form mass artificial mixtures like dust shaped chamotte (similar by content to base), granite rotten stone and reed mace. In addition two or three iron clays-fat and poor were used and presented in a small quantity. Carbonate one was added to ironed clay sometimes and artificial admixtures were scanty.

All researched items were made on potter wheel. Potters used often wooden knives and pieces of soft leather in the process of forming. Ready vessels were taken off from wheel by «cutting» with thread or knife. The biggest part of items is covered by slip. Light slips of greenish shade were made of light ironed clay with admixtures of lime stone. Light brown slips were made of slightly ironed, light burnt ironed clays. Red slips were made of ironed clay with very high concentration of iron oxides. Manganese oxide was added to

the infusion of ironed clay for dark red slips. Drawn pressed ornamentation predominates over stamp one red clay dish. Researched items were burnt on furnaces with oxidizing atmosphere (sufficient inflow of oxygen) under temperature over 800°C.*

General classification of red clay unglazed ceramics' forms was done on the basis of classification worked out by S.E. Mikhhalchenko and G.A. Fyodorov-Davydov (*Mikhhalchenko*, 1973; *Fyodorov-Davydov*, 1984; 2001). Presented classification is built on the basis of separation of vessels' categories by their outward appearance and is connected with their functional intention. Further separation (in case of possibility) was carried out on the basis of peculiarities of vessels, form, like nimbus, neck, body, handles and bottom.

The cauldron shaped vessels is presented mostly by fragments. Cauldrons have vertical, slightly widening downward wide neck, with rectangular or round shaped in cut nimbus, not high straight neck with horizontal grooving. Probably, horizontal handles were situated in upper part of cauldrons. Fragments of vessels' sides with horizontal handles in a form of tridents are in collection. In low part of vessels is going slightly protuberant ribbon, bottom is plain. Upper part of cauldron shaped vessels was decorated by ornamentation in a form of directed to the right side corners, put by comb-shaped stamp. By view of researchers similar vessels appeared in Golden Horde, more obviously, under influence of Bulgarian ceramic handicraft traditions (*Mikhhalchenko*, 1973. P. 124). But it is necessary to take into account also influence of Central Asian forms of ribbed round bottom cauldrons without handles, known by ceramics of Khoresm of the XII-XIII cc. (*Vakturskaya*, 1959. P. 44, 29). Cauldrons with round shaped body and not distinguished neck with round shaped in cut nimbus are also known. Horizontal handles were put in upper part of body.

Pot shaped vessels can be divided for three categories three categories. The first category is presented by pots without handles, with cylinder neck, decorated by two or three lines making grooving and with straight thick nimbus. Body of pot is blown, almost sphere shaped on upper part and cone shaped narrowing downward. One more variant of pots without handles has neck, widening in upper part by

socket and straight thick nimbus. Pots were decorated by concentric drawn stretched lines in the middle of body.

Category of one handled pot shaped vessels with smoothly turned triangle in cut nimbus. Height of body is a little bigger than its diameter. Diameter of bottom is equal to diameter of vessel by nimbus. Bottom is the materials from excavations of central regions of Golden Horde: Upper Dzhult; Golden Horde settlements of the XIV c. in Pruto-Dnestrov region between rivers (*Mikhhalchenko*, 1973. P. 122; *Polevoy*, 1964. P. 184). Another variant of one handled pots is presented by vessels with widening on top neck by socket with straight nimbus without thickening. Arch shaped handle is fastened on top to nimbus, and to upper part of body in low part. The next variant of pots differs only by fastening of handles. There are pots with handles fastened to the middle of neck and with handles rising over nimbus's edge.

The next category of two handled pots with cylinder neck and some variants of nimbus's forms: thickened and triangle in cut, without thickening, rectangular in cut and with outward thickening, round shaped in cut. These vessels have small by height handles, fastened to nimbus by upper edges and fastened to shoulders by low edges. Body of pots is blown in upper part.

Jug shaped vessels can be divided by categories for such features as size and form of body with account of correlation of general height of vessel to diameter of body, nimbus, bottom and height of neck; presence of details, changing view of vessel (nose, sink, handles, etc.).

Jugs of big sizes. The most spread are jags with high straight neck, wide round shaped shoulders, with slightly widened or on the contrary prolonged body. Bottom is plain. Diameter of vessel by nimbus is two times less than diameter of bottom. Handle is oval in cut and it connected neck and body. Several variants can be defined in this category. There are jags with straight round shaped in cut nimbus. With fastened to the edge handle, not projected over edge nimbus and connecting neck with jag's shoulders. There are also jags with high narrow neck, with slightly turned outward nimbus with rounded edges. Upper part of neck is ornamented by row of wide engraved lines. Handle was fastened to the middle of neck and shoulders of jag. One more variant are vessels with more narrow neck concave in upper part. Handle is oval flattened and massive is roughly going up over nimbus's edge and connects neck with body on the level of its biggest diameter. Besides, jags with not high, more wide neck concaved in middle part and nimbus round shaped in cut are

* *Technological analysis of ceramics was done by T.M. Teplovodskaya.*

referred to high jags with slender egg shaped body.

Oval in cut handles connect middle part of neck and shoulders of vessels. Vessels of this category were decorated in majority of cases by horizontal cone centric and wave shaped lines in upper part of body. Analogues of present category of jags are known in materials of Golden Horde towns of Volga region (*Mikhalchenko*, 1973. P. 126).

Jugs of middle sizes are the second numerous category of vessels with not high wide neck and nimbus slightly turned outward, round shaped in cut. Oval in cut handle is fastened by one edge either to nimbus or to the middle of neck and fastened by another edge to body on the level of its biggest diameter. In some cases handle is slightly going up over neck. The biggest diameter of jag is in the middle of item. Bottom of jags is a little wider than diameter of neck. Vessels of this category are not ornamented practically; sometimes are met concentric horizontal lines in middle part of body. Some jags had a small sink. Vessels with wide not high neck (with socket) decorated by grooving are referred to the category of jag shaped vessels of average sizes. Handle is fastened to upper part of neck and shoulders of vessels. Tags by form of body can be divided for jags with sphere shaped body and diameter of bottom, which exceeds diameter of neck not essentially and for jags with sphere shaped stocky body and wide bottom with diameter exceeding diameter of neck. Body of jags is decorated richly by drawn stretched ornamentation in a form of horizontal cone centric and wave shaped lines and small belts, consisted of slanting lines put by comb-shaped stamp. Tags with stocky body were covered by polishing and were decorated by cone centric and wave shaped drawn stretched lines and belts of radial stretched lines, situated on shoulders of jags. One more variant of jags of average sizes is presented by vessels of pear-shaped form with high narrow neck, nimbus, slightly turned outward, round shaped in cut, with sink. Handle is fastened to the edge of nimbus and to the body in the place of biggest diameter. Tags are decorated on neck and body by drawn cone centric lines. Also we can separate jags with prolonged body on disk shaped saucer with high. Not very wide neck and handle fastened by low edge to the middle of body. The next variant of jags is with comparatively prolonged wide neck, widening to the mouth. Some vessels have a sink. Transference to the body is smooth, and body itself has round shaped or slightly flattened contours. Diameter of body is bigger its height; bottom is wide and is equal approximately to diameter of mouth. Vessels have a handle, fastened either to nimbus or to

the middle of neck and shoulders. Such jags are ornamented by stretched cone centric and wave shaped lines.

Jugs of small sizes are presented by the most frequent vessels, having sphere shaped body, not very high neck and loop shaped vertical handle, connected nimbus and body. There are also miniature jags with not high, widening toward mouth neck. Their nimbus is round shaped in cut, turned outward. Body is blown and sphere shaped. Oval in cut handle connects edge of nimbus and body.

Kumgans (jugs with nose) present also category of jag shaped vessels. They are high necked vessels with distinguished socket. Nimbus is triangle in cut or round shaped. Middle part of neck has essential widening with fastened handle. Cone shaped nose was fastened to vessel's shoulder. Middle part of vessel was decorated often by wide engraved on line. Bottom is plain, not wide. Such vessels are spread widely in all Near East, Caucasus and in Central Asia (*Pugachenkova*, 1959. P. 80, pic. 4). Such kumgans are met in Golden Horde epoch in towns of low Volga region (*Mikhalchenko*, 1973. P. 126; *Fyodorov-Davydov, Bulatov*, 1989. P. 208) and Khoresm (*Vakturskaya*, 1959. Pic. 44, 148). Besides, miniature kumgan with blown sphere shaped body and plain bottom can be referred to the category of these vessels. Neck is not remained. Round shaped hole is instead of nose.

Bowls have round shaped body in upper part and truncated cone body in low part and plain bottom. Some variants of bowls are distinguished, like bowls with round shaped, widened in middle part and truncated cone body in low part having shelf shaped nimbus and plain, not wide bottom. Nimbus of some vessels has compound profiling. Body in upper part is often decorated by stretched cone centric lines. The next variant bowls has also round shaped body in upper part and truncated cone downward body, plain bottom and nimbus turned outward. They were decorated by stretched drawn ornamentation in a form of not wide cone centric stripes, situated mostly in upper part of body. One more variant of bowls is with truncated cone body, thickened strongly by profiled nimbus and roll under nimbus, like shelf shaped one or turned outward. Vessels with straight, slightly thickened and beveled inside board can be referred to bowls with body round shaped in upper part and truncated cone in low part.

Cups are one of the most numerous categories of dish. Several variants are defined by peculiarities of body's form and nimbus, like bowls on cone shaped saucer, having semi

sphere body, high boards, straight nimbus round shaped or slightly sharpened in cut. Bowls were decorated by one or several stretched cone centric lines on outward side, right under nimbus. Another variant – they are bowls on ring or desk shaped saucer with bend of profile's line. Place of body's bend is distinguished in majority of cases by rib. Board of cups is concaved. Bottom is narrow. Nimbus is round shaped or sharpened with edge beveled inwards. Majority of these cups were decorated by cone centric stretched lines, situated under nimbus. One more variant of cups are cups with almost sphere body, simple nimbus, smoothly turned outward with low part of body, which is transferred smoothly to not high saucer. The next variant is presented by cups on ring shaped saucer, with vertical board, slightly turned outward. Small sagging is in the place of transference of board into body. Nimbus is round shaped, slightly sharpened. Cone centric stretched-drawn lines are going on board, right under nimbus.

«Salt-cellars» present one more category of small-sized vessels, which is close to cups by form of body, but are differed by miniature sizes. Body of these vessels has turned under angle approximately 50°. Low part of body is transferred smoothly to plain bottom. Similar by form and sizes «salt-cellars» are in excavation materials of towns of Volga region, Oren-Kala (*Minkevich-Mustafayeva*, 1959. Pic. 7, 17; *Mikhalchenko*, 1973. P. 123, pic. 3, 15; P. 128).

Plates. Several variants of forms can be defined in this category of vessels, like. Plates with segment shaped body and thickened nimbus, put under decline. The next variant of plates has small body and strongly turned outward board with round shaped in cut nimbus. Nimbus of some plates in low part is ornamented by not wide, cut in line. Plates have either plain bottom or not high disk shaped saucer.

Tagora are plain bottom vessels of cone shaped form with turned outward edge of board, forming shelf shaped nimbus. Some tagora had horizontal rectangular handles, fastened to upper part of board under nimbus.

Amphora shaped vessels are presented by several types. One of them has egg shaped body, low not wide neck, simple slightly thickened nimbus and two handles, fastened to it. Diameter of bottom is bigger than diameter of neck. By form of body following variants can be defined, like vessels with body, having prolonged proportions and the biggest diameter is higher than middle part of item and vessels, having more blown body and the biggest diameter is in the middle of item. Handleless of vessels are not over nimbus (*Mikhalchenko*,

1973. P. 126-127; *Yakobson*, 1950. P. 55; 1951, p. 343; *Artamonov*, 1935. P. 77-78). One more type of amphora is presented by vessels with sphere shaped, roughly blown body, covered by fluted grooving, with plain wide bottom, with short narrow neck and handles over nimbus.

Khums are vessels of big sizes, intended for storage of fluid and dry food. They have various by form massive nimbus. Neck is almost not observed. Diameters of necks are not big comparatively. By form of body we can define several types of khums. Vessels with egg shaped body without neck, framed on mouth by massive shelf shaped nimbus, put directly on shoulders of vessel. Bottom of such vessels is plain. Khums of other type had not high neck and high pear shaped, strongly blown in upper part body. Bottom is plain, not wide. Ornamented vessels are often met. Their shoulders and nimbus are decorated by drawn wave shaped or cone centric lines, slanting cuts, etc. Besides, there are khums, decorated by stamps and inscriptions.

Khumcha are vessels, smaller by size, than khums, which served for storage, and also transportation of fluid and dry food. They have egg shaped prolonged body, plain, not wide bottom. Nimbuses are flattened, slightly turned outward, slightly sharpened in cut and sometimes beveled outward or inward. Many khumcha were with two loop-shaped vertically situated oval or under rectangular in cut handles, fastened in upper part of body. Body was round shaped in upper part and truncated – cone in bottom part. Khumcha had low wide neck and straight nimbus. Vessels were decorated often by linear and linear-wave ornamentation. It is necessary to note specially finding of khumcha with almost sphere shaped body and narrow not high neck with sink and two small loop-shaped vertical handles/ fastened on shoulders of vessel/ Bottom is plain, its diameter is a little bigger than diameter of khumcha neck. Vessel of similar form in archaeologically complete condition was not fixed earlier in collection of Saraichik's ceramics.

Money-boxes are small boxes with sphere shaped on top and slightly prolonged in bottom part body without neck, with cut, from one side in upper part of body. Similar vessels were spread widely in Golden Horde towns of Volga region, in Bolgary, Pruto-Dnestrovsk region between rivers (*Mikhalchenko*, 1973. P. 129-130; *Fyodorov-Davyedov*, *Bulatov*, 1989. P. 211; *Polevoi*, 1969. P. 132), what is explained by mass circulation of small coins.

Tabeks are glass-shaped pots with turned under almost right angle wide, but thin nimbus, bottom is not wide, plain.

Vessels are not ornamented. They had wide spread use, but their native land is considered Central Asia (*Mikhailchenko*, 1973. P. 129; *Fyodorov-Davydov, Bulatov*, 1989. P. 211; *Vakturskaya*, 1959. Pic. 44, 135; *Lunina*, 1968; *Pletneva*, 1959. Pic. 25).

Covers are presented by complete covers in a form of hollow sphere segment with board on edge and short cylinder border with vertical handle. This is the most frequently met type of vessels among ceramics of Golden Horde Volga region.

Lamps can be divided for several types. The most spread are low bowls with plain bottom with one edge having sink-shaped nose, intended for wick. Small, sharpened from four sides or sharpened handle, slightly going over handle was fastened from opposite side. There are lamps with loop-shaped vertical handle. Part of lamps has in center cups-supports in a form of candle stick. Moreover, there are lamps with high, semi closed body with fastened long cut nose, and small handle from opposite side. They were made mostly on potter's wheel, but there are lamps modeled completely. There are three-horned lamps in a form of not high cup with turned inward nimbus and three noses for wicks, with opened upper edge, which were fastened to the middle of body.

One more type of lamps are candle-sticks of cone, strongly prolonged upward form, ended on upper part by cup for candle. There are several variants of candle-sticks, differed by form of body. One of them had almost cylinder body and another of them had cone-shaped body with strong widening in low part, sometimes having specific platform-support. Besides, there was a special thickening in upper part of candle-sticks, but mostly in a form of «saucer», which could serve for collection of melted wax. «Saucers» had also different placing. They were situated in upper part on some lamps, and in the middle part of other lamps. Items are hollow and were made on potter's wheel. In Saraichik's collection of lamps is fragment of candle-stick, so called «candelabrum», which looked by forms and proportions like above described candle-sticks, but except cup for candle at the edge of central stem several additional cups were fastened on the edges of wide «saucer». Regrettably, there is no complete «candelabrum» in collection.

Chigir vessels were used for artificial irrigation. These pots were attached to chigir wheel at basis, like amphora-shaped leg. Height of chigir vessels from Saraichik site is varied from 30 cm to 50 cm. They have wide neck, slightly distinguished not high neck. Body is widened a little in

comparison with neck. Bottom is short amphora-shaped leg. Traces of knife cut are seen on some vessels. Similar chigir vessels are met on Golden Horde settlements of Volga region (*Mikhailchenko*, 1973. P. 129; *Fyodorov-Davydov, Bulatov*, 1989. P. 211) and in Khoesm (*Vakturskaya*, 1959. P. 334).

Pipes were made of different type and sizes in dependence of their use. One type is a pipe of truncated-cone form with board at narrow edge (muff). Pipes were fastened between each other by the use of a muff (narrow edge with muff went into a wide edge of other pipe), forming pipe line. They were used for forming ventilating pipes, which created draught in tandyr ovens, for construction of pipe lines, sewerage and other needs (*Polevoy*, 1969. P. 137).

Spinners were made mostly from walls of broken vessels. They were shaped into round form with hollow in center. Some spinners have stretched signs.

Plummetts and spinners had round shape form with hollow in center. They were used as plummetts for fishing. They are cut of vessel's walls and do not have right form always and also they are specially produced, having in cut oval or truncated-bi cone form.

Children's toys are presented in collection by several findings. We can note from whole forms birds-whistles, having body with thorough hollow. Outward surface of some whistles was covered by red-brown slip. There is also a figure of dog, which can be considered as a toy.

Scoop pays attention on itself among single findings of Saraichik's collection. It has stocky pot-shaped body, plain bottom and slightly distinguished neck. Nimbus is turned outward in cut of beak-shaped form. Bushing handle is fastened in the place of transference of neck to body.

Tea-pot is one more interesting single finding. It has a body of stocky for in with not high neck; nimbus is turned outward, round shaped in cut. Nose of tea-pot is short with vertical loop-shaped oval in cut handle fastened from opposite side from nose.

Sphere cones are vessels, made of solid fireproof clay and the most original things found under archaeological study of Moslem world's medieval towns. Sphere cones are met on vast territory – in Egypt, Near and Small Asia, in Iran and Central Asia, in Caucasus and in North Caucasus, in Crimea and Volga region (*Djanpoladyan*, 1982. P.; *Khalikov*, 1986. P. 72). These vessels from Saraichik town can be divided previously for two main groups, like red clay sphere cones and sphere cones with broken of grey-green color.

Red clay sphere cones can be divided for two types-sphere

cones of «classic» form – with short head, transferring into widened in upper part body, then transforming smoothly into cone bottom. Head is always projected in low part, forming ledge. Vessels of the second type can be called sphere cones only conditionally, as they have round shaped body and bottom. Similar by form vessels are met in Bilyar, Oren-Kala, Khoresm (*Akmetov*, 1959, P. 224; *Khalikov*, 1986, P. 79, P. 138, pic. 1.14; *Vakturskaya*, 1959, P. 313-315). Red clay sphere cones are ornamented poorly, and are often decorated by only simple cone centric cut lines.

Sphere cones with grey-green color crock have mostly sphere upper and cone low parts. Middle part is blown usually with small declines. They are with well developed shoulders or without them, when body is started from head directly. Head is with narrow hole of round shape form. Outward surface of vessels was decorated by various ornamentations, like stamped ornament or stretched on raw clay. Stamps are presented by various figures in a form of circles, stars, palmette, rhombs, squares, six-petal rosette and cells. Ornament compositions on sphere cone vessels are situated differently. Sometimes ornament covers surface from head up to bottom. In some cases ornament covers only upper part of vessels. Surface of vessels covered completely by ornament was divided either for horizontal ornament belts, filled by stamps or for narrow vertical stripes. Surface of other vessels was divided by cross lines, forming triangles, filled by different stamps. A big quantity of not ornamented vessels is among Saraichik's material, except ornamented sphere cones of the second group.

«**Black-polished» ceramics** with crock of grey color and black polishing is not numerous. Those vessels were made of ironed clay, but were burnt in restoration atmosphere (shortage of oxygen or adding to oven of strongly smoking fuel). Burnt vessel was put into infusion of flour («broth») or dipped into wet leaves. It was resulted in appearance of dense black «film» on surface of vessel. Several archaeologically complete items are defined among ceramics of this group.

Pot-shaped vessel, which form repeats completely form of glazed vessels (gulabdan), has straight short neck and round-shaped in cut neck. Remains of stripe horizontal polishing, what can be referred also to ornamental method are on neck. Height of vessel's body is less than its biggest diameter. It has clearly profiled rib. Diameter of bottom is less than diameter of nimbus. The biggest diameter of body is situated higher the middle part of item. Upper part of body was decorated by four (remained only three) symmetrically

situated cone models with longitudinal cuts. Bowls of semi-sphere form on disk-shaped not high saucer, with small shelf-shaped nimbus, turned under right angle are referred to the group of «black-polished» ceramics. There is a dish with almost vertical walls and not wide shelf-shaped nimbus in collection. Interesting is *water-carrier jag* with vertical neck, sphere-shaped body and plain bottom. Vertical oval in cut handle connected edge of neck above it with body of vessel in upper part. All surface of jag was covered by horizontal grooving. Besides, there are three vertical rows each three stripes, put by sharp notched stamp on the body. Stripes are going from neck down, ending in the place of body's middle part. *Tagoras* are the last items of this group of ceramics and are of great interest. They are plain-bottom, having cone from with turned outward edge of board, forming shelf-shapes nimbus. Traces of polishing in a form of radial small rays are inside on the bottom from center. Obviously, «black-polished» ceramics is Khoresmian import (*Fyodorov-Davydov*, 2001, P. 210).

Ceramics with stamp ornament is the specific group of dish. Different types of clay were used for production of «stamp» items. Loess-shaped clays with natural admixtures of quartz type (in essential quantity) and field spar with admixtures, like mica, limestone, brown ironstone, pyrites predominate. Clays, which were used, differ by level of plasticity, so their mixtures, like different loess-shaped clays or loess-shaped and ironed clays were used during forming for convenience. Paste of all researched items is dense; crock is smooth in cut. Color of vessel varies from light-grey to light-brown. Vessels with stamp ornament were formed by parts. Upper part of body was impressed ceramic form-kalyba. Upper part of formed vessel was pressed into semi-round form by hands, so on inner surface of jag-shaped vessels are seen traces of pressing, like deep finger pressings. As the rule, that pressings had not been polished on inner walls of jags. Outward surface of vessels «worked out» after impression in form. Received ornament had been corrected and added sometimes by additional decor – drawn or cut, or by small stamp. Clay flat with stamp ornament was modeled often on to surface of dry vessel. Impressed semi – sphere shaped halts of vessels were fixed by fluid clay with neck and low part, made on potter's wheel.

Stamp ceramics of Saraichik can be divided for jags and flasks. Tags are with ring saucer, sphere-shaped body with high neck, widening upward. Handle is oval in cut and was

attached in upper part to middle of neck or straight under nimbus. Double protuberant *flasks* are with disk-shaped body, wide high neck with widening or roll in middle part, with two loop-shaped handles, attached to the neck. Outward surface of vessels was decorated by ornament, differed by unusual variety of subjects, including geometrical, herbal, epigraphic and zoomorphic subjects. Geometric ornament is presented by various combinations of circles, rhombs, crosses, six-petal rosettes, etc. Geometrical and herbal motives in stamp ceramics are often met in combination and form sometimes very compound subjects. Surfaces of vessels were filled thoroughly by rows of protuberant cone centric rings, four-, six-, eight-petal rosettes, rhombs put into each other. The most used elements of decoration are almond-shaped cartouche, stripes, heart-shaped medallions. Epigraphic ornament, consisted of relief Arab inscriptions, surrounded by herbal sprouts and geometrical figures has the essential place in decoration of stamped ceramics of Saraichik. Space between ornament is filled by protuberant stamp dots. Zoomorphic subjects were used also together with geometrical, herbal and epigraphic ornament. Similar ornamentation can be found on stamped ceramics of Khoresm (*Vakturskaya*, 1959. P. 308, pic. 23. 5, 7; pic. 24. 1, 7) and Low Volga region (Novy Saray). One of the most spread subjects was image of fish. Some figures are stylized strongly, but the majority is shown in realistic manner. Fish was pictured vertically, in thorough row or fish was pictured swimming following each other around circle in majority of cases. Image of fish symbolized happiness in art of Central Asian people (*Lunina*, 1962. P. 311). Images of birds, looking like ducks, situated in medallions of round shaped form are among zoomorphic ornaments motives on stamped and glazed ceramics of Saraichik. Free space around medallion is always decorated by herbal ornament. Images of birds are not rare already for ceramics of Merv (*Lunina*, 1962. P. 311). It is interesting, that duck was considered as symbol of prosperity among some peoples of Central Asia (*Lunina*, 1962. P. 311). Images of hares, fallow-deers surrounded by herbal and geometric ornamentation are on fragments of Saraichik is stamped vessels.

Sometimes some elements of ornament on stamped ceramics were distinguished by covering with turquoise or ultra-marine not transparent glaze. Middle part of jags remained without stamped ornament because of technical reasons. Similar decoration of stamped ceramics is characteristic for Khoresm and for Golden Horde towns

of Low Volga region (*Bulatov*, 1969. P. 57; *Vakturskaya*, 1959. P. 306-308).

Completely remained jag with stamped ornament on cone-shaped saucer is of big interest. It is with cone-shaped neck, widening upward, sphere-shaped body and vertical handle with elbow break oval in cut with longitudinal groove. Relief ornament of upper part of body was decorated by turquoise and ultra-marine glazes. Ornament was situated by tiers. Upper tier of upper part was, apparently, decorated by geometric ornament and was distinguished by glaze of ultra-marine and turquoise color. The next tier was formed of plating, connected medallions of round-shape form, made by stylized sprouts. Flower with three petals, colored by ultramarine glaze was situated in center of medallions. Handle of jag was also decorated with turquoise glaze along groove. Low part of jag was not decorated by glaze above stamped ornament. Necks and handles, except body, were decorated by stamped ornament. There are some fragments of vessel with crock of reddish-brown color covered by transparent green glaze on slip covering in collection. Doubtless, they are referred to stamped jags. Ornament is formed by zigzag lines formed of «fur-free twigs» with free space between them, which was decorated by protuberant cross-shaped or small sphere-shaped figures. Moreover, there are fragments of vessels with outward surface covered by green glaze on slip coating. Ornament was done by stamp in a form of pressed star-shaped figures, situated in chess order. Inner surface of those vessels was also covered by green glaze, but without slip covering.

Glazed ceramics

Red clay glazed ceramics. Ironed, high and middle plastic clays, admixtures of different ironed and carbonate clays were used for that ceramics. Natural admixtures in these clays are brown ironstone, mica and lime-stone. Paste is dense with plain or fine granular cut. Artificial admixtures were often dust-shaped chamotte similar to basis and reed mace, and granite gruss rarely. All items were made on potter's wheel. Glazes of items are referred to different types, like lead transparent (predominate) and dull' lead-alkaline and alkaline glazes.

Lead transparent glazes are differed by plain covering of glaze layer, strong metal shine. These glazes are easy melting and give clear glass-shaped covering already under temperature about 950° C. Boil of glaze in the biggest part of researched fragments is high enough. Gas bubbles are fixed only in contact layer, what is evidence of quick raise of temperature in oven. Rare pricks and not melted grains of quartz note low temperature of burn and not enough thin grinding of glaze raw material-fritter. Bubbles in glaze layer itself are less than 10 for 1cm², its thickness is about 0,1 mm.

Transparent lead glazes often have watery shine of cut, what is the feature of high content of field spars. Greasy shine is the feature of main glass forming compounds taken in equal proportion and is met rarely.

Dull lead glaze is presented by some fragments. In some cases «dullness» was the result of presence in content of lead-oxide glaze. In other cases glazed appeared not transparent, dull lusterless in the result of not melting of a big quantity of quartz grains (result of rough grinding) and a big quantity of bubbles (in consequence of lowering of burning's temperature).

Alkaline glazes are differed from lead ones by more thick glaze covering in 0,25 mm and a big quantity of bubbles in layer. High silica slip with more big temperature of melting, like more than was obligatory. «Patina» – whitishness appeared on many fragments with alkaline glaze. Caustic alkali destroyed also upper layer of glaze, which appeared under influence of water.

All glazed items with red clay crock were burnt in oxide atmosphere under temperature 900-1100°C, sometimes up to 1200°C. Under glaze painting, as the rule, was made by dyes made of oxides of iron, manganese and copper. White dye was prepared of white burn clay with silica.

Effort of classification of Saraichik's glaze ceramics has been done by scheme offered by N.M. Bulatov and G.A.

Fyodorov-Davydov for materials of Low Volga towns, on the basis of which ceramics is divided for main big classes by character of ceramic mass, like red clay and cashine. Sectors and sub-sectors are defined inside classes (*Bulatov*, 1968; *Fyodorov-Davydov*, 1994. P. 79-124). Red clay ceramics in collection of glaze dish amounts 66% of total quantity of fragments.

Ceramics with green transparent glaze amounts 46% of total quantity of glazed red clay ceramics and is divided for several subspecies, differed between each other by mean of putting ornamentation.

Ceramics with green glaze and graving under it has one of the first places. Ornament was put by deep line, stretched on light slip. Graving under glaze gave effect of dark ornamental lines (*Bulatov*, 1969. P. 54-55). Graving by twin or thick lines took place. Thick line served for definition of main details of ornament, and thin line served as additional decoration.

Ceramics with green glaze with sub-glaze slip painting. Picture on that dish was put by slip in thickness forming not high relief under thin layer of glaze. It gets brown color, when transparent green glaze is put on red body, and it gets green, almost grassy color, when it is put on light slip.

Ceramics with green glaze, decorated by technique «reserve». Part of slip is taken off from surface giving dark background around picture under ornamentation in this technique. Ornament is formed there, where slip remains (*Bulatov*, 1976. P. 89).

Items are divided for two main kinds by painting of inner surface of bowls and dishes. They are vessels with cone centric composition and radial placing of ornament. But these kinds of ornament are often combined on one item, when the biggest part of bowl's surface is ornamented in radial with belt above it, typical for items with cone centric placing of picture. Part of vessels has free placing of ornament and their surface is not divided and is a single sheet for picture. As the rule, herbs were pictured on bowls.

Ceramics with yellow transparent glaze amounts 42% of total quantity of glazed red clay dish.

Ceramics with yellow glaze and sub glaze painting. Outward and inner surfaces of items were covered by glaze. Painting on vessels was done by brown and green colors. Ornament was in a form of stylized image of herbal sprouts, waving between each other, cone centric lines and rhombs.

Ceramics with yellow glaze and graving under it is made in techniques similar to above described for ceramics

with green glaze. It is stylized herbal ornament in a form of waving between each other branches with sprouts, three-petals, cone centric lines.

Ceramics with brown transparent glaze. Brown color of lead glazes was reached by introduction into their content of such dye, like copper oxide in definite percent correlation. Present ceramics amounts only 4% of total quantity of red clay glazed dish of Saraichik and is presented by one kind.

Ceramics with transparent color less glaze amounts 8% of total quantity of red clay glazed dish and is presented by following kinds.

Ceramics with graving on slip and sub-glaze painting by brown and green colors. Ornament made by thin engraving lines mostly presents spiral, prolong ovals, wave lines, lightened by brown and green spots. Interesting is fragment of bowl's bottom on ring saucer. Inner surface of bowl is covered by white slip with graving of bird's image (in profile). Picture remained not completely, except body, neck and part of legs. Contours of pictures are engraved by thin line and contoured by brown color. Body of a bird is colored by yellow-brown color. Wing, clasped to body, is contoured by wide green stripe and its inner surface is stroked by slanting lines, imitating feathers. All free surface was, apparently, decorated by herbal ornament.

Ceramics with sub-glaze painting is presented mostly by small fragments of vessels of opened form. There is only one archaeologically complete bowl on ring saucer, with inner surface decorated by stylized herbal ornament, made by brown and green paintings on slip covering. Picture is contoured by thin black line.

Red clay ceramics, covered by green, yellow, brown glazed and colorless glaze is presented by different items, like bowls on ring or cone saucer with sphere body, round-shaped nimbus, transferring into vertical or shelf-shaped board. Kumgans are jags with nose, narrow socket-shaped neck, having widening in middle part with attached handle. Body of vessel is of sphere-shaped form. Cone-shaped nose was attached to vessel's shoulder.

Albarells are vessels of cylinder form on ring cone saucer. Tubeks (children's pots) have a body of truncated cone form, wide nimbus, turned outward with inner surface covered by green glaze.

Following ornamental motives are characteristic for all kinds dish. The most frequent are so called «gears», four-petal, five-petal and six-petal rosettes; cone centric lines served for decoration of bowl's and plate's bottoms. Inner

surface of vessels was decorated by leaves in a form of bulbs, half and semi-circulation spirals, «fur-tress», pictured by wave line, stylized images of trees with prolonged tops. Free space between decorations was covered often by slanting lines or «checked ornament». Outward surface of vessels of opened form was covered also by glaze and was decorated by ornament. In some cases it was arch ornament, interpreted as stylized image of lotus flower. There are also ornaments in a form of leaves, connected in pairs by tops. Vessel nimbuses were often decorated by one or several cone centric lines.

Cashine glazed ceramics. For production of this kind of ceramics was used cashine. It is specific light ceramic paste of silica origin. Its main compounds are sand, kaolin, field spar, clay and lime on glue substance. Paste was friable and so layers of glaze protected it from dispersion (Saiko, 1963. P. 21; Fyodorov-Davydov, Bulatov, 1989. P. 195). The earliest in Central Asia samples of cashine ceramics with alkaline glaze have been noted in South Turkmenia XI-XII cc. (Saiko, 1963. P. 21; Bulatov, 1969. P. 47). Cashine ceramics became widely known since the XIII c. in Khorasm (*Vakturskaya*, 1959. P. 327), in Golden Horde towns of Volga region and Caucasus (Bulatov, 1969. P. 47). Quantity of vessels made of cashine paste in complex of glazed ceramics of Saraichik reaches 33%. Using classification, worked out by N.M. Bulatov (Bulatov, 1968. P. 95-109; Fyodorov-Davydov, Bulatov, 1989. P. 195-199), it can be divided for two big sections, like with transparent and not transparent glaze and can be divided inside sections for groups and types.

Cashine ceramics with transparent glaze (88%) is divided for groups by color of glaze with following division for types by character of ornamentation.

Ceramics with colorless glaze is presented mostly by fragments of semi-sphere bowls on ring cone saucer. Bowl nimbuses are often turned outward or inward. Diameter of saucer is in frames 6-8 cm. Height of saucer is from 1,0 up to 1,5 cm. Thickness of bowl walls is approximately 0,5-0,7 cm. There are also plates with vertical shelf-shaped boards on ring cone saucer. Diameter of nimbus is 24,0-26,0 cm, height of body is 9,0 cm, thickness of walls is 0,6 cm, diameter of saucer is 8,5 cm, height is 1,0 cm.

Several types can be defined among cashine ceramics with transparent colorless glaze by mean and character of ornamentation.

Ceramics with sub-glazed polychromic painting and sub-glaze relief is presented by the biggest quantity of vessels

(35%). Copper oxides were used under polychromic coloring for getting green color of all shades and cobalt was used for getting color from dark blue to light blue color. As the rule, polychromic painting of cashine ceramics consists of three colors. Background is white color, formed by cashine itself. And ornament is made by blue and green colors. Surface of vessels has relief, by which main details of ornament are distinguished. Under transparent glaze relief ornament is contoured by grey-green lines and is colored by blue spots and its background is colored by brown-grey or grey-green dots.

On outward surface of piala shaped vessels is practically always situated arch ornament in a form of stylized image of lotus, contoured by grey-green lines and colored by dark-blue dots. Painting of inner surface of vessels is distinguished by variety. Principle of ornamentation is division of inner surface for several belts, each of them having its own picture (flowers, sprouts, stems, medallions with inserted into them sprouts with flowers – three petal, etc). Belt mean of ornamentation is completed by specific decoration of vessel's bottom. Diversity of colors in pictures and variety of picture's character is observed. Mostly it is herbal ornament, closed in circle, or rosette, or circle, divided for 4, 6, 8 parts and so on. Specific interest is presented by pictures of ducks on bowl's bottom (*Archaeological map of Kazakhstan*, 1960. Pic. 8). Similar images are also met on vessels from Shemah-Kala (*Vakturskaya*, 1959. P. 318; *Bulatov*, 1968. P. 100-101), Sarai-Berke (*Yakubovsky*, 1931. P. 28, pic. 1). Bottom parts of bowls remained with images of two ducks. Birds were pictured stood in profile, in front of each other with put together wings. Space around birds was decorated by herbal ornament in a form of sprouts with three, and four-petal flowers. Birds and flowers are decorated by blue, running dots. Image of flying to the right side bird Phoenix is distinguished by good preservation and original subject among pictures of birds on bowl's bottoms. Bird is pictured from back side with completely opened wings. Hypertrophied big head with strong eagle beak and predatory eye is pictured in profile on strongly prolonged neck. Head is edged in low part by well distinguished collar. Two feathers waving on wind and forming specific comb equal by size to head are pictured on the back of head. Tail part forms clearly contoured arch in low part of back. Long, curved feathers of tail, repeating herbal ornament, rounding figure of Phoenix are seen out of it. Except pictures of birds on items with relief painting is noted single yet image of animal. Picture of

only head of hare remained on fragment of bottom part of bowl. For decoration of inner surfaces of bowls was used not only belt placing of ornament, but also painting in a form of repeated many times «peacock eyes» with dark blue and blue filling. Ornament in a form of big distinguished by relief cuphic inscription is often met on bowls. Free space of inner surfaces of bowls and plates was often filled by grey-green dots and cross blue gauze.

Ceramics with sub-glaze painting without relief (11%) is distinguished from above described by absence of relief under ornamentation of vessels. Dark blue cobalt color was used for painting in a big quantity. Slanting gauzes, circles, horizontal and vertical lines, images like feather of peacock tail are among ornamental motives. Inner surface of bowls is often divided for several sections by wide stripes, filled inside by cross blue gauze or zigzag lines, etc. Sections were decorated by chains, consisted of medallions of heart-shaped or round shaped form made of combination of sprouts and stems and with inserted into them flowers. Moreover, there are also images of shrubbery with thin stems and long narrow leaves. In center of shrub is a circle, filled by cross gauze. Ornamentation of inner surface of vessels was also situated in belts. Rosette with herbal ornament was placed in center of bowls. Free space is decorated by «comma», dots, and small spirals. Ornament of outward surface of bowls is presented by wide stripe, bordered by horizontal lines under nimbus and in bottom part, inside which are stripes of grey-green color, decorated by dots of the same color, forming slanting crosses. These crosser are repeated several times and form triangles and rhombs. Corners with wide dark-blue contours are inserted into triangles and circles with wide dark-blue contours are inserted into rhombs.

Ceramics with cobalt painting («timuridian») amounts 4% of total quantity of cashine ceramics. Cobalt painting forms usually compound herbal ornament. That ceramics appeared in the epoch of Timurides and flourished from the late XIV c. and during all XV c. It appeared as imitation of Chinese porcelain of «cobalt» type, which was also painted by sub-glaze dark-blue picture above white background (*Bulatov*, 1969. P. 52-53; 1974. P. 137-138; 1968. P. 102; *Shlyakhova*, 1980. P. 76-86). Bowls of semi sphere form on ring cone saucers and plates with thick body, board turned outward and almost horizontal nimbus is characteristic for present kind of ceramics. Stripe of dark-blue color was put along the edge of nimbus as decoration. Herbal ornament in a form of stems with two-petal flowers and leaves was

put further. Interesting is decoration of bowl of semi-sphere form on ring saucer with nimbus slightly turned outward. Diameter of nimbus is 19,0 cm, height of vessels with saucer is 7,5 cm, height of saucer is 1,0 cm, diameter of saucer is 7,5 cm. Outward and inner surfaces were covered by layer of white slip, with painting of dark blue color above it and then bowl was covered by transparent glaze. Stripe of dark blue color was placed under nimbus. Upper belt of inner surface was ornamented by image of stylized «Chinese clouds». The following belt was not ornamented. Bottom part of bowl is decorated by rosette with picture of a bird, probably, pheasant, with spread tail. Herbal ornament was around a bird in a form of flowers with four petals of heart-shaped form, on long thin stems with narrow lanceolate leaves and three-petal buds. Flowers are situated in chain, following each other, around circle. Bowl is remained not completely. Slip covering is exfoliated from cashine basis. Outward surface is ornamented by delicate arches with radial zigzag lines in center.

Ceramics with transparent turquoise glaze is often met in Saraichik's materials and amount 29% of total quantity of cashine ceramics. It is presented by bowls with slightly turned inward or turned outward nimbus, slender prolonged albarello, dishes, plates with wide horizontal boards, miniature bulb-shaped vessels (ink-pots), jags, bowl-shaped vessels with straight low necks, and also by fragments of vessels with rectangular form bottoms and vertical walls. Several types are defined by mean of ornamentation.

Ceramics with black sub-glaze painting (8%). Images of black crosses-«birds», ornaments herbal (brushes with branches and three-petals), geometrical (angles, directed to one side, triangles, circles, zigzag lines) are often met on vessels of this type under turquoise glaze. Images of animals, like hares, fallow-deer and fish are also used often. There are also infringements in following classic combination of turquoise and black colors, when black color under glaze is changed for green color.

Ceramics with black sub-glaze painting and relief (7%). Sometimes separate elements of ornament are given in relief, contoured by black color, what means in that techniques, which is characteristic for ceramics with polychromic coloring.

Interesting is fragment of dish on ring-shaped saucer. Diameter of saucer is 8,0 cm, height of saucer is 0,9 cm, thickness of saucer's ring is 0,8 cm. Thickness of walls is 0,5 cm. Dish is covered by turquoise glaze inside and outward. On

outward surface is situated arch ornament. Inner surface was decorated by rows of pictures. Image of a bird in profile with put together wings with a head turned backward remained on bottom. Surface around it is decorated by herbal ornament in a form of sprouts with three-petal flowers. Birds and flowers are decorated by fine dark blue dots. Beak and legs of a bird are colored into dark blue color. Following row was decorated many times by repeated peacock's eyes with dark blue dots. Fragments of bowl with stylized epigraphic ornament are in collection.

Ceramics with sub-glaze painting by relief (6%). Vessels on outward surface have relief. Deep places are colored in more dark color. Light cashine is seen on protuberant peaces under transparent glaze. Ornament is often epigraphic or in a form of dots, forming five or four-petal flowers.

Ceramics with white relief ornament and background of black color under turquoise transparent glaze (2%). Fragment of vessel, probably, albarello, is referred to this kind of dish. Its inner surface was not ornamented. Epigraphic ornament in white relief line is on outward surface. Background is poured over by black painting. Interesting is fragment of vessel body of pot-shaped form with modeled relief cone-shaped cone. Relief white ornament is distinguished with help of pouring above background black painting.

Ceramics without painting and relief (6%) with inner and outward surface covered by turquoise glaze. It is presented in collection by a big quantity of wall fragments and bottom part of big vessels, probably, bowl-shaped kind.

Ceramics with ultra-marine glaze. Ultra-marine color of glaze is reached by the way of cobalt introduction into its content. Group is not numerous and amounts 9% of total quantity of cashine ceramics. Ceramics, combining covering of surfaces by turquoise (inside) and ultra-marine (inside) glazes is distinguished clearly (4%). Also items are known with inner and outward surfaces covered by ultra-marine glaze (5%).

Cashine ceramics with not transparent glaze (7%). It was covered by glaze of the same content as on ceramics with transparent glazes with their following dulling by tin oxide (*Bulatov*, 1968. P. 105). It can be divided for groups by color of glaze: white, ultra-marine and turquoise with following definition of types inside these groups – by character of painting and mean of ornamentation.

Ceramics with white glaze is presented by a small quantity (4%) of fragments of bowls, covered from both sides by milky-white, blue or grayish glaze.

Ceramics without painting is presented by fragments of bowls of semi sphere form on ring saucer. Nimbus of bowls is slightly turned outward or turned inward.

Ceramics with polychromic painting with gilding on white glaze is presented by fragments of bowls on ring saucer, ornamented by red, dark-blue-grey, black and green paintings and gilding. Ornament is in a form of grape, flowers, image of a bird with long tail, sitting on branch, Aral and Persian inscriptions, «Chinese clouds», etc. Some fragments of glazed bowls have close parallels with ceramics from excavations of Golden Horde Azak (Azov town) (Belinsky, Maslovsky, 2005. P. 176, pic. 11, 3; Kramarovsky, 2007. P. 183). Interesting is finding of fragments of vessel's wall of closed form, apparently, jag, decorated by painting of dark blue color and gilding on white dull glaze. Regrettably, available fragments do not let to restore full picture, but there are seen parts of some body, covered by scales (dragon?) and branches with opposite placed leaves in dark-blue color. Stylized feathers (tail of dragon?) are pictured by gold painting with red outlines. Picture was contoured by stripe, formed by row of small four-petal flowers, covered by gilding with red outline.

Ceramics with polychromic up-glazed painting on ultramarine glaze ladjardin (2%) was decorated by herbal ornament with painting with gold, white and red colors. Interesting is fragment of plate-shaped vessel with flat body and almost vertical board. Diameter of nimbus is 19,0 cm, thickness of walls is 0,4 cm. Height of board is 3,1 cm. Nimbus from outward and inner sides is decorated by black color stripe. Alternating dots of white and red colors, grouping by three are situated on top side. Nimbus is decorated from inner side by «bull-shaped» medallions, pictured by thin white line with dots by four inside them. Stripe of «bull-shaped» medallions is interrupted by image of medallion of round-shape form with gold rhomb in center, contoured by red color. Belt, situated on board, distinguished by white and red lines is ornamented by groups of four white dots, situated after each 2,5 cm. Following belt is decorated by herbal ornament in a form of stylized twisted stems, sprouts and leaves, probably, grape and medallions of round-shaped form with rosettes of gold color, contoured by red color. Stylized Arab inscription, made by white color on black stripe is situated from outward side on nimbus. Following belt is stylized herbal ornament in a form of stems and sprouts, connected between each other. Then, lower is situated «arch» ornament in white color. Belts are divided between each other by cone centric lines of red,

white and black colors. Interesting is fragment of bowl on ring cone saucer, covered by transparent green glaze among findings of recent time. Inner surface is decorated by stylized herbal ornament in a form of twisted sprouts and big leaves with «stars» of six gold rays inside.

Cashine ceramics with lustrum painting is presented in collection by glazed ceramics of Saraichik in a small quantity of fragments. Painting in lustrum appeared in the XII century in Near East together with wide spread of tin glaze. Lustrum is the result of restoration burnt of painting content, including, for the first turn, copper and silver and even gold (Kwerfeldt, 1947. P. 41).

Ceramics with lustrum painting on light slip is presented by fragments of painted art ceramics of medieval Iran. Fragment of bowl (?) was decorated by lustrum painting from inner and outward side. Horizontal and three vertical stripes set against horizontal stripe remained on outward surface. Big positive herbal ornament of olive-brown color with big exposition of light background is on inner surface. Thickness of vessel's wall is 0,7 cm. Fragment of jag's wall or albarello (?) is ornamented only on outward surface by a big positive herbal (?) ornament of brown-yellow color with big exposition of light background. Thickness of vessel's walls is 0,5 cm. One more fragment of walls of jag-shaped vessel is also ornamented only on outward side. Two rows, divided by light stripe in width 0,3 cm are seen on fragment. On low row on background of olive-brown color is stretched inscription in Arab ligature. Part of negative herbal ornament remained in upper row.

Ceramics with lustrum painting on ultra-marine glaze is presented by single fragment of bowl with semi-sphere body and straight nimbus with inner and outward surfaces covered by ultra-marine not transparent glaze and decorated by lustrum. Ornament is herbal. Lustrum stripe is going on nimbus.

Chinese porcelain – celadon is presented among findings on Saraichik town by dish of mostly light-salad color. Such dish was called in Europe celadon. They are thick walled dishes and bowls, made of porcelain-shaped mass and covered by transparent glaze of greenish shade. celadons have often sub-glaze relief, which does not give clear relief on thick layer of glaze and forms thin picture inside layer, what gives play of light and shade (Bulatov, 1969. P. 56). Hieroglyphs and image of dragon (?) were also discovered on fragments of bowls, except various herbal subjects, clouds and birds. Celadon items were of great value among rich town popu-

lation, as magic qualities were attributed to them. Celadon was expensive enough and so on local markets were popular items, imitating Celadon, but made of cashine paste and covered by greenish grey glaze and were more light. Remains of sub-glazed ornament in a form of relief vertical grooving and relief sub-glaze ornament, made by slip remained on inner surface of some vessels.

Architectural decoration occupies evident place among materials, received under archaeological study of Saraichik town. They are facing plates, made of ironed clay and cashine with stamped or stretched ornament covered by glaze or without it, and also tiles with mosaic ornament and ornament made by painting. Essential part of tiles was decorated by epigraphic and herbal ornament. Main colors used under production of architectural decoration, were turquoise, ultra-marine and white and yellow and red colors were rarely used. Majority of buildings of Saraichik were constructed of burnt square form bricks. Brick was also used for paving floors inside premises.

CONCLUSION

Ceramics is an abundant source for study of not only level of development of technology and economical relations in medieval state formations, but also for reconstruction of the most important political events of regional and global scale. So, naturally, analyzed by us material on ceramics of medieval Saraichik is going out frames of characteristics of cultural – economical life of this town's population (even one of the imperial centers) by level of information and importance, as complicated processes (of not only technological character), which took place in regions of Ulus Zhoshy and in contiguous cultural-ethnic spaces got expression in it in concentrated shape.

Various forms of unglazed red clay ceramics predominate in ceramic complex of Saraichik then are going glazed red clay and cashine ceramics and also imported samples. Integral part of this complex is architectural decoration.

In present book these forms are subject to analyses by typological (texture, density, thickness and others) and qualitative features (peculiarities of form of body, necks, handles, nimbuses, slip, polishing, ornamentation and others).

Syncretism character of Golden Horde culture is expressed, particularly, in variety of dish paste's recipes, tech-

niques of mould, procession of its surface, what is in some level as expression of ethnic content of handicraftsmen and potters – people by birth from regions of Central Asia (Khoresm), Crimea, Low Volga region, Caucasus.

Specific peculiarities of handicraft production on different stages of development of state dot expression in ceramic complex of Saraichik. Earlier samples of items are differed a little from imported production of Caucasus, Crimean, Khoresmian and other masters. At that period selected masters on ceramics, coming mostly from conquered territories had set in Ulus different productions as in already established, and in newly established town centers. Such situation was characterized laconically enough by Plano Carpini in his time: "They, being rulers in the land of Saracines, seize all best handicraftsmen and appoint them for all their deals".

Period of widening and stabilization of ceramic production is characterized by appearance of new forms of potter's dish, ornamental motives and improvement of technological methods of their production. Types of vessel and architectural decoration in the numerous centers of production become rather similar. They are produced in big quantities and are spread quickly over Golden Horde towns. Level of ceramic production is equalized. New blocks of ceramic masters appeared in towns and masters supplied their standard items in a big quantity. Such industrial blocks, sections of which were fixed in Saraichik also, promoted quick growth of town's economics.

Definite variety of trends, styles, schools were formed at the same time in towns of Golden Horde at the expense of independent solution of technological tasks. Innovations of local masters – potters were expressed in specific features of row of vessels' forms, covering by red color slip, typical ornaments and glaze.

Quantity, quality and variety of ceramic production in different centers of production as well as other kinds of goods depended in many aspects on political-economical situation in Ulus Zhoshy and in neighboring states.

Specific category in ceramic complex of Saraichik is imported production, whose variety of kinds and quantity express picture of diversified trade-economical contacts and influence of inner social-political factors on life of citizens in different stages of its existence.

Under comparison of ceramics of Saraichik with material from other centers of state we can see also reverse influence on them, which happened in the result of provision of

transit caravans by dish and package. Routes of the most frequent trade links of Saraichik with other towns of Ulus Zhoshy are being observed.

Red clay dish is the most spread production in medieval states, so specific meaning has study of content of clay, form of vessels, analysis and typology of ornamental system for revealing of ceramic production's centers.

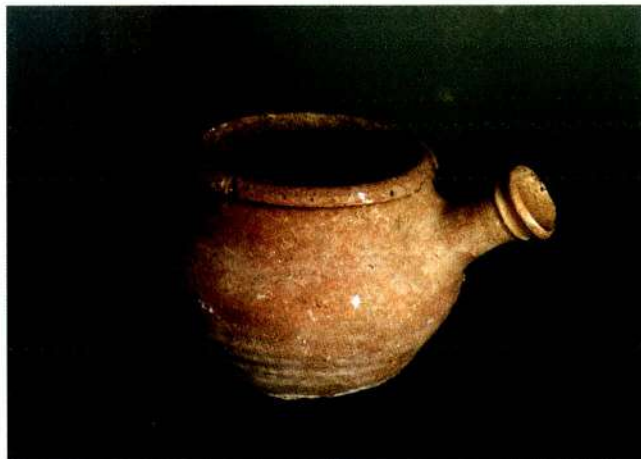
Determinant meaning has the task, connected with necessity of study of technological methods, types of items and others, characteristic for proper Saraichik ceramic production. Attempt for its decision is undertaken in this book.

Accumulation of knowledge on production of potters let to attract them under working out of problems, connected with poly ethnic content of empire. Multi national specific character in culture of citizens of Golden Horde Saraichik can be expressed not only in burial ceremonial practice, but also in the change of forms and technologies, and also ornamentation of potter's items, produced in this town. This specific character is expressed in production of items with such forms and ornaments, which provided market among population of definite ethnic groups. For example, there were blocks, where lived people from other countries by birth (Iraq, Egypt, Syria) and other regions of state in the capital of Ulus Zhoshy by information of Ibn-Batuta, "each people lives on its section separately; they have their bazaars". Apparently, merchants and handicraftsmen from other peaces, forming their friendly associations, always lived in Saraichik.

Specifically important chronological frame of studied complex is defined by timely boundary between Golden

Horde and Nogay-Kazakh cultures. At that time only status of Saraichik had been changed, but a view of town itself; population included in Nogay Orda and Kazakh Khanet was consolidated around that town. Variety of imported potter's items was increased. Right at that time motives of forms of widely spread in steppe dish of wood and leather appeared in row of forms of red clay ceramics of Saraichik.

Present work is the important stage in forming of data base on ceramic complex of Saraichik and reconstruction of real picture of its development in time in context of working out of general problems of history and culture of Eurasian peoples, involved into the sphere of events, which took place in Ulus Zhoshy and after appearance of different ethnic-state formations in the XIII-XVI cc on the remains of former empire.

Абулгазы Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.

Агеева Е.И. Керамика Сарайчика //Отчет об археологических исследованиях за 1950-1952 гг. Архив Института археологии МОН РК. Опись 2, дело 241, связка 16.

Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчик //Известия АН КазССР. Серия археологическая. Алма-Ата, 1949. Вып.2.

Артамонов М.И. Средневековые поселения на Нижнем Дону (по материалам Северокавказской экспедиции). Л., 1935.

Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960.

Афанасьев В.К. Опись сарайчиковской керамики, сланной краеведом В.К. Афанасьевым в областной историко-краеведческий музей Гурьева. Дата сбора: 1958-1976 гг. Гурьев, 1977 //Архив ИА МОН РК. Опись 2, дело 1484, связка 95.

Ахмедов Г.М. Неполивная керамика Орен-Кала // МИА. 1959. № 67.

Белинский И.В., Масловский А.Н. Импортная поливная керамика Азака (XIV в.) // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005.

Булатов Н.М. К вопросу о становлении керамического ремесла в золотоордынских городах //Вестник МГУ. 1969. № 2.

Булатов Н.М. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов //СА. 1968. № 4.

Булатов Н.М. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов // Средневековые памятники Поволжья. М., 1976.

Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды // СА 1974 №4

Булатов Н.М. Кашинные миниатюрные сосуды из Нового Сарая //Древности Восточной Европы. М., 1969.

Булатов Н.М. Антропоморфные и зооморфные сюжеты в керамике Золотой Орды //Поволжье и сопредельные территории в средние века. М., 2002.

Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX - XVIII вв. //Керамика Хорезма: Труды ХАЭЭ. Т. IV. М., 1959.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. Спб., 1864.

Волков И.В. Местные амфоры Азака //Поволжье и сопредельные территории в средние века. М., 2002.

Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988.

Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджара //СА. 1971. №1.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение.

М.-Л., 1950.

Джанполадян Р.М. Сфероконические сосуды из Двина и Ани // Археологические памятники Армении. Средневековые памятники. Вып. IV. Ереван, 1982.

Кверфельдт Э.К. Керамика Ближнего Востока. Л., 1947.

Кдирниязов М.Ш. Культурные связи средневековых городов Хорезма//Археология Приаралья. Вып.2.Ташкент, 1984.

Кидирниязов Д.С. Ногайцы в известиях русских, западноевропейских и восточных авторов XV-XVIII вв. Махачкала, 1999.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992.

Кожа М., Самашев З. Новые материалы к изучению бань золотоордынского времени //Хабаршы вестник. Алматы, 2006. №2 (41).

Крамаровский М.Г. Кубок из Азака: О полихромии в керамике Золотой Орды //Средневековая археология евразийских степей: Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. Казань, 14-17 февраля 2007 г. Т. 1. Казань, 2007.

Курочкина С.А. Классификация керамики Сарай ал-Джедида //Поволжье и сопредельные территории в средние века. М., 2002.

Лисова Н.Ф. Изображения животных и птиц на золотоордынской бытовой поливной керамике Нижнего Поволжья //История и культура Улуса Джучи. Бертольд Шпулер «Золотая Орда» традиции изучения и современность. Казань, 2007.

Лунина С.Б. Гончарное производство Мерва X-XIII вв. //Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Т. XI. Ашхабад, 1962.

Лунина С.Б. Некоторые археологические данные по истории Мерва в XIII-XIV вв. //СА. 1968. № 2.

Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика: Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951г. //Архив Института археологии МОН РК. Инв. № 763а.

Масловский А.Н. Керамический комплекс Азака: Краткая характеристика //Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г. Вып. 24. Азов, 2006.

Минкевич-Мустафаева Н.В. Раскопки гончарных печей на городище Орен-Кала. //МИА. № 67. М.-Л., 1959. Т.1.

Михальченко С.Е. Систематизация массовой неполивной керамики золотоордынских городов Поволжья //СА. 1973. №3.

Михальченко С.Е. Сфероконусы Поволжья //КСИА. М., 1974. Вып. 140.

Носкова Л.М. Поливной архитектурный декор из Сарая-Бату (Селитренное городище) //СА. 1972. № 1.

Паллас П.И. Путешествие по разным местам Российского государства. Ч.II, кн. 2. Спб., 1770.

Панина Э.Л., Волков И.В. Штампованная керамика золотоордынских городов //Средняя Азия: Археология. История. Культура. Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В. Шишкиной. М., 2000.

Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т. 1. Археология. Алма-Ата, 1956.

Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике //КСИИМК. М.,1957.Вып.69.

Плетнева С.А. Керамика Саркела -Белой Вежи //МИА. № 75. М.-Л., 1959.

Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. по материалам раскопок гончарного квартала на поселении Костешты. Кишинев, 1969.

Полевой Л.Л. Об одной из групп керамики на поселениях XIV в. Пруто-Днестровского междуречья //МИИАЭ МолдССР, Фил. АН СССР. Кишинев, 1964.

Пугаченкова Г.А. Мастер-керамист Мухаммед-али из Мерва //СА. 1959. № 2.

Ргвеладзе Э.В. Сфероконические сосуды из Маджар // СА. 1974. № 4.

Рычков П. История Оренбургская, по учреждению Оренбургской губернии. Спб., 1759.

Сайко Э.В. Глазури керамики Средней Азии VIII - XII вв. Душанбе, 1963.

Самашев З. Исследование золотоордынского города Сарайчик //Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998.

Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. Алматы, 2001.

Самашев З., Бурнашева Р.З., Базылхан Н., Плахов В. Монеты Сарайчика. Алматы, 2006.

Самашев З., Кузнецова О.В. Поливная керамика Сарайчика //Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2000. № 1.

Самашев З., Кузнецова О.В. Новые данные о керамике Сарайчика //Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2004. № 1.

Самашев З., Плахов В.В. Об одном архитектурном комплексе Сарайчика //Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции «История цивилизации и духовной культуры кочевников». Т. 1. Павлодар, 2004.

Самашев З., Кожа М. Элитный культовый комплекс Сарайчика //Вопросы истории и археологии Западного

Казахстана. Вып.1.Уральск, 2007.

Самойлович А. Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика //Записки восточного отделения Императорского Русского Археологического общества. Т.21. Вып.1. Спб.,1912.

Скоробогатова Т.В. Одна из групп золотоордынской поливной керамики XIV в. //СА. 1983. № 2.

Tatarica. Звездный час татарской истории. Т. 1. Казань, 1997.

Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Спб., 1884. Т. 1.

Трепавлов В.В. Сарайчук: переправа, некрополь, столица, развалины. //Тюркологический сборник. 2001. Золотая Орда и её наследие. М., 2002.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992.

Федоров-Давыдов Г. А., Булатов Н.М. Керамическая мастерская Селитренного городища // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. М., 1989.

Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. М., 2001.

Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М., 1994.

Федоров-Давыдов Г.А. Новый Сарай по раскопкам в 1963-1964 гг. // СА. 1966. №2.

Fedorov-Davydov G. A. The culture of Golden Horde cities. Oxford, 1984.

Халиков А.Х. Сфероконические сосуды // Посуда Биляра. Казань, 1986.

Хлебникова Т.А. Неполвиная керамика Болгара //Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. М., 1988.

Шляхова В.И. Керамика с кобальтовой росписью в Золотой Орде (по материалам Селитренного и Царевского городищ) // СА. 1980. № 4.

Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., 1983.

Якобсон А.Л. Раскопки на городище Орен-Кала //МИА. № 67. М.-Л., 1959.

Якобсон А.Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья //СА. 1951. № XV.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.) // МИА. 1950. № 17.

Якубовский А.Ю. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке //ИГАИМК. 1931. Т. VIII. Ч. 2-3.

Якубовский А.Ю. Хорезм в керамике Сарая //ИГАИМК. 1931. Т. VIII. Ч. 2-3.

Научное издание

АВТОРЫ: Самашев Зайнолла, Кузнецова Ольга, Плахов Вячеслав.

КЕРАМИКА САРАЙЧИКА
(на казахском, русском и английском языках)

Научный редактор Елеуов М.

Книга рекомендована в печать Ученым Советом Института археологии
им. А.Х. Маргулана МОН РК

Подписано в печать 17.10.08

Формат 84x108 1/16

Бумага мелованная.

П.л. - 16,5

Тираж 500 экз.

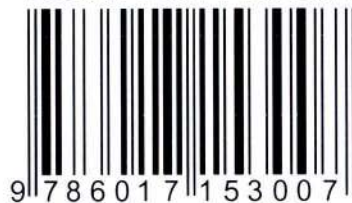
Заказ № 115

Издательство «ZUR advertizing»

Алматы, ул. Макатаева, 49, офис 212.

Тел. 266-71-91

ISBN 978-601-7153-00-7

9 786017 153007

In the year 1380 Toktamys conquered power in Golden Horde under support of Emir Timur. But his aspirations for revival of state's greatness recalled discontent of Timur and new stage of cruel fight for power had been started. Biographer of Timur, Ibn Arabshah, writes: "Forward troops of him reached Azak and he destroyed Sarai, Saraiyuk, Khajitarkhan and all that regions. But written sources and archaeological materials show, that town's life after destroy was not stopped. Part of constructions was restored and then, on the ruins of the old at the beginning of the XV century new houses were built. By their type they repeated houses of previous period. Rooms were in size 4 by 5 meters. Sofas-bed-benches, heated by kan system were situated along walls. Sofas were plastered by alabaster. At the same time houses had characteristic peculiarity. It was concluded in deepening by premises lower of level of wall's basis. Traces of yurts were seen in yards, sometimes. Architects concurred objects with early big and bright constructions in town, for example, building of khana under sponsorship of a new buildings.

The book is devoted to characteristics of the most numerous categories of finished like researches of West-Kazakhstan expedition on ruins of medieval town Sarai in the year 1989.

В 1380 г. при поддержке эмира Тимура город служил важным перевалочным пунктом на Великом Шелковом пути. Город был за взятие. Биограф Тимура, Ибн Арабшах пишет: Сарай, Сарайюк, Хаджитархан и все эти города материально, и, к сожалению, не превратились. Часть их были возведены вновь. Но следы старой архитектуры (ихбы), оштукатуренные и обитые войлоком, и т.д., и то, и что по-прежнему в них были замурованы и находились следы от ворот. При возведении новых домов и юрты обзавелись групповыми и ярыками сооруженными в городе, так было, например, в Сарайе.

Ш БҮЙИМДАРЫ

КЕРАМИКА САРАЙИЧКА

СЕМЬЕС ОҒАМ

НИЛНӨРТ

САРАЙШЫҚТЫҢ

As the majority of other towns, Saraijuk was formed for management of areas of Zhoshy Ulus. Palaces and administrative buildings for nobility were constructed in town, and blocks of free people, merchants and handicrafts-men appeared around them. Probably, settlement existed there in the earliest period and there was convenient pass through Jaiyk River. Caravan route passed there from ancient times, in that picturesque place in endless steppe, on southern part of border between Europe and Asia. Town served as important staging point along Great Silk Road.

Сараиджука (совр. Сарайчик)

